

A historical map of Eastern Europe, likely from the 18th century, showing various regions and cities. The map is rendered in a sepia or yellowish-brown tone. Overlaid on the map is the title of a book in large, bold, black Cyrillic letters. The text reads: 'ОЛЕНА РУСИНА СІВЕРСЬКА ЗЕМЛЯ У СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО'. The map features numerous place names in Latin script, including 'Krayczew', 'Bemesh', 'Radehoff', 'Starodub', 'Drezn', 'Mareczew', 'Carnatesf-ai', 'Kusfk', 'Sem', 'Pyleft', 'Sterninow', 'Sylabia', 'Nizyn', 'Dobyn', 'Korzenka', 'Drihalow', 'Wolne', 'Przyluca', 'Bykof', 'Bahar', 'Bereczan', 'Iaholyn', 'Czwinchat', 'Iablonow', 'Lubine', 'Miogrod', 'Krasnopol', 'Merlo R.', 'Pultawa', 'Korol', 'Lutomla', 'Horofzyn', 'Barumle', 'Zolain', 'Czyrkalsy', 'Smila', 'Berowica', 'Kobilack', 'Orcel R.', 'Wojzlo R.', 'Oltaw', 'Konsufzya', 'Hadiacz', 'Achy', 'Lochowica', 'Pstel', 'Rumne', 'Zorowka', 'Czernowia', 'Izai R.', 'Zobnoza', 'Zolnoza', 'Dewietze', 'Kobierz', 'Vai', 'Srebrna', 'Przemlotzina', 'Dobyn', 'Nizyn', 'Korzenka', 'Drihalow', 'Wolne', 'Przyluca', 'Bykof', 'Bahar', 'Bereczan', 'Iaholyn', 'Czwinchat', 'Iablonow', 'Lubine', 'Miogrod', 'Krasnopol', 'Merlo R.', 'Pultawa', 'Korol', 'Lutomla', 'Horofzyn', 'Barumle', 'Zolain', 'Czyrkalsy', 'Smila', 'Berowica', 'Kobilack', 'Orcel R.', 'Wojzlo R.', 'Oltaw', 'Konsufzya', 'Hadiacz', 'Achy', 'Lochowica', 'Pstel', 'Rumne', 'Zorowka', 'Czernowia', 'Izai R.', 'Zobnoza', 'Zolnoza'.

ОЛЕНА РУСИНА

СІВЕРСЬКА
ЗЕМЛЯ
У СКЛАДІ
ВЕЛИКОГО
КНЯЗІВСТВА
ЛИТОВСЬКОГО

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ
ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ім. М.С.ГРУШЕВСЬКОГО
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

О л е н а Р у с и н а

**Сіверська земля
у складі Великого князівства
Литовського**

Київ 1998

У монографії розглянуто комплекс проблем історичного розвитку Сіверщини у XIV-XV ст., коли вона, як і більшість українських земель, перебувала у складі Литовської держави. Значну увагу в дослідженні приділено аналізу терміна "Сіверщина" й з'ясуванню його генетичних зв'язків. Детально простежено еволюцію політико-адміністративного устрою регіону. Охарактеризовані принципові тенденції соціально-економічного розвитку Сіверської землі у литовську добу. На широкому тлі міждержавних (головно, литовсько-ординських і литовсько-московських) взаємин розглянуто політичні процеси зазначеного періоду.

Книга розрахована на науковців, викладачів і студентів вищих навчальних закладів, а також усіх тих, хто цікавиться українським середньовіччям.

Відповідальний редактор академік НАН України *В. Смолій*

Редактор *Н. Черкаська*

Технічний редактор *М. Притикіна*

Комп'ютерна верстка *Л. Косун*

Комп'ютерний дизайн *Т. Масленнікової*

Підготовлено на комп'ютерному обладнанні, наданому Інститутові української археографії Фондом Катедр Українознавства при Гарвардському університеті (США). Програма українознавчих досліджень, фундатором якої є ФКУ, фінансується за рахунок благодійних пожертв українських громад США і Канади

Зміст

Вступ .	5
Розділ 1. Сіверська земля як історично-географічне поняття	27
Розділ 2. Включення Сіверської землі до складу Великого князівства Литовського	53
Розділ 3. Адміністративно-територіальний устрій Сіверщини в останній третині XIV–XV столітті	89
Розділ 4. Тенденції соціально-економічного розвитку регіону	138
Розділ 5. Сіверщина у міждержавних відносинах кінця XIV – початку XVI століття	165
Заключне слово	204
Додаток	
1. “Пам’ять” 1527 р.	207
2. Картоschema № 1. Чернігівщина за даними “Пам’яті” 1527 р. .	216
3. Картоschema № 2. Путивльські волості XV – початку XVII ст.	217
Список скорочень	218
Іменний покажчик	220
Географічний покажчик	232

ВСТУП

Так званий литовський період історії східних слов'ян – тобто часи, коли вони перебували у складі Великого князівства Литовського (далі: ВКЛ) – є тривалим і важливим етапом їхньої еволюції. Реконструкція політичних, суспільно-економічних та етнокультурних процесів, які мали місце в цей період, становить одне з найважливіших завдань сучасної медієвістики. Здійснення таких досліджень видається найперспективнішим на основі регіонального принципу: відомо, що ВКЛ являло собою конгломерат окремих “земель”, які протягом XIV-XVI ст. зберігали значні локальні особливості, генетично пов'язані з більш ранніми етапами їхнього історичного розвитку. Плідність такого підходу неодноразово відзначалась у спеціальній літературі – як і те, що “до сфери монографічного дослідження і досі не потрапила історія західних і південно-західних земель Давньоруської держави, які в XIV – на початку XVI ст. перебували у складі Литовського князівства”¹.

Дефіцит таких праць особливо помітний на тлі численних студій, присвячених раннім (до зламу XIV-XV ст.) етапам історії земель Південно-Західної Русі. Це, передусім, серія “обласних” монографій (О.М.Андріяшева, Д.І.Багалія, П.В.Голубовського, М.С.Грушевського, П.О.Іванова, В.Г.Ляскоронського, М.В.Мол-

¹ Хорошкевич А. Л. Сословное землевладение украинских и белорусских земель XIV – начала XVI в. и древнерусские традиции // Исследования по истории и историографии феодализма. – М., 1982. – С. 203.

чановського), що побачили світ наприкінці ХІХ ст. з ініціативи В.Б.Антоновича. Вони, як відзначив у 1926 р. М.С.Грушевський, поклали початок регіональному (порайонному) дослідженню української історії, якому в 20-х рр. приділялася принципова увага: передбачалося, що силами Української Академії наук “ця серія буде не тільки доповнена та продовжена, а й переглянута та перероблена, щоби відповідати сучасним науковим вимогам і інтересам”²; цьому слугувало створення чотирьох порайонних комісій (Правобережної, Лівобережної, Західної та Полудневої (Степової) України) й випуск порайонних збірок наукових праць*. Втім, як відомо, плани УАН так і не були реалізовані; лише в останні десятиріччя з’явилися нові “поземельні” дослідження, хронологічно обмежені давньоруським періодом. Що ж стосується литовської доби, то в цій царині єдиною монографією регіонального типу і досі залишаються “Очерки по истории Киевской земли” П.Г.Клепатського, що побачили світ у 1912 р.

Здається очевидним, що нині на порядку денному є створення низки подібних досліджень; відтворюючи цілісну картину суспільного буття ХІV-ХVІ ст., вони водночас дадуть можливість повністю виявити самотність історичної еволюції кожної з середньовічних східнослов’янських “земель”. Одній з них – Сіверській (або Сівері, Сіверщині, Сіверу) – й присвячена дана праця.

На трудності дослідження “темної литовської доби” в історії Сіверщини неодноразово вказувалось у фаховій літературі. Вони зумовлені станом джерельної бази: відсутністю цілісних документальних комплексів, низькою інформативністю як наративного, так і актового матеріалу, наявністю в ньому значних тематичних та хронологічних лакун. Фрагментарність відповідних даних у різних за характером джерелах якоюсь мірою пояснює факт відсутності у вітчизняній історіографії спеціальних досліджень, присвячених Сіверській землі у складі Литовського князівства. У монографіях

² Грушевський М.С. Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського вузла // Київ та його околиця в історії і пам’ятках. – К., 1926. – С.3-4.

* Докладніше див.: Сохань П.С. Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. – К., 1993. – С.182-186.

П.В.Голубовського³ та Д.І.Багалія⁴ виклад доведено лише до середини XIV ст. (причому авторам справедливо дорікали за надто лаконічний огляд історії Сіверщини у переддень литовської експансії)⁵. Цей недолік властивий і дослідженню В.В.Мавродіна⁶, який розумів під Сіверою всю територію лівобережжя Дніпра.

Щоправда, окремі аспекти історії Сіверської землі аналізувались у контексті литовсько-московських і литовсько-татарських політичних взаємин XIV – початку XVI ст.⁷, а також у дослідженнях, присвячених південно- і західноруським землям XIII-XVI ст.⁸, і

³ Голубовский П.В. История Северной земли до половины XIV ст. – К., 1881.

⁴ Багалей Д.И. История Северской земли до половины XIV ст. – К., 1882.

⁵ Линниченко И.А. Сочинения П.Голубовского и Д.Багалей: Критическая оценка. – СПб., 1883. – С.4. З приводу цієї рецензії див.: Толочко О.П. Дві не зовсім академічні дискусії (І.А.Линниченко, Д.І.Багалій, М.С.Грушевський) // Український археографічний щорічник. – К., 1993. – Вип.2. – С.93-97.

⁶ Мавродин В.В. Очерки истории Левобережной Украины (с древнейших времен до второй половины XIV в.). – Л., 1940.

⁷ Карпов Г. История борьбы Московского государства с Польско-Литовским. 1462-1508 // ЧОИДР. – 1866. – Кн.3, 4; Пресняков А.Е. Образование Великорусского государства: Очерки по истории XIII-XV столетий. – Пг., 1918; Базилевич К.В. Внешняя политика Русского централизованного государства: Вторая половина XV века. – М., 1952; Греков И.Б. Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV-XVI ст. – М., 1963; Его же. Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV-XV вв.). – М., 1975; Хорошкевич А.Л. Русское государство в системе международных отношений конца XV – начала XVI в. – М., 1980; Флоря Б.Н. Литва и Русь перед битвой на Куликовом поле // Куликовская битва. – М., 1980. – С.142-173; Его же. Борьба московских князей за смоленские и черниговские земли во второй половине XIV в. // Проблемы исторической географии России. – М., 1982. – Вып.1. – С.58-80.

⁸ Беляева С.А. Южнорусские земли во второй половине XIII-XIV вв.: (По материалам археологических исследований). – К., 1982; Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987; Дворниченко А. Ю. Русские земли Великого княжества Литовского (до начала XVI в.): Очерки истории общины, сословий, государственности. – СПб., 1993 (зауважимо, що дана праця, як слушно відзначив у своїй рецензії М. Кром, аж ніяк не просунувши конкретно-історичне дослідження східнослов'янських земель Литовської держави, є, по суті, посібником з історіографії проблеми. – Кром М.М. Новые книги по истории славянских земель Великого княжества Литовского // Архив русской истории. – М., 1994. – Вып. 5. – С. 248-253); Кром М.М. Меж Русью и Литвой: Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. – М., 1995.

загальних курсах історії України, Росії, Литви. Колонізаційні явища на Сіверщині за литовської доби були розглянуті (хоч і досить побіжно) у компілятивних працях М.П.Василенка⁹, О.М.Андріяшева¹⁰, Ю.С.Виноградського¹¹. В останні десятиріччя предметом спеціальних студій стали етнічні процеси у цьому регіоні¹². Питання політико-адміністративного устрою Сіверської землі розглядалися М.К.Любавським¹³ та Ф.І.Леонтовичем¹⁴; із цими працями безпосередньо пов'язані дослідження генеалогії сіверських князів, що серед них найважливішою є монографія Р.В.Зотова, присвячена унікальній історичній пам'ятці – князівському пом'янику XI – початку XV ст., який зберігся у складі синодика любецького Антонієва монастиря¹⁵. Дослідник провів копітку роботу по ідентифікації занесених до нього осіб; однак

⁹ Василенко Н.П. Колонизация Левобережной Украины и движение украинского населения в пределы Московского государства // Василенко Н.П. Очерки по истории Западной Руси и Украины (=Русская история в очерках и статьях. – Т.3. – Приложение). – К., 1916. – С.474-589.

¹⁰ Андріяшев О. Нарис історії колонізації Сіверської землі до початку XVI віку // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1928. – Кн. XX. – С.95-128.

¹¹ Виноградський Ю. До історії колонізації середньої Чернігівщини // Історично-географічний збірник. – К., 1931. – Т.4. – Розд. IV: Литовська зверхність. Московське урядування (рр. 1356 – 1503 – 1618). – С.127-143.

¹² Багновская Н.М. Этническая история Северной земли: Основные этапы этнического развития населения: Дисс. канд. ист. наук. – М., 1979; Ее же. Севрюки: (Население Северной земли в XIV-XVI вв.) // Вестник МГУ. – Сер.8: История. – 1980. – №1. – С.57-69.

¹³ Любавский М.К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута. – М., 1892.

¹⁴ Леонтович Ф.И. Очерки истории литовско-русского права: Образование территории Литовского государства. – СПб., 1894.

¹⁵ Зотов Р.В. О черниговских князях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. – СПб., 1892. Палеографічний опис синодика див. у праці: Ситий І.М. Ким і коли було започатковано Любецький синодик, або останній твір Івана Щирського // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. – Чернігів, 1997. – С. 191-196. Наголосимо, що надалі ми вживатимемо терміни “синодик” і “пом'яник” як синонімічні – хоча, строго кажучи, синодики, крім поминальних записів, містять літературну частину (молитви, звернення тощо).

деякі висновки автора мають гіпотетичний характер і не верифікуються за іншими джерелами. Головною ж хвилюючою даною праці є те, що при аналізі пом'яника, котрий зберігся у пізній, XVIII ст., копії, вчений апріорно декларував наявність певної системи у побудові цієї складної, багатшарової пам'ятки, виходячи з чого й тлумачив її текст¹⁶. Помилковість такого підходу є цілком очевидною; втім Р.В.Зотову належить низка цінних висновків та спостережень – що й пояснює широке використання його даних у сучасній науковій літературі.

Менш відома спеціалістам монографія польського медієвіста С.Кучинського, що побачила світ понад півсторіччя тому – “Чернігово-Сіверські землі під владою Литви”¹⁷ – перше і на сьогодні єдине комплексне дослідження цієї проблематики. Щоправда, за задумом автора¹⁸, воно мало обмежитися політичною сферою; однак, розробляючи обрану тему, вчений не міг не розглянути ще й дотичні проблеми генеалогії, історичної географії тощо, доповнити працю екскурсом у минуле краю, істотно ускладнивши структуру своєї монографії.

Спираючись на публікації актових та нарративних джерел, С.Кучинський виявив і систематизував обширний матеріал з історії Сіверщини у XIV – на початку XVI ст., істотно збагативши наукові уявлення про реалії суспільно-політичного життя цього регіону в окреслений період. Деякі з його висновків і дотепер не втратили свого значення; однак в цілому праця С.Кучинського, ставновлячи найістотніший внесок у вивчення зазначеної проблематики, є лише першою спробою такого роду, зі значними елементами суб'єктивізму, недостатньою концептуалізацією фактичного матеріалу*

¹⁶ Докладніше див. у рецензії М.С.Грушевського: ЗНТШ. – 1895. – Т.5. – Кн.1. – Бібліографія. – С.12-15. Див. також оцінку праці Р.В.Зотова з позицій сучасної синодикології: Конев С.В. Синодикология. Ч. 1: Классификация источников // Историческая генеалогия. – Екатеринбург, 1993. – Вып. 1. – С. 7.

¹⁷ Kuczyński S.M. Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy. – Warszawa, 1936.

¹⁸ Ibid. – S.7-8.

* На ці недоліки даної праці звернув увагу М.Кордуба, слушно зауваживши у своїй рецензії, що автор опинився в полоні власних гіпотез, котрими він оперує як історичними фактами (*Jahrbücher für Geschichte Osteuropas.* – 1937. – Н.4. – S.639).

На науковому рівні дослідження суттєво позначилась і низька джерелознавча підготовленість автора*; щоправда, і самий стан джерелознавства був тоді якісно іншим. Тож нині цілком своєчасною є задача перегляду всієї сукупності даних, що стосуються історичного розвитку Сіверщини у XIV – на початку XVI ст.

Слід підкреслити, що розв'язання проблеми формування історично-географічного поняття “Сіверська земля” й з'ясування його просторових і хронологічних характеристик можливі лише за умов широкого використання даних сучасної археології, етнографії та лінгвістики, а також комплексу писемних джерел, передусім, актів XV-XVII ст. Досить інформативними є й наративні пам'ятки: північно-східні літописні зводи XIV-XVI ст. і українські літописи XVII-XVIII ст. – Самовидця, Величко, Граб'янки. Менш корисними при вирішенні питання про локалізацію Сіверської землі у XIV-XVI ст. виявилися синхронні картографічні матеріали: “перекручення географічних назв, різночасні хронологічні нашарування, деформоване зображення територій, присутність міфологічних деталей ускладнюють використання карт XV-XVI ст. в історично-географічних дослідженнях”¹⁹.

Що стосується писемних матеріалів з історії Сіверщини у литовську добу, то вони, за винятком двох останніх десятиріч XV і початку XVI ст., за слушним спостереженням С.Кучинського, “більш ніж скупі”²⁰. Найбіднішим у джерельному відношенні є період із середини XIV до середини XV ст. Це пов'язане, насамперед,

* До речі, вона далася взнаки і на деяких інших працях дослідника – див., наприклад, критичні зауваження на його розвідку “Sine Wody” (опублікована двічі: Księga ku czci prof. Oskara Haleckiego, wydana w XXV-lecie jego pracy naukowej. – Warszawa, 1935. – S. 81-141; Kuczyński S.M. Studia z dziejów Europy Wschodniej X-XVII w. – Warszawa, 1965. – S. 135-180); Батура Р. Борьба Литовского Великого княжества против Золотой Орды: От нашествия полчищ Бату до битвы у Синих Вод: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Вильнюс, 1972. – С.27; Pelenski J. The Contest between Lithuania-Rus' and the Golden Horde in the Fourteenth Century for Supremacy over Eastern Europe // Archivum Eurasiae Medii Aevi. – 1982. – Т. 2. – Fn. 21.

¹⁹ Боряк Г.В. Административно-территориальное устройство украинских земель в конце XV – середине XVI в.: Анализ документальных источников: Дисс. ... канд. ист. наук. – К., 1987. – С.11.

²⁰ Kuczyński S.M. Ziemie . – S.6.

із припиненням літописання в регіоні й ослабленням політико-династичних зв'язків із тими східнослов'янськими землями, де ця традиція збереглася. Втім, час від часу Сіверщина потрапляла в поле зору північно-східних книжників, що їм ми й завдячуємо низкою важливих (а інколи унікальних) відомостей²¹. Безперечно, цінне джерело становлять і літописи Великого князівства Литовського (або білорусько-литовські літописи) – хоч вони й містять низку хибних, політично тенденційних звісток, що перекручують історію литовського панування у цьому регіоні.

Дефіцит літописних відомостей про Сіверську землю певною мірою компенсується даними Любецького синодика, куди занесено імена князів Гедиміновичів, котрі резидували у сіверських містах в останній третині XIV ст.*; відомі також їх договірні й присяжні грамоти, надруковані у різних за характером і археографічним рівнем виданнях; і хоч більшість цих документів запроваджено до наукового вжитку ще у минулому сторіччі (коли, як відомо, у першу чергу публікувалися найбільш давні акти**), їхні інформативні можливості ще досить широкі; це повною мірою стосується й епістолярних пам'яток, виданих наприкінці XIX ст. А.Прохаскою у збірці “Codex epistolaris Vitoldi”²².

²¹ Не зупиняючись на характеристичі окремих літописних зводів Північно-Східної Русі та питанні про їх співвідношення, обмежимося посиланням на стему: Лурье Я.С. Генеалогическая схема летописей XI-XVI вв. // ТОДРЛ. – Л., 1985. – Т. XL. – С. 193-196.

* Аналогічні дані містили ще п'ять синодиків, надісланих чернігівською консисторією Санкт-Петербурзькій Археографічній комісії наприкінці XIX ст.; своєчасно не надруковані, нині вони, очевидно, безповоротно втрачені для науки. Всі інші відомі на сьогодні синодики як пізніші за часом малопродатні для цілей нашого дослідження; виняток становить хіба що Києво-Печерський пом'яник (опубл.: Древний помянник Киево-Печерской лавры (конца XV и начала XVI столетия) / Сообщил С.Т.Голубев // ЧИОНЛ. – 1892. – Кн. 6. – Отд. 3. – С. I-XIV, 1-88), датований його видавцем 1483-1526 рр. (с. IX), а О.І.Де-Вітте – 1480-1591 рр. (Комментарии к древнейшим помянникам Киево-Печерской лавры и Киево-Златоверхо-Михайловского монастыря // ЧИОНЛ. – 1910. – Кн. 21. – Вып. 3. – Приложение. – С. 7).

** Див.: Улащик Н.Н. Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии феодального периода. – М., 1973. – С.5.

²² Codex epistolaris Vitoldi, magni ducis Lithuaniae. 1376-1430 (далі: CEV) // Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia. – Cracoviae, 1882. – Т.VI.

Для реконструкції історичного розвитку Сіверської землі у другій половині XV – на початку XVI ст. першочергове джерело становить Литовська Метрика – архів державної канцелярії Великого князівства Литовського (Російський державний архів давніх актів. – Ф.389, оп.1). Питома вага актів, що стосуються Сіверщини окресленого періоду, в документальному масиві Метрики досить незначна – що й є підставою для тверджень про їхню унікальність²³. Це, переважно, різноманітні великокнязівські “данини”, судові “вироки”, акти “аренд”, зосереджені, головним чином, у третій-шостій книгах записів Метрики, які дійшли до нас у копіях кінця XVI ст.* Внаслідок того, що на початку нашого століття розпочалась корпусна публікація документів Литовської Метрики в серії “Русская историческая библиотека”, були повністю видані 3-я, 4-а і частково (арк. 1-124) 5-а книги записів²⁴. Публікацію останньої вже в наш час завершив литовський дослідник Е.Баніоніс, видрукувавши другу її частину, досі знану за окремими документами, запровадженими до наукового вжитку, та

²³ Боряк Г.В. Указ. соч. – С. 101. Щодо доцільності їх публікації див.: Русина О.В. Корпусне видання документів Сіверської землі XIV-XVI ст.: (За матеріалами Литовської Метрики) // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку. – К., 1988. – С. 122-124.

* Слід зауважити, що останнім часом виявлено ще одну книгу записів № 3 у копії кінця XVI ст., яка знаходиться в бібліотеці Чорторійських у Кракові (№ 2329). Текстуальний аналіз цієї книги-копії свідчить про те, що, всупереч висловленій у фаховій літературі думці (див.: Sulkowska-Kurasiowa I. Nieznane egzemplarze ksiąg Metryki Litewskiej z lat 1440-1518 // KH. – 1983. – № 1. – S.121; Kennedy Grimsted P. The “Lithuanian Metrica” in Moscow and Warsaw: Reconstructing the Archives of the Grand Duchy of Lithuania. – Cambridge (Mass.), 1984. – Appendixes. – A-10), вона не є повнішою, ніж та, що зберігається у РДАДА: текст, випущений в останній на арк. 24, наявний на арк.50 зв.-51 і, крім того, переданий значно точніше, ніж у краківській копії (порівн., наприклад: “Пану Миколаю Немировичу чоловек Яковец Оношковский до воли, занюж (оскільки – *О.Р.*) тот Оношко поехал к Олелку” (РДАДА. – Ф. 389, оп. 1, спр. 3. – Арк. 50 зв.); “Пану Миколаю Немировичу члк Саковец Онокштовский до воли, занюв (!) тот Оношко поехал к Олелку” (Bibl. Czart. – № 2329. – S.49)).

²⁴ Литовская Метрика. – Отд.1. – Ч.1: Книги записей. – Т.1 // Русская историческая библиотека, издаваемая имп. Археографической комиссией (далі: РИБ). – СПб., 1910. – Т.27.

за поактовим описом, виданим у 1915 р.²⁵; вона містить дипломатичне листування кінця XV – початку XVI ст.²⁶, котре у комплексі з посольськими матеріалами московського походження²⁷ дає цілісне уявлення про перебіг литовсько-російських взаємин на зламі двох століть.

Окремі акти Метрики ВКЛ побачили світ у виданнях: “Акты, относящиеся к истории Западной России”, “Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России”, “Архив Юго-Западной России”, “Акты Литовско-Русского государства”, “Акты Литовской Метрики”, “Сборник Муханова” тощо. Недоліком двох останніх видань є те, що подані в них документи видруковано не за оригіналом, а за польськими копіями кінця XVIII ст. (нині – у фонді “Metryka Litewska” в AGAD), і, отже, їх текст було двічі транслітеровано; звідси – численні помилки (зокрема, при передачі топонімії), котрі з цих публікацій потрапляють на сторінки наукових досліджень²⁸.

З сіверських регіонів у 3-6-й книгах записів Метрики найповніше репрезентовані Путивльський і Брянський повіти. В хронологічному відношенні тут домінують документи кінця XV ст. Втім, цінним джерелом є й пізніші актові матеріали Метрики ВКЛ, які стосуються часів, коли Сіверщина перебувала в складі Московської держави (1503-1618 рр.). Серед них на особливу увагу заслуговує так званий “Реестр границь чернігівських”, котрий є “кардинальнішим

²⁵ Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве министерства юстиции (далі: ОДБ МАМЮ). – М., 1915. – Кн. 21. – С. 1-29. Зауважимо, що це видання, крім аналогічного опису 6-12-ї книг записів Метрики, містить текст її 1-ї книги записів (С. 323-473), котра являє собою польськомовний реєстр нині втрачених документів 1380-1570 рр., низка яких стосується Сіверщини.

²⁶ Lietuvos Metrika. Knyga № 5 (1427-1506 metai) / Parengė E.Banionis. – Vilnius, 1993.

²⁷ Опубл.: Сборник имп. Русского исторического общества (далі: Сб. РИО). – СПб., 1892. – Т. 35; СПб., 1884. – Т. 41.

²⁸ Див. наприклад: Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С.169 (порівн.: РДАДА. – Ф. 389, оп. 1, спр. 6. – Арк. 139), 180 (порівн.: РИБ. – Т.27. – Ст.245-246). Інший дослідник, П.Клепатський, не зваживши на невірне брошурування “Актов Литовской Метрики” (через яке № 511 передувє №№ 508-510), зарахував до числа путивльських маєтностей С. Жереб’ятича с.Гердутишки Ошмянського пов. (Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли. – Одесса, 1912. – Т.1: Литовский период. – С. 293-294).

документом, що виявляє за тих часів залюднені пункти на Чернігівщині”²⁹. Щоправда, самий цей “Реєстр” становить лише початкову частину значного за обсягом документу, який містить ще кілька аналогічних реєстрів – любецький, мглинський тощо; найбільш вдалою щодо нього є, на нашу думку, назва “Пам’ять”, котра, попри певну умовність, цілком відповідає лексиці даного джерела.

“Пам’ять” міститься в складі актової збірки, що була переплетена у 80-х рр. XVIII ст. разом із судовою книгою маршалка земського Яна Радивіловича 1518-1522 рр. (яка, на відміну від більшості книг Метрики XVI ст., збереглася в оригіналі). Внаслідок цього згадана збірка опинилась у 3-й книзі судових справ Литовської Метрики; однак оскільки поєднання цих двох пам’яток було “цілком безпідставним”, вона не побачила світ у корпусному виданні судових книг Метрики, започаткованому петербурзькою Археографічною комісією у 1903 р.³⁰

Втім, що стосується “Пам’яті”, то вона була надрукована кількома роками раніше у першому томі “Документів Московського архіву Міністерства юстиції”³¹, який мав метою ознайомити науковий загал зі зразками актового матеріалу Метрики ВКЛ. М.В.Довнар-Запольський, котрий здійснив цю публікацію, відібрав для неї найважливіші, з його точки зору, документи; як така була видана й “Пам’ять”, що, на думку дослідника, становила уривок з опису литовсько-московської границі, складеного близько 1523 р.³²

²⁹ Виноградський Ю. Вказ. праця. – С.128.

³⁰ Литовская Метрика. – Т.1 // РИБ. – СПб., 1903. – Т.20. – Ст. 1201-1202.

³¹ Документы Московского архива Министерства юстиции (далі: Документи МАМЮ). – М., 1897. – Т.1. – С.63-67. Відзначимо, що дані “Пам’яті” були введені до наукового обігу ще раніше, у 1892 р., М.К.Любавським, який, працюючи над своєю першою монографією, дослідив її в оригіналі (див.: Любавский М.К. Указ. соч. – С.288-290).

³² Документи МАМЮ. – С.V-VI, 63. Запропоноване М.В.Довнар-Запольським датування документу, яке і досі є загальноприйнятим у фаховій літературі, базується на згадці у “Пам’яті” про Мглин як місто, що вже 23 роки належить великому князю московському; точкою відрахунку дослідник вважав 1500 р., коли почалася російсько-литовська війна, в результаті якої Мглин відійшов до Москви. Щоправда, в окремих наукових працях (див., наприклад: Любавский М.К. Указ. соч. – С.288; Виноградський Ю. Вказ. праця. – С.128) пропонувалася інша дата – 1526 р. (тобто 23 роки після закінчення цієї війни).

Вважаючи “Пам’ять” частиною оригінальної книги судових справ, Довнар-Запольський при передачі її тексту відійшов від тогочасних, досить примітивних, археографічних принципів, намагаючись своєю публікацією “дати уявлення про палеографічні особливості Метрики”³³; тож видання документу було здійснене як максимально точно і як таке й розглядалося багатьма науковцями, котрі охоче використовували його дані.

Щоправда, вже в О.Андріяшева виникла підозра, що “надруковано його не цілком справно”³⁴. І, дійсно, не можна залишити поза увагою незрозумілі текстуальні повтори, відсутність чіткої структури, аморфність документальної пам’ятки, непослідовність в описі окремих рубажів*. Постає запитання: чи є все це наслідком вад її тексту чи, справді, мали місце певні “несправності” при публікації “Пам’яті”.

Знайомство з оригіналом цього документу (РДАДА. – Ф.389, оп.1, спр. 223) і його порівняння з друкованим варіантом “Пам’яті” свідчать, по-перше, про наявність в останньому численних помилок при передачі як окремих літер, так і деяких слів, а, по-друге, про те, що М.В.Довнар-Запольський не звернув уваги на порушення метрикантами при брошуруванні книги первісної послідовності аркушів “Пам’яті”, котра, на нашу думку, повинна виглядати так: арк. 188 зв., 190, 189, 192, 191, 193 (за фоліацією часів Довнар-Запольського, яка відрізняється від сучасної на 7 аркушів, відповідно: 181 зв., 183, 182, 185, 184, 186).

Однак недоліком публікації М.В.Довнар-Запольського є не тільки те, що він сліпо дотримувався хибної щодо “Пам’яті” фоліації Метрики, а й те, що, видрукувавши текст документу до арк. 186 зв. (суч. арк. 193 зв.) включно, він не побачив будь-якого зв’язку між ним та текстом на арк. 187 (суч. арк. 194) і дійшов

³³ Документы МАМЮ. – С.ХХІІ-ХХІІІ.

³⁴ Андріяшев О. Вказ. праця. – С.121. – Прим.2.

* Порівн.: “Рославль место, домов семсот и тепер, а церквей 11. Села ерославские: королевское село Крупец, а в том Крупцы подымей было 20. Села боярская: Новоселица село городовое на Остре, подымей 30, а церков святого Николы. От устья устринского три мили вверх по Дисни село Моровеск черниговское, подымей 9” (Документы МАМЮ. – С.66).

висновку, що “тут документ уривається”. Між тим при ретельному вивченні кількох наступних аркушів стає зрозумілим, що його текст продовжується на арк. 189 (196) і закінчується на арк. 187 (194)* Скоригований у такій спосіб, згаданий документ набуває цілком завершеного, цілісного вигляду (його текст подано у додатку до монографії).

Щоб з’ясувати характер і походження цієї пам’ятки, найдоцільніше розглянути її поаркушно від самого початку.

Арк. 188 зв. містить, по-перше, “Реєстр границь чернігівських”, що його, як зазначено в тексті, було складено за наказом великого князя литовського і віленського воєводи “на пам’ять” господарському (великокнязівському) дворянину Григорію Богдановичу; “Реєстр” є переліком чернігівських сіл, що межували із Гомієм (Гомелем), Стародубом, Новгородом-Сіверським і Путивлем, а також знаходилися на південному кордоні Чернігівщини – “об сю сторону (тобто на правобережжі – *О.Р.*) Сулы реки”. Втім, завдання анонімного укладача “Реєстру” було ширшим і полягало в тому, щоб “пописувати границы и села (курсив наш – *О.Р.*) черниговский”***; тож на арк. 188 зв., 190, 190 зв. знаходимо те, що слід було б назвати “Реєстром сіл чернігівських” – опис сіл, адміністративно підпорядкованих Чернігову, здійснений, за середньовічною традицією, по річках – Остру, Десні, Снові, Свині, Білоусу; завершує опис інформація про брак, за давністю, відомостей про те, скільки “хоживало” данини з Чернігова за часів литовського володарювання.

Далі на арк. 190 зв. йде “Реєстр любецький”, що являє собою опис любецьких границь із Черніговом*** і Гомієм; він відрізняється від чернігівського реєстру докладністю та широким залученням гідронімії й мікропотонімії – що є вповні закономірним: адже

* Далі нумерація аркушів документу подається лише за сучасною фоліацією.

** На це не завжди звертали увагу дослідники. Так, наприклад, М.П.Василенко вважав, що “до опису вносилися, зрозуміло, поселення виключно пограничні” (Василенко Н.П. Указ. соч. – С.559). Щоправда, і сам документ був виданий під заголовком “Границы Литовского государства с вел. кн. Московским, с показанием числа домов в пограничных селениях” – що, як слушно відзначив О.Андріяшев, “не цілком відповідає” його змісту (Вказ. праця. – С.121. – Прим.2).

*** Саме тому він є органічним продовженням чернігівського реєстру, де опис кордону з Любечем відсутній.

йшлося не про міжповітові, як вище, а про міждержавні кордони* Опис закінчує інформація про їх стабільність і “стародавність” (арк. 189). Це водночас є завершенням і першої частини документу: майже чверть арк. 189 залишилася незаповненою, а на його звороті починається новий реєстр чернігівських кордонів і сіл (арк. 189 зв., 192, 192 зв.), адресований “пану нашому милостивому”, що його ім’я – Богдан – названо нижче, на арк. 193 зв. За змістом цей реєстр тотожний першому – хоч послідовність в описі кордонів Чернігівського повіту є дещо іншою (спочатку, замість гомійського, окреслений путивльський рубіж), а в переліку сіл існують розбіжності, хоч і порівняно незначні, в їх назвах (“Руднь” – “Радун”, “Смянеск” – “Смяческ”, “Свибрыж” – “Сылорыж”), кількості будинків, прізвищах власників (“Харевский” – “Халенский”). Втім, усі ці розходження є вторинними; в основі обидва чернігівські реєстри ідентичні.

Це ж значною мірою стосується і любецького реєстру, що також дублюється у другій частині документу (арк. 192 зв., 191): в першому й другому його варіантах описи чернігівсько-любецького та гомійсько-любецького кордонів збігаються; однак замість згадки про їх традиційність та непорушність з’являється додатковий реєстр порубіжних любецьких (що їх названо “панськими”**), чернігівських і гомійських сіл.

Головне, що на цьому друга частина документу не закінчується: на арк. 191, 191 зв. міститься “Реєстр мглинський” (опис мглинських кордонів із Гомієм, Брянськом, Почепом, Стародубом, Поповою Горою та коротка інформація про Мглин), на арк. 191 зв., 193 – “Реєстр рославський”, який за своєю структурою (опис

* Втім, міждержавний характер мало й чернігівсько-остерське порубіжжя – однак його детального опису в документі нема; тож можна припустити, що прикордонні конфлікти, які спалахували в цьому регіоні у XVI ст. (так, наприклад, у 1588 р. “в Востри с чернеговцы стались задоры великия об рубежи, острян чернеговцы многих побили и повешели не по одиножды”: Анпилогов Г.Н. Новые документы о России конца XVI – начала XVII века. – М., 1967. – С.126) мали причиною не порушення, а саме невизначеність цих кордонів.

** Любеч протягом 1516-1542 рр. належав пану Альбрехту Гаштольдзу (Клепатский П.Г. Указ. соч. – С.271).

рославських рубежів, дані про місто Рославль і короткий – очевидно, неповний – перелік підпорядкованих йому сіл) нагадує чернігівський реєстр. Наступний, поповогорський реєстр (арк. 193, 193 зв.) дійшов до нас у дефектному вигляді: він не відокремлений заголовком від попереднього і взагалі не має початкової частини – котра (очевидно, як і кінцівка рославського реєстру) була втрачена на час копіювання документу.

До перелічених реєстрів прилягає фрагмент, озаглавлений “Границя рославська з Мстиславлем” Насправді він ширший за змістом, оскільки становить “пам’ять” пану Богдану, “поскул рубеж московский” М.В.Довнар-Запольський опублікував лише початок даного фрагменту (арк. 193 зв.) – хоч, як вже відзначалося, той має продовження (арк. 196, 196 зв., 194) і, за нашими спостереженнями, являє собою уривок з тексту московсько-литовської перемирної грамоти 1526 р. (у копії російської сторони)³⁵.

У світлі цього стає зрозумілим, що датування даного документу 1523 р. є хибним; більш прийнятною є друга з запропонованих у фаховій літературі дат – 1526 р. (хоча сам договір про перемир’я був укладений досить пізно – у листопаді того року). Що ж до обставин, які спричинили появу цього документу, то в самому тексті “Пам’яті” про них немає згадок. Не проливають на них світла й матеріали збірки, в складі якої він зберігся – що й не дивно: адже, за спостереженнями М.Г.Бережкова, вона становить “суто механічне, безладне поєднання окремих, у різний час написаних аркушів і зошитів”, що його “складові елементи повинні

³⁵ Див.: Сб. РИО. – Т.35. – С.744 (від слів: “а рубеж городу Рославлю”).– 745 (до слів: “не воевати ничем в те перемирные лета” включно), 745 (від слів: “А мне, великому государю”) – 746 (до слів: “А которые пленные на обе стороны”; у тексті нашого фрагменту, щоправда, тільки “сто...” – він уривається на півслові, бо переписувач грамоти мав, очевидно, обмежитися тими її клаузулами, що стосувалися суто територіальних питань). Втім, ця обірвана фраза є принциповою для датування даного документу – адже саме пунктом про в’язнів грамота 1526 р. відрізняється від угоди про перемир’я, укладеної у лютому 1523 р.: в усьому іншому їхні тексти збігаються (див.: Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией (далі: Акты ЗР). – СПб., 1848. – Т.2. – №120. – С. 148-151).

розглядатися кожний як окрема одиниця”); дослідник припустив, що в XV-XVI ст. “при книгах Метрики, разом із ними, зберігалася певна кількість матеріалів, які являли собою таку суміш несистематизованих чи погано систематизованих документів”³⁶.

Питання про походження “Пам’яті” допомагають розв’язати московські посольські книги, які, правда, також, через певні історичні обставини*, дійшли до нас в складі Литовської Метрики. В них, зокрема, зафіксований приїзд до Москви у грудні 1527 р. литовського посланця Івана Ячманова, спричинений, головню, порушеннями умов укладеного у 1526 р. перемир’я. Через свого посла Сигізмунд I дорікав Василю III: “Наместники твои... через (попри – *О.Р.*) лист твой перемирный и присягу твою и о рассказанье твое не дбаючи, в люди и села, и земли, и воды, которые писаны в нашу сторону в перемирных листех, вступают и кривды подданным нашим делают”; йшлося і про марні спроби припинити “забиранье сел, земля и вод” та врегулювати територіальні питання за допомогою литовських посланців до намісників “городов вкраинных” – “дворянина нашего Гришка” й Богдана³⁷.

Таким чином, можливо ідентифікувати обох осіб, що їм “на пам’ять” було складено проаналізовані реєстри – “Григорія Богдановича, дворянина господарського” і “пана Богдана”. Обидва неодноразово згадуються у дипломатичній документації 20-х рр. XVI ст. Зокрема, в травні 1525 р. Сигізмунд інформував великого князя московського про те, що намісник горвольський пан Богдан Григорович Шолуха скаржився йому на “шкоду великую”, яку “вчинили” подніпровським волостям намісники гомійський та стародубський. Для ліквідації конфлікту того ж року, на Різдво,

³⁶ Бережков Н.Г. Литовская Метрика как исторический источник. – М.; Л., 1946. – Ч.1: О первоначальном составе книг Литовской Метрики по 1522 год. – С.31, 60, 65-66, 104. Відзначимо, що перший дослідник Метрики ВКЛ С.Л.Пташицький вважав, що дана збірка складається з окремих частин різних книг Метрики (Пташицький С.Л. Описание книг и актов Литовской Метрики. – СПб., 1887. – С.112), а Е. Баніоніс навіть розглядав її як самостійну метричну книгу (*Lietuvos Metrika*. – Р. 13).

* Див.: Сб. РИО. – Т.35. – С.II-III.

³⁷ Там же. – С.762-763, 766.

до Стародуба, разом з урядниками подніпровських волостей, був посланий “дворянин королевский”, боярин Григорій Глібов; місія його, однак, не мала бажаних наслідків, а сам він був пограбований і деякий час перебував у Стародубі в полоні³⁸. Такою ж безрезультатною стала спроба владнати пограничні конфлікти за участю господарського дворянина Федора Матвійовича та пана Богдана Григоровича Шулхи (Шолухи)³⁹. Втім, попри всі ці невдачі, саме на кандидатурах Григорія Глібова й Богдана Шолухи зупинився Сигізмунд, коли виникла необхідність врегулювати територіальні питання згідно з умовами укладеного у 1526 р. перемир'я (“земли, и воды, и люди по перемирным грамотам нашим на обе стороны отвернути”⁴⁰). Як свідчить дипломатичне листування, литовські представники були відряджені до Стародуба не раніше квітня і не пізніше грудня 1527 р.; тож складання реєстрів чернігівських, любецьких, мглинських, рославських, поповогорських кордонів і сіл, які мали стати їм у пригоді, слід, очевидно, віднести до першої половини 1527 р.

Впадає в око, що характер опису території у кожному з цих реєстрів є цілком оригінальним. Очевидно, кожен з них мав свого особного автора і тільки при зведені їх в одне ціле вони були дещо уніфіковані*. Склалися вони шляхом опитування населення, яке проживало раніше на цих територіях, без залучення актового матеріалу – навіть тоді, коли йшлося про інформацію суто фіскального плану; це, з одного боку, характеризує тогочасну ментальність, більше орієнтовну на свідчення очевидців, ніж на писемну традицію,

³⁸ Там же. – Т.35. – С.700-701, 706, 752, 758-759. Щодо Богдана Шолухи як горвольського намісника див.: РДАДА. – Ф.389, оп.1, спр.12. – Арк. 395 зв.-396; Акты Литовско-Русского государства, изданные М.Довнар-Запольским (далі: Акты ЛРГ). – М., 1899. – Вып.1: 1390-1529 г. – №183. – С.206; Довнар-Запольский М. Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI веке. – К., 1905. – Приложения. – №1. – С.3-5.

³⁹ Сб. РИО. – Т.35. – С.706; Акты ЗР. – Т.2. – №143. – С.170.

⁴⁰ Сб. РИО. – Т.35. – С.758. Відзначимо, що Сигізмунд вдавався до послуг Б.Шолухи при розв'язанні прикордонних конфліктів і пізніше – наприклад, у 1530 р. (Акты ЗР. – Т. 2. – № 169. – С. 217).

* Докладніше див.: Русина О.В. Из спостережень над “Реестром чернігівських границь” з 20-х років XVI століття // ЗНТШ. – 1993. – Т. ССХХV. – С.298.

а, з другого, дає підстави для того, щоб датувати весь комплекс реєстрових даних останніми десятиріччями XV ст.

Привертає увагу детальність, з якою у “Пам’яті” зафіксовані не лише міждержавні кордони, а й такі рубежі, що на середину 1520-х років мали вже суто внутрішній (для Московщини) характер (див., наприклад, мглинський реєстр). Вражає і скрупульозність, з якою у “Пам’яті” занотовані всі (а не лише прикордонні!) чернігівські села. Зрозуміло, що ні самий цей перелік, ні вміщені в ньому дані про кількість осель, ні інформація щодо місцевих земле-власників не мали відношення до врегулювання спірних територіальних питань. Потрібно мати на увазі й те, що, хоч реєстр чернігівських сіл і є унікальним за своєю докладністю документом, цілком очевидно, що не тільки його укладач мав завдання “пописувати границы и села (курсив наш – *О.Р.*)”: аналогічний – хоч, на жаль, і неповний – перелік, із показанням кількості домів та іменами власників, знаходимо в рославському реєстрі; у другому любецькому реєстрі, де, на відміну від мглинського і поповогорського, кордони описані “не по селом”, міститься, як вже зазначалося вище, додатковий список поселень, розташованих на прикордонні. Показовим є й суто фіскальний характер вміщеної у “Пам’яті” інформації про міста, які відійшли від ВКЛ на початку XVI ст. Усе це свідчить на користь того, що, всупереч традиційним уявленням, “Пам’ять” являла собою не тільки й не стільки опис кордонів Литви з Московщиною, скільки щось на зразок реєстру втраченої Вільном власності*

Це й визначає наукову цінність даного джерела, яка полягає, насамперед, у можливості реконструкції на його основі номенклатури сільських поселень Чернігівщини і, частково, суміжних територій. З 38 сіл чернігівського реєстру майже три

* У цьому відношенні мініатюрним аналогом “Пам’яті” можна було б вважати укладений про метогія список земель, які належали ординським слугам у Путивльському повіті (“На память: земли слуг ордынских путивлевцов на имя Своричовская а Езуча, а Свечковичи, Березники а Княжиин Клиин, Мецня а Вирдеревца, а Рковичи, Чаша а Терешково, Городовичи а Росоха, а Круговатыи, Ильинская а Спаская”: РДАДА. – Ф. 389, оп. 1, спр. 6. – Арк. 317 зв.), однак, на жаль, цей документ не можна точно датувати.

чверті збереглися до нашого часу і піддаються локалізації (див. картосхему № 1 в додатку) – що є показником стабільності у заселенні даного регіону впродовж останніх п'ятисот років; коли ж зважити на той факт, що на території більшості з них знаходять рештки давньоруських поселень, то значення “Пам'яті” 1527 р., також поданої у додатку, виходить за часові межі литовської доби*.

Цінні дані містяться і в деяких інших матеріалах XVI ст. Так, відомості щодо держання волостей на Путивльщині у XV ст. зафіксовані у “Повідомленні послів Київської землі королю Сигізмунду I про Київську землю та київський замок” (1520-1530-і рр.), вперше опублікованому М.Малиновським та О.Пшездецьким⁴¹, а згодом передрукованому І.М.Каманінім⁴². Номенклатуру цих волостей частково відтворює “отдельная” книга Путивльського повіту 1594 р., видана Г.М.Анпілоговим⁴³; ним же було запроваджено до наукового вжитку таке цікаве джерело, як зображення бортних

* Наголосимо, що в краєзнавчій літературі заснування низки поселень, які фігурують у чернігівському реєстрі, покладається на XVI-XVII ст. (див., наприклад: Історія міст і сіл Української РСР: Чернігівська область. – К., 1972. – С. 266, 376, 394, 585, 588, 640, 710; Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – С. 108, 238, 321, 425, 430, 632, 741). Це зайвий раз свідчить про те, що даний документ, якщо вдатися до виразу М.Грушевського, “досі не мав щастя в історіографії”. Протягом останніх десятиліть фахівці, як правило, користувалися викладом його змісту в працях своїх попередників (див., зокрема: Баранович А.И. Население предстепной Украины в XVI в. // ИЗ. – 1950. – Т. 32. – С. 231); більше того – навіть у спеціальних джерелознавчих виданнях про “Пам'ять” немає ніякої інформації (див.: Ковальський Н.П. Источниковедение и археография истории Украины XVI – первой половины XVII в. – Днепропетровск, 1978. – Ч. 2: Анализ дореволюционных отечественных публикаций источников. – С. 41-43).

⁴¹ Źródła do dziejów polskich, wydawane przez Mikołaja Malinowskiego i Alexandra Przeździeckiego. – Wilno, 1844. – Т.2. – Oddz. 2. – № 1. – S.119-122.

⁴² Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. – К., 1916. – Вып.2. – С.6-9. В обох виданнях документ датований однаково: “близько 1520 р.” На нашу думку, його слід віднести до 1531 р., оскільки тогорічне послання Сигізмунда до панів-ради ВКЛ містить відповіді на вимоги киян (Документи МАМЮ. – С. 526-527. Щодо датування див.: Максимейко Н. А. Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г. – Харьков, 1902. – С. 83).

⁴³ Анпилогов Г.Н. Новые документы о России конца XVI – начала XVII века. – С.130-306.

“знамен” (знаків власності, вирізаних на бортних деревах), що збереглися в путивльських і рильських описових матеріалах кінця XVI – 20-х років XVII ст.⁴⁴; архаїчні за походженням, вони, певною мірою, дозволяють відтворити реалії економічного побуту місцевого населення в попередні часи. Цінну інформацію містять відомі у списках XV-XVI ст. ярлики кримських ханів великим литовським князям, що походять від протографу кінця XIV ст.⁴⁵ Однак в цілому елемент ретроспекції в актах XVI-XVII ст. є досить незначним – що обмежує можливості їх використання в нашому дослідженні.

Виняток становлять тільки документи, які стосуються монастирського землеволодіння у регіоні. Акти XVI-XVII ст. із фондів московського Посольського приказу свідчать про те, що за литовської доби на Сіверщині існували маєтності київських Печерського та Пустинського монастирів, які у XVI ст. набрали інтерполітичного характеру⁴⁶. “Однією із найважливіших

⁴⁴ Анпилогов Г.Н. Бортные знамена как исторические источники (по путивльским и рильским переписным материалам конца XVI и 20-х гг. XVII в.) // Сов. археология. – 1964. – №4. – С.151-169. Зауважимо, що першим дослідником, який виявив інтерес до бортних “знамен”, був І.М.Міклашевський, котрий навів деякі з них у своїй монографії: Миклашевский И.Н. К истории хозяйственного быта Московского государства. – М., 1894. – Ч.1: Заселение и сельское хозяйство южной окраины XVII века. – С.123.

⁴⁵ Оpubл.: Акты ЗР. – Т.2. – № 6. – С.4-5; № 200. – С.363; Барвінський Б. Два загадочні ханські ярлики на руські землі з другої половини XV століття // Барвінський Б. Историчні причинки: Розвідки, замітки і матеріали до історії України-Руси. – Львів, 1909. – Ч.2. – С.16-21; Литовская Метрика. – Отд.1-2. – Ч. 3: Книги публичных дел. – Т.1 // РИБ. – Юрьев, 1914. – Т.30. – Ст.78-79. Зауважимо, що ці пам’ятки, названі колись “справжньою копальнею для дослідників історичної географії” (Koneczny F. Geneza uroszczeń Iwana III do Rusi Litewskiej // AW. – Wilno, 1925/1926. – S. 203. – Przym. 1), ще не дістали належної оцінки в сучасній історіографії. Зокрема, вони навіть не згадуються в монографії В.Л.Єгорова “Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв.” (М., 1985). Не менш симптоматичним є й репродукування у новітніх наукових працях застарілих уявлень про цю унікальну групу джерел (див., наприклад: Загорский В.П. История вхождения Центрального Черноземья в состав Российского государства в XVI веке. – Воронеж, 1991. – С. 49).

⁴⁶ Докладніше див.: Русина О.В. До питання про земельні володіння Києво-Печерського монастиря на Лівобережжі (за актами XVI-XVII ст.) // Український археографічний щорічник. – К., 1992. – Вип.1. – С.300-306.

пам'яток для історичної географії Сіверської землі⁴⁷ є жалувана грамота Івана IV новгород-сіверському Спасо-Преображенському монастирю 1551 р., що її ввів до наукового обігу в минулому столітті Філарет (Гумілевський)⁴⁸. Щоправда, надрукований ним документ був не оригіналом грамоти, а копією, надісланою до монастиря з Синоду в 1761 р. На сьогодні її місцезнаходження невідоме – хоча збереглися інші копії, похідні від Філаретової: в Інституті рукописів Національної бібліотеки України НАНУ ім. В.І.Вернадського (Ф.301, №655 Л. – Арк. 40-45), у відділі рукописів Російської державної бібліотеки (Ф. 256, спр. 52. – Арк. 85-87) і в рукописному зібранні бібліотеки Польської Академії наук у Кракові (№265). Як свідчить їх текстуальний аналіз, усі вони мають в основі грамоту, котра належала севському Спаському монастирю. Поява цього акту в Севську пояснюється тим, що після укладення Деулінської угоди, згідно з якою Сіверщина відійшла до складу Речі Посполитої, спаський архімандрит Корнилій, виконуючи царський наказ (“очистити” до 2 лютого 1619 р. Новгород-Сіверський і “вывести” з нього “архимаритов, и игуменов, и протопопов, и попов, и дьяконов, и весь духовный чин, и весь духовной причет”⁴⁹), виїхав із ченцями та монастирським майном спочатку до Рильська, а потім – до Севська, де й заснував Новоспаський монастир⁵⁰. Останній утримав за собою і частину земельної власності новгород-сіверського монастиря – Колодезьку волость у Путивльському повіті, що залишився за Москвою⁵¹. Право на ці володіння, як і всі інші привілеї, було зафіксоване в грамоті, котра ще у XVIII ст. зберігалась у Севську

⁴⁷ Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – К., 1889. – Т.1: Полк Стародубский. – С.214.

⁴⁸ Філарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Кн.3: Мужские монастыри. – С.111-120. Власне, вперше цю грамоту було опубліковано у 1861 р. (Черниговские епархиальные известия. – 1861. – № 5. – Приложение), однак через специфіку видання вона залишилася невідомою науковому загалу.

⁴⁹ РДАДА. – Ф.79, оп.1619 р., спр.2. – Арк.3.

⁵⁰ Філарет. Указ. соч. – С.43-44.

⁵¹ РДАДА. – Ф. 1209, кн. 368. – Арк. 439.

й стала протографом перелічених копій* Втім, і сама вона була досить пізньою копією – що виразно засвідчує її порівняння із грамотою, яка знаходилась у цьому монастирі у 30-х роках XVII ст. Її в 1638 р., під час проведення розмежування між Російською державою та Річчю Посполитою за умовами Полянівського миру (1634 р.), пред'явив межовому судді Григорію Аляб'єву спаський скарбник Іосиф⁵². Це була копія грамоти 1551 р., з якої тоді ж, згідно з наказом царя Михайла Федоровича (копіювати всі “сотенные грамоты, или с писцовых книг выписи старые, или иные какие крепости”, що стосувалися спірного на той час с.Олешковичів⁵³), був зроблений список. Нині він зберігається у фондах Посольського приказу в Москві⁵⁴.

Однак у 30-х роках XVII ст. у ченців севського Спаського монастиря серед документів, що були “даваны им, как оне были Новагородка Северского в уезде в Спаском монастыре”, знаходилась і “подлинная грамота 110 году, какова дана им при царе Борисе”⁵⁵. Пред'явлена скарбником монастиря Г.Аляб'єву, ця грамота, яка дійшла до нас лише у списку 1638 р.⁵⁶, до останнього часу залишалася невідомою науковому загалу**. Згідно з текстом документу,

* Відзначимо, що С.М.Каштанов указував на існування ще трьох списків грамоти Івана IV (XVIII-XIX ст.) у розсіпу фондів РДАДА “Малороссийские дела” та “Монастырские дела” (Каштанов С.М. Хронологический перечень иммунитетных грамот XVI века // Археографический ежегодник за 1960 г. – М., 1962. – № 657. – С. 138); на жаль, попри сприяння працівників архіву, їх не вдалося виявити під час розшуків влітку 1997 р. Безумовно втраченою на сьогодні є грамота, котра, у складі копійної книги Спасо-Преображенського монастиря (1728 р.), наприкінці XIX ст. знаходилась у бібліотеці Чернігівської духовної семінарії (Лилеев М.И. Описание рукописей, хранящихся в библиотеке Черниговской духовной семинарии. – СПб., 1880. – № 117. – С.91-92), рукописне зібрання якої загинуло під час Великої Вітчизняної війни (Рогов А.И. Сведения о небольших собраниях славяно-русских рукописей в СССР. – М., 1962. – С.79).

⁵² РДАДА. – Ф.79, оп.1638 р., спр.9, ч.2. – Арк.293.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Там само. – Арк.296-306.

⁵⁵ Там само. – Арк.293.

⁵⁶ Там само. – Арк.307-311.

** Її було виявлено на початку 70-х років: Шеламанова Н.Б. Документы государственных межеваний 30-40-х годов XVII в. // Археографический ежегодник за 1971 г. – М., 1972. – С. 171.

його появу спричинила втрата ченцями грамоти Івана IV; саме тому в лютому 1602 р. їм, на прохання старця Захарія, була дана грамота Бориса Годунова, котра являла собою випис з писцевих книг Новгород-Сіверського 7093 (1584/85) р. і Путивля 7099 (1590/91) р. Зрозуміло, що вона істотно відрізняється від грамоти Івана Грозного, хоча й містить опис тих самих угідь. У комплексі ж обидві грамоти подають обширну інформацію про топонімію Сіверщини, номенклатуру бортних “знамен”, економічне життя регіону⁵⁷. Аналогічні відомості містяться й у низці жалуваних грамот путивльському Молчинському монастирю, виданих наприкінці XVI – на початку XVII ст.⁵⁸

Серед допоміжних джерел найважливішими є історичні та історично-географічні твори XVI-XVII ст. (“Записки про Московію” С.Герберштейна, хроніки Бельського, Стрийковського, Софоновича), мемуари іноземних дипломатів і купців (Контаріні, Масси та ін.). Таке ж допоміжне значення мають і дані археології та нумізматики, що їх введено до наукового обігу протягом останніх десятиріч.

Комплексне використання усіх цих джерел дає можливість відтворити цілісну картину політичного і соціально-економічного життя Сіверщини у XIV-XV ст.

⁵⁷ Грамоти опубліковано: Русина О.В. Грамоти новгород-сіверському Спасо-Преображенському монастирю (у копіях севського походження) // Український археографічний щорічник. – Вип. 2. – С.138-152.

⁵⁸ РДАДА. – Ф.79, оп. 1 (1636 р.), спр. 6. – Арк. 137-143; Труды Курского губернского статистического комитета. – Курск, 1863. – Вип. 1. – С. 562-578; Палладий. Историко-статистическое описание Молчинской Рождество-Богородицкой Печерской мужской Софрониевой пустыни. – М., 1895. – С. 14-15; Актовые и летописные материалы о восстании И.И.Болотникова / Публикацию подготовил В.И.Корецкий // Сов. архивы. – 1976. – № 5. – С. 57-58; Памятники южновеликорусского наречия. Конец XVI – начало XVII в. – М., 1990. – № 57. – С.66-67.

СІВЕРСЬКА ЗЕМЛЯ ЯК ІСТОРИЧНО-ГЕОГРАФІЧНЕ ПОНЯТТЯ

Сіверщина є регіоном, вкрай недостатньо дослідженим в історично-географічному плані. Нині, через відсутність спеціальних досліджень, де були б узагальнені й систематизовані дані про топографію Сіверської землі, в науковій літературі немає навіть певної думки щодо її розташування – в різних за характером праця вона, відповідно, локалізується: в Подесенні; в межиріччі Сожу та Десни; в Деснянсько-Сейминському межиріччі; в басейні Десни та верхів'ях Оки; в районі Путивля й Брянська тощо¹. Різnobій у локалізації цього регіону посилюється тим, що з Сіверською землею ототожнюється то область розселення літописних сіверян, то територія Чернігівського князівства XI-XIII ст., то лише Новгород-Сіверщина (яка довільно зветься Сіверським князівством).

¹ Порівн., наприклад: Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1889. – Т.10. – С.603; Тихомиров М.Н. Россия в XVI столетии. – М., 1962. – С.407; Сахаров А.М. Образование и развитие Российского государства в XIV-XVII вв. – М., 1969. – С.65; Советская историческая энциклопедия. – М., 1969. – Т.12. – С.678; Радянська енциклопедія історії України. – К., 1972. – Т.4. – С.487; Хабургаев Г.А. Этнонимия “Повести временных лет” в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза. – М., 1979. – С.185; Сказания и повести о Куликовской битве. – Л., 1982. – С.401; Герберштейн С. Записки о Московии. – М., 1988. – С.288. Не менш показовий і той факт, що в сучасних довідкових виданнях положення цього регіону інколи визначається за енциклопедичним словником Брокгауза та Ефрона, тобто за межами губерній Російської імперії початку ХХ ст. (Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. – К., 1985. – С.154), що, безумовно, відбиває рівень вивченості даної проблеми.

Відповідно, різноголосиця думок панує й у питанні про хронологічні рамки побутування терміна “Сіверська земля”, які то надмірно звужуються (від одного століття до кількох десятиліть), то невиправдано розширюються.

Зокрема, останнім часом було висловлено думку, що макротопонім “Сівер” сягає чи не додержавного періоду східнослов'янської історії – хоча “спочатку просторова функція назви виражена порівняно слабко й опосередковано”; після ординської навали відбулося ж тільки посилення її хронічного аспекту².

Ця думка не підтверджується давньоруськими джерелами: “Повість временних літ” знає тільки етнонім “сѣверъ” і похідні від нього³, Київський літопис — атрибутивне за характером словосполучення “сѣвѣрскиѣ городаы”⁴; у Галицько-Волинському літописі, в контексті подій другої половини XIII ст., Північне Лівобережжя фігурує як “Задніпров'я”⁵. Показовим є й те, що укладачі пізніших зводів, модернізуючи при переписуванні тексти давньоруських літописів, використовували, де вважали за потрібне, термін “Сіверська земля”, який там був відсутній⁶.

² Етимологічний словник... – С.152, 153.

³ Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі: ПСРЛ). – М., 1962. – Т.1. – Ст.6, 10, 11, 12, 19, 24, 29, 148, 149; Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – М., 1962. – Т.2. – Ст. 5, 8, 9, 10, 14, 17, 21, 135, 136.

⁴ Ипатьевская летопись. – Ст.629.

⁵ Там же. – Ст.872, 892 (“заднепре(и)ские князи”), 860 (“за Днепр, на Романа на брянского князя”); порівн. з версією кінця XVI ст.: “до Сіверської землі руської за Дніпро” (Strzykowski M. Kronika Polska, Litewska, Zmódzka i wszyskiej Rusi. – Warszawa, 1846. – Cz.1. – S.248).

⁶ Порівн., наприклад, текст “Повісті” в зводі XIV ст.: “... и разделиста по Днепр Руськую землю: Ярослав прия сию сторону, а Мьстислав ону” (Лаврентьевская летопись. – Ст.149) і пізнішу інтерполяцію: “... и разделиста си землю по Днепр: един Киевскую землю, а другой Северскую землю” (Львовская летопись // ПСРЛ. – СПб., 1910. – Т.20. – Ч.1. – С.90; див. також: Книга степенная царского родословия // ПСРЛ. – СПб., 1908. – Т.21. – Ч.1. – С.164). Характерною є й відсутність згадок про Сіверську землю в давньоруських літописних оповідях про розділ Руської землі за заповітом Ярослава в 1054 р. – особливо в Новгородському Першому літописі, згідно з яким Святослав Ярославич отримав при цьому “Чернигов и всю страну в[о]сточную и до Мурома” (Новгородская Первая летопись старшего и младшего изводов (далі: НПЛ). – М.; Л., 1950. – С.160, 469. Перелік київських князів, де міститься ця згадка, укладений на межі 50-60-х рр. XII ст.).

За нашими спостереженнями, першим документом, де його вжито, є присяжна грамота князя Федора Любартовича на вірність королю Владиславу-Ягайлу та королеві Ядвізі, котрі дали йому “землю до своей воли на имя Северскую со все[ми] городми, со всеми оужитки” (1393 р.)⁷.

Що ж до верхньої хронологічної межі побутування цього макро-топоніму, то нею, всупереч думці Б.О. Рыбакова, А.К.Зайцева, В.В.Седова⁸, слід визнати не XVII ст., а, певно, першу половину XVIII ст. (у цей час він, зокрема, використовувався українськими історіографами й, крім того, зберігався в світській та церковній титулатурі⁹).

Протягом XIV-XVIII ст. джерела фіксують низку споріднених топонімічних утворень: “Сівер”, “Сівера”, “Сіверщина”, “Сіверщина”, “Сіверська земля”, “Сіверська сторона”, “Сіверська

⁷ Розов В. Українські грамоти. – К., 1928. – Т. 1: XIV в. і перша половина XV в. – № 27. – С. 51. Див. також: Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie (далі: AS). – Lwów, 1887. – Т. 1. – С. 13 (латинізована версія: “terra Severiensis”). Відзначимо, що Сівер (“Съверъ”) згадується в грамоті Володимира Ольгердовича Юрію Івановичу Сквирському (Половцю-Рожиновському) від 1390 р. (Похилевич Л.И. Сказання о населенных местностях Киевской губернии, или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. – К., 1864. – С.190); однак, оцінюючи цю звістку, слід зважити на сумнівний характер даного документу, відомого в пізній копії й, очевидно, сфальсифікованого.

⁸ Рыбаков Б.А. Поляне и северяне: (К вопросу о размещении летописных племен на Среднем Днепре) // Сов. этнография. – М.; Л., 1947. – Вып. 6-7. – С.85, 87, 94; Зайцев А.К. Черниговское княжество // Древнерусские княжества X-XIII вв. – М., 1975. – С.62; Седов В.В. Восточные славяне в VI-XIII вв. – М., 1982. – С.240.

⁹ Грабянка Г. Действия презельной и от начала поляков кравшой небывалой брани Богдана Хмельницкого... – К., 1854. – С.185; Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. – К., 1851. – Т.2. – С.106; К., 1855. – Т.3. – С.556; Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Кн. 6. – С.201. Відзначимо, що в сучасній географічній номенклатурі збереглося лише кілька похідних атрибутивних назв: Новгород-Сіверський, Сіверськ, Сіверський Донець, Сіверодонецьк (перекр. Сіверськодонецьк – див.: Стрижак О.С. Сіверськодонецьк чи “Северодонецьк”// Мовознавство. – 1968. – №1. – С.55-56).

україна”, “Сіверський край (краї)”¹⁰. Серед них вихідним, початковим є “Сівер” (українізоване “Съверъ”). Цей топонім генетично пов’язаний з більш раннім літописним етнонімом “сѣверъ” і є результатом його трансформації в нове ономастичне утворення.

Щоправда, “Повістю временних літ” зафіксовано не один, а кілька споріднених етнонімів: “сѣверъ”, “сѣверо”, “сѣверы”, “сѣверены”, “сѣверане”; останній найчастіше використовується в фаховій літературі й на сьогодні є загальноновизнаним. Однак, за даними лінгвістики, в оригінальному, XII ст., тексті “Повісті временних літ” не було утворення “сѣверане”: етноніми з суфіксом -’ан-е вводилися укладачами пізніших зводів, заступаючи початкові безсуфіксні¹¹. Таким безсуфіксним етнонімом і є “сѣверъ”; що ж до форми “сѣверо”, то її виникнення пов’язане з характерним для Лівобережжя явищем переходу кінцевого -ъ в -о (Днѣпръ – Дніпро, Псьльъ – Псло, Ворьсколь – Ворскло)¹².

Неважко помітити, що термін “сѣверъ” є сингулятивним – що викликає певні труднощі при його використанні (хоча вже самі літописці намагалися створити форму множини без порушення

¹⁰ Акты исторические, собранные и изданные Археографической комиссией (далі: АИ). – СПб., 1841. – Т.2. – С.113, 201, 350; Дополнения к актам историческим (далі: ДАИ). – СПб., 1846. – Т.1. – С.257, 260, 294; Величко С. Указ. соч. – К., 1864. – Т.4: Приложения. – С.97; РИБ. – СПб., 1872. – Т.1. – С.121, 203, 220, 339, 508 та ін.; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией (далі: Акты ЮЗР). – СПб., 1875. – Т.8. – С.11, 400; СПб., 1878. – Т.10. – Ст.330; Акты Московского государства, изданные Академией наук (далі: Акты МГ). – СПб., 1890. – Т.1. – С.33, 57, 344, 369, 419, 463 та ін.; История о Казанском царстве: (Казанский летописец) // ПСРЛ. – СПб., 1903. – Т.19. – Ст.44; Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV-XVI вв. (далі: ДДГ). – М.; Л., 1950. – С.437, 482; Восстание И.Болотникова: Документы и материалы. – М., 1959. – С.119, 126, 134, 175, 185-187, 197, 219 та ін.; Новый летописец // ПСРЛ. – М., 1965. – Т.14. – С.59, 62, 71, 77; Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець. – К., 1970. – С.112, 121; Літопис Самовидця. – К., 1971. – С.57, 65, 89, 95, 123, 124, 151, 162; Летописи белорусско-литовские // ПСРЛ. – М., 1980. – Т.35. – С.166; Торгівля на Україні: XIV – середина XVII століття (Волинь і Наддніпрянщина). – К., 1990. – С.304.

¹¹ Хабургаев Г.А. Указ. соч. – С.208-209.

¹² Етимологічний словник... – С.153; Стрижак О.С. Сіверяни // Мовознавство. – 1973. – №1. – С.65.

безсуфіксної конструкції: “сѣверы”, “ на сѣверѣхъ”); саме тому ми надалі й оперуватимемо пізнішим етнонімом “сіверяни”.

Як відомо, останні локалізуються “Повістю” “по Десне и по Семи, по Суле”¹³. Ця інформація підтверджується даними археології: окреслена область в основному збігається з ареалом роменської культури (VIII-XII ст.), слов’янська атрибуція якої не викликає сумнівів у фахівців. Більшість сучасних дослідників вважає носіями цієї культури власне сіверян¹⁴; паралельно побутує думка, що формування історичних сіверян відбулося в процесі взаємодії прийшлого ранньослов’янського населення з автохтонами Дніпровського Лівобережжя – балто- й іраномовними племенами* В зв’язку з цим виникла гіпотеза, що спочатку назву “сѣверь” мала локальна група іраномовного населення, яка згодом була асимільована слов’янами, котрі перейняли й вихідний етнонім¹⁵.

Аналізуючи цю гіпотезу, слід зауважити, що засвоєння етносом іншомовного етноніму не є явищем безпрецедентним¹⁶. Беззаперечною є й участь іранського субстрату в етноісторичних

¹³ Лаврентьевская летопись. – Ст. 6.

¹⁴ Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н.э. – К., 1985. – С.132-133.

* Питання про етнічну атрибуцію археологічних культур Подніпров’я, які передували безумовно слов’янським культурам VIII-X ст., є дискусійним (див., напр.: Горюнов Е.А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. – Л., 1981. – С.83-92). Однак результати досліджень східноєвропейської гідронімії, підкріплені даними археології, переконливо свідчать на користь того, що до слов’янської колонізації VII-VIII ст. обшири Східної Європи були зайняті балтами, які на південному сході, в районі Дніпровського Лівобережжя, межували з іраномовними племенами. Див.: Седов В.В. Балто-иранский контакт в Днепровском Левобережье // Сов. археология. – 1965. – №4. – С.36-52; Топоров В.Н., Трубачев О.Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. – М., 1962. – 270 с.; Третьяков П.Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. – М.; Л., 1966. – 308 с.

¹⁵ Седов В.В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. – М., 1970. – С.130-131; Его же. Восточные славяне... – С.138, 140. Відзначимо, що ця гіпотеза не знайшла підтримки у фахівців: Этнокультурная карта Украины... – С.124-125, 133-134.

¹⁶ Трубачев О.Н. Лингвистическая география и этимологические исследования // Вопр. языкознания. – 1959. – № 1. – С. 23; Хабургаев Г.А. Указ. соч. – С. 96, 162.

процесах, які мали місце наприкінці 1 тис. н.е. на Лівобережжі: збереження у цьому регіоні гідронімії дослов'янського походження свідчить про поступову асиміляцію автохтонного населення, а не про його витіснення чи знищення – що підтверджують і дані археології та антропології¹⁷. Переконливою виглядає й гіпотеза про іранське походження назви “с’євер” (від “*seu*” – “чорний”)¹⁸.

Таким чином, є свідчення на користь гіпотези В.В.Седова; однак їй же суперечить той факт, що етнонім “с’євер” відомий не тільки на Лівобережжі Дніпра, а й на нижньому Дунаї, в Мезії, де існування однойменного племені в VII ст.н.е. зафіксовано візантійськими історіографами Анастасієм і Феофаном; від цього етноніму походить назва Сіверського (Сіверинського) князівства, яке виникло в Подунав’ї наприкінці X – на початку XI ст. (пізніше, у XVIII ст., на цій території існував бан Сіверський і Краєвський)¹⁹. Місто *Siewierz* – до кінця XVIII ст. столиця князівства (*ducatu Severiensis*) – відоме в Сілезії; крім того, в топонімії Польщі представлені *Siewiersk*, *Siewierska Góra*, *Małe / Wielkie Siewieruszki*²⁰.

У сучасній лінгвістиці запропоновано таку інтерпретацію цих фактів: термін “с’євер”, як і низка інших племінних назв “Повісті временних літ” (“поля”, “дерева” тощо), є одним з тих найбільш архаїчних слов’янських етнонімів, котрі сформувались у період, що передував розпаду праслов’янської спільноти (VI ст. н.е.) та початку міграцій представників окремих груп слов’янства; останні, власне,

¹⁷ Сухобоков О.В. Славяне Днепровского Левобережья: Роменская культура и ее предшественники. – К., 1975. – С.147-149.

¹⁸ Етимологічний словник... – С.154; Топоров В.Н., Трубачев О.Н. Указ. соч. – С.226; Седов В.В. Славяне Верхнего Поднепровья... – С.130. Див. також спроби етимологізувати це слово на слов’янській основі (Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – М., 1971. – Т.3. – С.588-589; Kuczyński S.M. Ziemie... – S.32) та їх критику (Стрижак О.С. Сіверяни. – С.64-65; Хабургаев Г.А. Указ. соч. – С.212).

¹⁹ Мавродин В.В. Образование Древнерусского государства. – Л., 1945. – С.57; Нидерле Л. Славянские древности. – М., 1956. – С.86, 92.

²⁰ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Т. 10. – С. 602.

й призвели до появи архаїчних слов'янських етнонімів і похідних від них топонімів у різних районах слов'янського ареалу²¹.

Гадаємо, саме так з'явилися "с'єверы" на Лівобережжі Дніпра. Що ж до гіпотези А.К.Зайцева про "С'єверъ" як дослов'янську назву цього регіону, котра закріпилася в імені одного зі слов'янських племен²², то наведена дослідником аргументація не здається нам переконливою: твердження літописця, що слов'яни "разидошася по земле и прозвашася имени своими, где седше на котором месте"²³, не викликає довіри у сучасних лінгвістів – як і відповідні літописні "етимології" низки слов'янських етнонімів²⁴. Не можна погодитись і з тим, що тривале (на думку дослідника – до XVII ст.) побутування терміну "С'єверъ" є доказом його виникнення до початку слов'янської колонізації Лівобережжя.

Таким чином, "с'єверъ" є самоназвою групи слов'ян – носіїв роменської культури, які розселилися у VIII ст.н.е. на Лівобережжі Дніпра, а не архаїчною, дослов'янською, назвою цього регіону або ж найменуванням групи автохтонного іраномовного населення.

Знайомство з роменською культурою істотно розширює наші уявлення про сіверян. Матеріали роменських городищ та курганных могильників підтверджують інформацію літописця про культурно-етнографічну самобутність східнослов'янських "племен" ("имяху бо обычаи свои и закон отец своих, и преданья, каждо свой нрав"²⁵). При цьому специфіка погребальної обрядовості сіверян – поховання решток трупоспалення на стороні в урнах, вміщених у верхій частині кургану – повністю відповідає літописним даним: "Аще кто умряше, творяху трызну над ним, и по семь творяху кладу велику, и взложаху и на кладу, мертвеца сожьжаху, и по семь, собравше кости, вложаху в судину малу, и поставляху на столпе на путех"²⁶.

²¹ Трубачев О.Н. Ранние славянские этнонимы – свидетели миграции славян // Вопр. языкознания. – 1974. – № 6. – С. 48-67; Хабургаев Г.А. Указ. соч. – С. 203-205, 210-212.

²² Зайцев А.К. Указ. соч. – С.63-64.

²³ Лаврентьевская летопись. – Ст.6.

²⁴ Хабургаев Г.А. Указ. соч. – С.161.

²⁵ Лаврентьевская летопись. – Ст.13.

²⁶ Там же. – Ст.14.

До етнографічних ознак сіверян належать також скроневі прикраси у вигляді спіральних кілець, які знаходять у курганах XI-XII ст. (у цей період кремація поступається місцем інгумації).

Та якщо культурно-етнографічна самобутність сіверян є вповні очевидною, то їхня суспільна організація в період, що передувало утворенню східнослов'янської державності, окреслюється тільки схематично, у загальних рисах. У сучасній історико-археологічній літературі етноніми “Повісті временних літ” традиційно інтерпретуються як назви союзів племен; не заперечуючи цю точку зору, слід тільки відзначити, що спроби виділити локальні варіанти роменської культури – археологічний еквівалент окремих племен, які склали певний союз – досі не мали успіху²⁷.

В IX ст. західна частина сіверянського ареалу ввійшла до складу “Русі” (“Руської землі”)*- регіонального політичного об'єднання східних слов'ян, яке на території Середнього Подніпров'я передувало Давньоруській державі²⁸. Східна ж його частина до середини X ст. перебувала в залежності від Хозарського каганата. Питання про форми супрематії каганата над сіверянами й іншими східнослов'янськими племенами і досі залишається дискусійним – що не дозволяє з певністю судити про те, які явища політичного та соціально-економічного життя даного регіону можна пов'язувати з цим періодом.

У джерелах бракує даних про організацію влади у сіверян в IX-X ст.; невідомо, чи існували у той час на Лівобережжі місцеві ди-

²⁷ Сухобоков О.В. Указ. соч. – С.147.

* Слід зауважити, що термін “Русь”, котрий не мав ономастичних відповідників на території Середнього Подніпров'я, від самого початку виступав тут як політонім – “загальна назва нового територіально-політичного утворення, яке безпосередньо не співвідносилось з жодним із давніших племінних об'єднань і тому не могло використати жодне з давніших місцевих найменувань” (Хабургаєв Г.А. Указ. соч. – С.218-219). Пізніше, з підкоренням київськими князями решти східнослов'янських земель, цей політонім поширився на всю їхню державу. Звідси – два значення терміну “Русь”, зафіксовані у джерелах: широке (в розумінні всієї сукупності східнослов'янських земель) і первинне, вузьке (як назва Середнього Подніпров'я – територіально-політичного ядра Давньоруської держави).

²⁸ Див.: Насонов А.Н. “Русская земля” и образование территории Древнерусского государства: Историко-географическое исследование. – М., 1951. – 262 с.

насти, подібні до в'ятицького Ходоти чи древлянського Мала. Стіл князя Рюриковича виник тут через конфлікт між синами Володимира Святославича – Ярославом, який князував у Києві, й Мстиславом Тмутороканським, котрий 1024 р. захопив Чернігів і перемиг брата в битві під Лиственном. У 1026 р. вони уклали мирну угоду в Городці, розділивши “по Днепр Русьскую землю: Ярослав прия сю (тобто праву – *О.Р.*) сторону, а Мьстислав ону”²⁹. Це не призвело до політичного відокремлення Лівобережжя: за повідомленням літописця, Ярослав і Мстислав жили “мирно и в братолюбстве”, здійснюючи спільні акції; після смерті Мстислава чернігівський князівський стіл був ліквідований (1036 р.).

Та не минуло й двох десятиліть – і поділ “Руської землі” по Дніпру був відновлений заповітом Ярослава (1054 р.): у Києві сів Ізяслав Ярославич, а на Лівобережжі виникли два князівські столи – чернігівський Святослава Ярославича та переяславський Всеволода Ярославича.

У науковій літературі, в контексті подій другої половини ХІ-першої половини ХІІІ ст., ці князівства традиційно зуться Київською, Чернігівською та Переяславською “землями”. Між тим аналіз синхронного літописного матеріалу свідчить про те, що терміни “Київська земля”, “Чернігівська земля” і “Переяславська земля”, якими широко оперують сучасні дослідники, відсутні в топонімії Давньої Русі. Здається, єдиним науковцем, котрий це зауважив, був М.С.Грушевський. Свого часу, звернувшись до вивчення “політичних одиниць, що в сих століттях (ХІ-ХІІІ) сформувались і відокремились під впливом різних обставин”, він відзначив, що “в пам’ятках наших слово “земля” ніколи майже не прикладається до таких політичних організацій”. Акцентуючи увагу на широкому розповсюдженні цього терміна в літературі, він вважав його в принципі припустимим, хоч і “вповні конвенціональним”³⁰.

²⁹ Лаврентьевская летопись. – Ст.149.

³⁰ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Львів, 1905. – Т.2: ХІ-ХІІІ вік. – С.254. Порівн.: Андріяшев О. Нарис історії колонізації Київської землі до кінця ХV віку // Київ та його околиця в історії і пам’ятках. – К., 1926. – С.34.

Останнє твердження потребує уточнення: лексиці давньоруських джерел, дійсно, не відповідають такі терміни, як “Київська земля”, “Чернігівська земля”, “Переяславська земля”; однак водночас у них представлена низка інших стійких топонімічних утворень – “землі” Волинська, Галицька, Новгородська, Ростовська (Суздальська), Рязанська й Смоленська³¹. Таким чином, термін “земля” не являє собою наукову абстракцію; крім того, з аналізу літописних джерел випливає, що це поняття – не виключно географічне: воно формується, головню, на потестарній основі³².

В світлі цього видається парадоксальною наявність в XI-XIII ст. значних потестарних утворень, котрі, за виразом М.С.Грушевського, “існували виразно, хоч не виробили собі при тім якоїсь спеціальної назви”³³. Слід відзначити, що, обмежившись констатацією цього феномену, вчений, по суті, ігнорував цілу низку літописних фрагментів, в яких Київ, Чернігів та Переяслав виразно локалізуються в “Руській землі”³⁴.

Ці свідчення не пройшли повз увагу інших дослідників. Зокрема, керуючись звітками про події XII-XIII ст., А.М.Насонов реконструював територіальні межі “Русі”, час історичного буття якої він обмежив, однак, IX – першою половиною XI ст., вважаючи, що в 1054 р. “Руська земля” розпалася на три “самостійні напівдержави”; на думку науковця, починаючи з другої половини XI ст. термін “Русь” виступає як суто

³¹ Див., наприклад: Лаврентьевская летопись. – Ст. 237, 355, 357, 373, 374, 391, 436, 440, 460, 462 тощо; Ипатьевская летопись. – Ст.227, 448, 468, 520, 551, 577, 608, 610, 659, 670, 778; НПЛ. – С.25, 74, 210, 286, 304.

³² Не зупиняючись на цьому питанні детально, наведемо лише характерне зауваження літописця: “Аще бо кая земля управится пред Богомь, поставляет ей цесаря или князя праведна, любяща суд и правду... Аще бо князи правдиви бывають в земли, то многа отдаются согрешенья земли, аще ли зли и лукави бывають, то больше зло наводит Бог на землю, понеже то глава есть земли” (Лаврентьевская летопись. – Ст.139-140). Текстологічний коментар: Толочко О.П. Русь: держава і образ держави. – К., 1994. – С. 21.

³³ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. 2. – С.254.

³⁴ Див., наприклад: НПЛ. – С.22, 23-24; Ипатьевская летопись. – Ст.595-596, 653-654, 778-785. З міст Чернігівського князівства літописці відносять до “Русі” Трубчевськ і Стародуб: НПЛ. – С.280; Ипатьевская летопись. – Ст.341-342.

географічний, що позначає південну частину Давньоруської держави³⁵.

Цей погляд поширився і в пізнішій літературі. Так, з точки зору Б.О.Рыбакова, “для XI-XII ст. єдність Південної Русі була тільки історичним спогадом, який не мав відповідників у тодішніх політичних і культурних обставинах”; “на той час, коли всі літописці одностайно виділяли Південну Русь з-поміж інших частин Русі, це відособлення не було нічим обгрунтоване. На обширній території Південної Русі існувало кілька князівств, що належали постійно ворогуючим між собою Юрійовичам, Ростиславичам, Давидовичам, Ольговичам”³⁶.

Таким чином, поділ “Руської землі” на три князівські волості був розцінений фахівцями як остаточний розпад цього політичного ядра Давньоруської держави*. Відповідно, всі літописні згадки про “Русь” після 1054 р. при цьому тлумачились як традиція, а такий незаперечний факт, як єдність дій трьох Ярославичів, пояснювались їхнім прагненням зберегти цілісність “Руської землі” та її політичне значення³⁷.

При цьому ігнорувалася типологічна специфіка тогочасної політичної організації, що визначається у новітніх дослідженнях як принципат (або, за синхронною лексикою – “старейшинство”) – співправління всіх наявних представників князівської династії, спільне володіння ними державною територією при виділеному положенні старшого – “старейшини”³⁸. Цілком очевидно, що такий устрій не означав ані розкладу Давньоруської держави, ані

³⁵ Насонов А.Н. Указ. соч. – С.28, 31-33.

³⁶ Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. – М., 1982. – С.67. Порівн.: Третьяков П.Н. О древнейших русах и их земле // Славяне и Русь. – М., 1968. – С.179; Рогов А.И. О понятии “Русь” и “Русская земля” (по памятникам письменности XI – начала XII в.) // Формирование раннефеодальных славянских народностей. – М., 1981. – С.153-154.

* Поділ “Русі” за Городецьким миром розцінювався й А.М.Насоновим, і Б.О. Рыбаковим як тимчасова втрата “Руською землею” політичної єдності (Насонов А.Н. Указ. соч. – С.33; Рыбаков Б.А. Киевская Русь... – С.67).

³⁷ Насонов А.Н. Указ. соч. – С.28-32.

³⁸ Толочко А.П. Князь в Древней Руси: Власть, собственность, идеология. – К., 1992. – С.22-35.

деструкції “Русі” – хоч потенційно й містив у собі обидві можливості. Вони могли б реалізуватися ще на зламі XI-XII ст. за умов послідовного виконання рішень Любецького з’їзду (1097 р.) – перетворення територій, заповіданих Ярославом Ізяславу, Святославу та Всеволоду, на спадкові володіння – “отчини” – їхніх синів, тобто закріплення за Ізяславичами, Святославичами й Всеволодовичами виключних прав на Київ, Чернігів та Переяслав. Але, як показали подальші події, цей режим лише частково втілювався у життя: якщо право князювання на Чернігівщині дійсно було обмежено колом нащадків Святослава Ярославича, то Київ так і не перетворився на будь-чию “отчину” – після серії політичних колізій у практиці міжкнязівських взаємин ствердився принцип відсутності спадкових прав на Київ у будь-кого з Ярославичів³⁹.

Очевидно, саме з цим специфічним статусом Києва й пов’язане існування “Руської землі” протягом XII – першої половини XIII ст.: адже через те, що чернігівські князі час від часу займали київський стіл, їхнє князівство не стало окремим політичним організмом, являючи собою своєрідну “відкриту систему”; що ж до Переяславського князівства, то воно мало чим відрізнялося від власне київських волостей: князі, котрі сиділи в Києві, практично без перешкод порядкували в Переяславі, де так і не ствердилася власна династія (як це сталося на Чернігівщині)*

Отже, в домонгольський період так і не відбулося політичне відокремлення Правобережжя від Лівобережжя, з яким термін

³⁹ Там же. – С.45.

* Серед причин цього явища (яке визначається в літературі як “неповна самостійність Переяславського князівства”, “певна його залежність від Київської землі”, “опіка київських князів” над Переяславом) у сучасних дослідженнях на перший план висуваються роль цього регіону в обороні підступів до Києва та необхідність спільної боротьби київських і переяславських князів проти степових кочовиків (див.: Кучера М.П. Переяславское княжество // Древнерусские княжества X-XIII вв. – С. 125-135). Щоправда, починаючи із середини XII ст. Переяслав, як правило, перебував у підданні ростово-суздальських князів – нащадків Юрія Довгорукого (звідси – згадка Лаврентіївського літопису про Переяслав як про їх “отчину” (1213 р.): Лаврентьевская летопись. – Ст. 438), однак це володіння не було ні постійним, ні безперервним – і, таким чином, тенденція до династичного самовизначення так і не стала провідною в історичній еволюції Переяславщини.

“Русь” перетворився б на суто географічне поняття* З другого боку, цілком закономірно, що зі зломом традиційних політичних механізмів, спричиненим Батієвою навалою, припинилося й використання топоніму “Руська земля” в його вузькому значенні, тобто протиставлення подніпровської “Русі” решті східнослов’янських земель.

Після монголо-татарського нашестя Переяславщина припинила своє існування як окреме князівство, а її територія поступово збезлюдніла, перетворившись на так звану буферну зону між володіннями руських князів і Золотої Орди⁴⁰. Тож на думку лінгвістів, “поселення..., що продовжували роменські традиції й входили до складу Переяславського князівства, були остаточно розгромлені в XIII ст. тюрко-монгольськими ордами Батія, і їхнє населення, відповідно, не могло взяти помітної участі у формуванні великоруської чи української народностей”⁴¹. Що ж до Чернігівщини, яка становила складну, ієрархічно організовану систему князівств, то пов’язані з монгольським нашестям занепад Чернігова й відлив історичного життя на північ, до Брянська, призвели до бурхливого розвитку відцентрованих тенденцій, прогресуючої партикуляризації суспільного життя в регіоні. Це, в свою чергу, не могло не сприяти консервації етнокультурних особливостей місцевого населення. Як відомо, Чернігівське князівство являло собою гетерогенне утворення, що об’єднувало території низки літописних “племен”: крім сіверян, як етнографічної домінанти – полян, радимичів і в’ятичів (при цьому жодне з “племен” цілком не увійшло до його складу)⁴². Процеси зближення, інтеграції всіх

* Докладніше див.: Русина О.В. Чернігів і “Руська земля” у Середньому Подніпров’ї // Сіверянський літопис. – 1995. – № 3. – С. 27-32.

⁴⁰ Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. – М., 1985. – С. 37-38.

⁴¹ Хабургаев Г.А. Указ. соч. – С. 133.

⁴² Зайцев А.К. Указ. соч. – С.72-73.

цих споріднених етнографічних груп* не призвели до втрати ними їх культурно-мовної самобутності: дані археології та діалектології свідчать про тривкість східнослов'янських “племен” як етнографічних одиниць⁴³.

Очевидно, що мешканці Подесення й Посейм'я не втратили свого сіверянського обличчя ні за давньоруської доби, ні після монгольського нашествия. Щоправда, стан синхронних писемних джерел, а також відсутність відповідного археологічного та іконографічного матеріалу не дозволяють з певністю судити про характер етнографічної самобутності місцевої людності в XIV-XV ст.** Однак беззаперечним є факт існування в цей і пізніший період у районі Новгород-Сіверського, Чернігова, Рильська, Путивля “сіврюків” – особливої діалектно-етнографічної групи, що успадкувала культурні традиції сіверян⁴⁴.

* Інвентар пізньороменьських поселень і могильників наочно засвідчує поступову уніфікацію асортименту і технології виготовлення ремісничої продукції в регіоні, переростання сіверянської матеріальної культури в загальнодавньоруську. Найінтенсивніше цей процес відбувався в межиріччі Дніпра та Десни, біля Чернігова й Любечя (Археология Украинской ССР. – К., 1986. – Т.3: Раннеславянский и древнерусский периоды. – С.210; Сухобоков О.В. Указ. соч. – С.85, 153-154; Этнокультурная карта... – С.131).

⁴³ Рыбаков Б.А. Первые века русской истории. – М., 1964. – С.23; Его же. Поляне и северяне. – С.96; Седов В.В. Восточные славяне... – С.270.

** Деякі мовні особливості населення регіону реконструюються за номенклатурою місцевих бортних “знамен”. Див.: Коткова Н.С. Названия русских бортных знамен – историко-лингвистический источник // Исследования по лингвистическому источниковедению. – М., 1963. – С.120-133.

⁴⁴ Див.: Владимирский-Буданов М.Ф. Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.) // Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов (далі: Архив ЮЗР). – К., 1890. – Ч. 7. – Т.2. – С.46, 134, 175, 189; Василенко Н.П. Колонизация Левобережной Украины и движение украинского населения в пределы Московского государства. – С.553-554; Виноградський Ю. До історії колонізації середньої Чернігівщини // Історично-географічний збірник. – К., 1931. – Т.4. – С.139, 143; Багновская Н.М. Этническая история Северной земли: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – М., 1979. – 24с.; Ее же. Северюки: (Население Северной земли в XIV-XVI вв.) // Вестник МГУ. – Сер.8: История. – 1980. – №1. – С.63-64, 67-69. Що стосується терміна “сіврюки”, то причиною його появи є зниження продуктивності суфіксу - 'ан-е та поширення на півдні східнослов'янського ареалу суфіксу - 'ук (“сѣверъ” – “сѣверукъ” – “сѣврукъ”). – Стрижак О.С. Сіверяни. – С.66; Фасмер М. Указ. соч. – С.589.

Таким чином, макротопонім “Сівер” з’являється в XIV ст.* як назва етнографічної області. В цьому, власне, нема нічого незвичайного: досить поширеним явищем є закріплення за територією безперервного та тривалого проживання певної етнічної групи її власної назви, що нерідко переживає й самий етнос. І в даному разі є очевидною певна асинхронність побутування відетнонімічного топоніму та етнографічної спільності, що спричинила його появу: відомо, що у XVII ст., внаслідок інтенсивних міграційних процесів, сіврюки зникли як етнографічна група⁴⁵; згадки ж про Сіверську землю, як вже відзначалося, зникають із джерел пізніше – десь у середині XVIII ст.

Визначення Сівера як культурно-етнографічної області підтверджується його просторовими характеристиками. Щоправда, на підставі даних литовської доби розв’язати питання про локалізацію цього регіону практично неможливо через низьку інформативність писемного матеріалу. Так, цитована вище присяжна грамота князя Федора Любартовича, котрий одержав у 1393 р. Сіверську землю “со все[ми] городми”, не містить їх переліку – як, до речі, й більш докладна латиномовна грамота аналогічного змісту, де об’єктом надання виступають сіверські “замки, фортеці, міста, села” (“terra Severiensis cum omnibus castris, fortaliciis, opidis, villis”)⁴⁶. Досить лаконічна й жалувана грамота Свидригайла “верному слуге пану Богушу Оверкичу Тимоху”, родом “з земли Сиверское, от Новагородка” (1438 р.)⁴⁷. Щоправда, в розпорядженні дослідників є занесена в 1670 р. до луцьких земських книг потвердна грамота патріарха Максима на ставропігію київському Печерському монастирю, датована 1481 р., де вказаний монастир згадано разом з його “пределами” – і, в їх числі, з “трема монастыры Северское земли, черниговский, бранский и Новгородка Сиверского”⁴⁸; однак докладне знайомство зі

* Зазначимо, що хоч уперше цей термін згадується в документах кінця XIV ст., він міг увійти до обігу дещо раніше – принаймні, стан тогочасних джерел (обмеженість актового та наративного матеріалу XIV ст.) не виключає таку можливість.

⁴⁵ Багновская Н.М. Севрюки... – С. 62, 69.

⁴⁶ AS. – Т. 1. – № XIV. – S. 13.

⁴⁷ Акты ЗР. – СПб., 1846. – Т.1. – № 37. – С.49; Розов В. Вказ. праця. – № 76. – С.140. Див. також: Левицкий О. Документальная небылица // КС. – 1896. – Кн.1-3. – Отд.1. – С.242-243.

⁴⁸ Архив ЮЗР. – К., 1859. – Ч.1. – Т.1. – №1. – С.1.

змістом цього документа свідчить, що він є пізнішим фальсифікатом⁴⁹. Отже, на підставі коротких згадок про Сіверську землю у джерелах XIV-XV ст. неможливо реконструювати її територіальні межі, встановити обсяг даного географічного поняття.

Втім, сталість подібних топонімічних утворень – і, зокрема, активне побутування цього терміна й після включення Сівера до складу Російської держави (котра, як відомо, являла собою конгломерат окремих “земель”*) дає змогу вдаватися до методу екстраполяції, використавши актовий матеріал XVI-XVII ст. (досить великий за обсягом, на відміну від документального масиву двох попередніх століть**), а також синхронні дані наративних джерел***

⁴⁹ Голубев С.Т. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники: (Опыт исторического исследования). – К., 1883. – Т.1. – С.254-255; Киево-Печерская Лавра в ее прошедшем и нынешнем состоянии // КС. – 1886. – Кн.10. – С.252-253; Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. – С.58.

* Відзначимо, що після приєднання Сіверщини до Московської держави у межах першої зберігся поділ на повіті: Чернігівський, Новгород-Сіверський, Брянський, Путивльський та ін. І хоч разом усі вони не становили певне адміністративне ціле, в приказному діловодстві XVI-XVII ст. “северские города” (як, наприклад, і “замосковные”, “рязанские, “украинные”, “заоцкие”) виділялися в окремі округи (“страну сиверских градов”, “во область Московскаго государства, во грады северския”: РИБ. – СПб., 1891. – Т.13. – Ст.226, 569, 639), а поняття “Север”, “Северская земля” входили до офіційної термінології. Див.: Платонов С.Ф. Очерки по истории Смуты в Московском государстве XVI-XVII вв.: (Опыт изучения общественного строя и сословных отношений в Смутное время). – М., 1937. – С.3-4.

** Рішучий перелом у стані писемних джерел, що припадає на злам XV-XVI ст., призводить і до курйозів при визначенні хронологічних меж побутування терміна “Сівер”. Зокрема, значна кількість звісток про російсько-литовську війну 1500-1503 рр., яка завершилася приєднанням Сіверщини до Москви, та необізнаність із пізнішим документальним і літописним матеріалом привели свого часу С.Кучинського до переконання, що цей топонім уживався лише на межі XV-XVI ст. (Kuczyński S.M. Ziemie... – S.36).

*** Слід мати на увазі, що далеко не всі пам’ятки тогочасного письменства можна використати для локалізації Сіверської землі: компілятивний характер українських літописів XVII ст. інколи спричиняє недостовірність їх даних. Зокрема, Острозький літописець та Густинський літопис відносять до Сівера смоленські міста Торопець і Дорогобуж (Бевзо О.А. Вказ. праця. – С.125; Густинская летопись // ПСРЛ – СПб., 1843. – Т.2. – С.362) – що пояснюється невірним прочитанням “Хроніки” Бельського, звідки їхні укладачі запозичили цей фрагмент (порівн.: Kronika Polska Marcina Bielskiego. – Sanok, 1856. – Т.2. – S.909).

За свідченнями, що сягають часів перебування Сіверської землі у складі Московської держави (1503-1618 рр.), положення цього регіону окреслюється пунктами: Брянськ, Гомель, Дроків, Курськ, Мглин, Морівськ, Новгород-Сіверський, Почеп, Путивль, Радогощ, Рильськ, Стародуб, Трубчевськ, Чернігів⁵⁰; усі вони існували і в XIV-XV ст.

Зрозуміло, що повнота наведеного переліку сіверських міст перебуває у безпосередньому зв'язку із питанням про те, чи вся Сіверська земля опинилась у XVI ст. у складі Російської держави, тобто чи не існували поза її політичними межами населені пункти, що визначалися сучасниками як сіверські (крім Гомеля, який у 1537 р. відійшов до Литви⁵¹). Однак оскільки такі свідчення відсутні й водночас відома літописна звітка про те, що 1500 р. “князь московский забрал вси земли сиверские и всю Сивер” (або “все города северские и все Северу”)⁵², з якою узгоджується категорична вимога Сигізмунда I повернути “всее Северы”, передана Василю III у 1517 р.⁵³, можна зробити висновок, що наведеним вище переліком

⁵⁰ Акты ЗР. – Т.2. – С.281, 334, 336; Разрядная книга 1475-1598 гг. – М., 1966. – С.272, 350; ДДГ. – С.437; Восстание И.Болотникова. – С.118-119, 246; Памятники, относящиеся к Смутному времени. – С.84-85, 543-544; Патриаршая или Никоновская летопись // ПСРЛ. – М., 1965. – Т.13. – С.142, 367; Новый летописец. – С.59, 62, 73, 76, 77, 136; Летописи белорусско-литовские. – С.166, 234, 236; Strykowski M. Op.cit. – Cz.1. – S.366; Cz.2. – S.398, 431. Проблематичною є належність до Сівера Любеча, що її обстоювали, наприклад, Я. Натансон-Леський (Natanson-Leski J. Dzieje granicy wschodniej Rzeczypospolitej. – Lwów; Warszawa, 1922. – Cz. 1. – S. 36) та О.О.Зимін (Состав русских городов XVI в. // ИЗ. – 1955. – Т.52. – С.343); за нашими спостереженнями, єдиною – хоч і непрямою – вказівкою на це є згадка в “Книге Большому чертежу” про сіверські міста як такі, що знаходяться “по реке по Днепру, и по реке по Десне, и по реке по Семи” (Книга Большому чертежу. – М.; Л., 1950. – С.147). Див. з цього приводу: Русина О.В. Любеч у XIV-XV ст. // Чернігівська земля у давнину і середньовіччя. – Славутич, 1994. – С. 21-23.

⁵¹ Сб. РИО. – СПб., 1902. – Т.59. – С.126. Характерно, що попри політичне відокремлення Гомеля від основного масиву Сіверської землі, уявлення про нього як про сіверське місто збереглося і в XVII ст. (див.: Літопис Самовидця. – С.57).

⁵² Летописи белорусско-литовские. – С.166, 234. Порівн.: “поход князем из Северы на Литовскую землю” (1502 р.): Разрядная книга... – С.34; “в землю московского (князя – О.Р.), в Северу” (1534 р.): Акты ЗР. – Т.2. – №181. – С.334.

⁵³ Сб. РИО. – Т.35. – С.509.

міст розташування Сіверської землі визначається досить точно (звичайно, якщо взагалі правомірне питання про точні межі середньовічної культурно-етнографічної області).

Окреслена територія охоплює лише частину сіверського етнографічного ареалу, відомого за археологічними пам'ятками додержавної та давньоруської епох (крім Подесення й Посейм'я, до нього належали також басейни Ворскли та Псла і верхів'я Сули⁵⁴). Відтак, назва "Сівер" закріпилася лише за тими сіверськими землями, які у другій половині XI – першій половині XIII ст. входили до складу Чернігівського князівства, і не поширилися на Переяславщину –далося взнаки обезлюднення її території внаслідок монгольського нашествия. Втім, варто зважити на історичні паралелі: так, чернігівська область під назвою "В'ятичі" являла собою тільки південну частину етнографічної в'ятицької території; не охоплювала всіх земель дреговичів і літописна область "Дреговичі"⁵⁵. Певно, і відчуження окремих територіальних груп сіверянської людності відбулося ще за давньоруської доби – в літературі не раз відзначалося, що сіверяни, роз'єднані внаслідок поділу Лівобережжя між Черніговом і Переяславом, ніколи не виявляли будь-якого тяжіння до возз'єднання; відсутність такого "родинного почуття" навіть інтерпретувалася як наслідок того, що "Переяславщину оселяло плем'я зовсім чуже сіверянам" – поляни чи уличі⁵⁶; нині ця гіпотеза становить, зрозуміло, суто історіографічний інтерес.

Що ж до "сіверських уходів"^{*}, зафіксованих ревізорами Канева (1552 р.) у басейнах рік Псла, Хорола, Удая, Ворскли, Сули, Сліпорода⁵⁷, то, гадаємо, їх існування не пов'язане з безперервністю

⁵⁴ Седов В.В. Восточные славяне . . . – С. 133; Этнокультурная карта . . . – С. 125, 133.

⁵⁵ Зайцев А.К. Указ. соч. – С.101-102, 105.

⁵⁶ Андрияшев О. Нарис історії колонізації Переяславської землі до початку XVI в. // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – Київ, 1931. – Кн. XXVI. – С.2.

* Уходи – промислові угіддя, "багаті на рибу, на звіря місця", котрі відігравали значну роль у господарському побуті південного Подніпров'я в XVI-XVII ст. (Грушевський О.С. З промислового життя XVI-XVII вв.: Ватаги дніпрових уходів і старостинська адміністрація // Науковий збірник за рік 1924. – К., 1925. – С.70).

⁵⁷ Архив ЮЗР. – К., 1886. – Ч.7. – Т.1. – С.103.

сіверської етнографічної традиції на означеній території⁵⁸, яка пусувала протягом усього XVI ст. Слід враховувати той факт, що уходництво являло собою сезонну форму експлуатації природних багатств цього краю і не було пов'язане з постійною осілістю. На жаль, воно й досі є недостатньо дослідженим (хоча ще в 30-х рр. відзначалася необхідність “аналізу соціально-економічної структури степового уходництва як явища загальноукраїнського масштабу”⁵⁹); втім, немає сумніву, що значну частку уходників становили вихідці з Сіверської землі^{*}; селячись влітку в долинах річок, вони, за документальними свідченнями, займалися мисливством, рибальством і

⁵⁸ Див.: Падалка Л.В. По вопросу о времени основания города Полтавы // *ЦИОНЛ.* – 1896. – Кн. 10. – Отд. 2. – С. 25; *Стороженко А.В. Стефан Баторий и днепровские казаки: Исследования, памятники, документы и заметки.* – К., 1904. – С. 10; *Грушевський М.С. Історія України-Руси.* – К., 1913. – Т. 1: До початку XI віка. – С. 197; *Там само.* – Львів, 1905. – Т. 3: До року 1340. – С. 153: “...Сіверські уходи сягають на полудень до поріччя Ворскли – границі сіверянської колонізації в княжі часи, і сей факт виразно вказує на заховання неперерваної традиції, а значить і колонізації з княжих часів”. Ця ж думка висловлюється і в сучасних дослідженнях (наприклад: *Багновская Н.М. Севрюки...-С. 64*), хоча ще *О.М.Лазаревський* слушно відзначив, що сіврюки “приходили в південну Лівобережну Україну лише для промислів, як приходили сюди й жителі київського Полісся. Жодних даних для висновку, що сіврюки у цей час, тобто в XVI ст., були осілими жителями узбережжя Сули, Удая і Ворскли, немає” (*Лазаревський А.М. Лубенщина и князя Вишневецкие // КС.* – 1896. – Т. 52. – Январь. – С. 127).

⁵⁹ *Юркевич В. Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Б.Хмельницького.* – К., 1932. – С. 50. – Прим. 10.

* Господарському освоєнню південного Лівобережжя не перешкоджав, всупереч думці *М.С.Грушевського* (*Історія України-Руси.* – Т. 1. – С. 199-200. – Прим. 3), пограничний характер цієї території – адже державний кордон між Московською державою та ВКЛ (з 1569 р. – Річчю Посполитою), через низьку заселеність регіону, був тут “прозорим”, якщо не умовним; це, зокрема, породило запальні суперечки при розмежуванні земель за умовами *Полянського миру* (див. з цього приводу: *Шеламанова Н.Б. Документи государственных межеваний 30-40-х годов XVII в.* – С. 166-167). Саме тому, як зазначав *О.Яблоневський* (*Левобережная Украина в XV-XVII ст.: Очерк колонизации // КС.* – 1896. – Кн. 5. – С. 262), задніпровські уходи були вільними для жителів обох держав; цим, до речі, не обмежувалася “кооперація” литовських і московських підданих – див., наприклад, згадку про спільні походи на Крим *путивльських, канівських і черкаських козаків*, а також інформацію про те, що “в Черкасах старосты... путивльских людей у себе на вестях держат” (*Акты ЗР.* – Т. 2. – № 150. – Ч. 1. – С. 186 (1527-1533 pp.)).

бортництвом⁶⁰ – і з часом за територією їхніх угодів закріплювалася назва “сіверських” або “Сівера”; остання поступово перетворилася на апеллятив зі значенням “земля”, “уход”, “земля уходна”. Для наочності неведемо кілька прикладів. Порівн.: “Права... на певні сівери, або ґрунти, на річці Ворсклі” (1616 р.)⁶¹; “Меду пресного приходить старосте на год 11 кадей с северы, з уходов тых, што на Ворскле” (1552 р.)⁶²; “Селище и городище за Днепром, у сивере на реце Ворскле, на имя Глинско” (1552 р.)⁶³; “В той же реце Суле уход, названый Лужок, зо всіми пожитки и доходами тыми, которые бы одно з них здавна належали и выналезены были, меновите з сивера з даню медовою и звериними ловы, з бобровыми гоны, з рыбными уходы” (1578, 1590 рр.)⁶⁴; “По всех северях с пять тысяч пчелы побили, меду побрали, пасечников порезали, по[у]бивали” (1648 р.)⁶⁵.

Цілком очевидно, що немає підстав для ототожнення розташованих по Ворсклі, Удаю, Сулі урочищ-“сівер”, що ніколи не становили єдиного, суцільного масиву земель⁶⁶, з історичною Сіверою;

⁶⁰ Див., наприклад: Анпилогов Г.Н. Новые документы о России конца XVI – начала XVII века. – С.73-74, 81-84.

⁶¹ “Prawa... na pewne sywiery, abo grunty, na rzece Worskle” – Архив ЮЗР. – Ч.7. – Т.1. – С.315-316.

⁶² Там же. – С.86 (при публікації прийменник “с” випущено – порівн.: РДАДА. – Ф.389, оп.1, спр. 563. – Арк. 11 зв.).

⁶³ Там же. – С.90 (в публікації помилково “у Сквере” – порівн.: РДАДА. – Ф.389, оп.1, спр.563. – Арк.15 зв.).

⁶⁴ Материали по истории землевладения князей Вишневецких в Левобережной Украине. Сообщил Ф.Д.Николайчик // ЧИОНЛ. – 1900. – Кн.14. – Вып.2. – С.86; Вып.3. – С.93.

⁶⁵ Акты ЮЗР. – Т.3. – №113. – С.111; №125. – С.120.

⁶⁶ Див., зокрема, грамоту Сигізмунда III щодо “спущенья” з О.Вишневецького “права его дожьвотного з дву северы – з одное на Коломаку, а з другое на Счучно речках (притоках Ворскли – *О.Р.*)” (Материали по истории землевладения князей Вишневецких... – С.104). В іншому документі – жалуваній грамоті Сигізмунда-Августа черкаському зем’янину Омеляну Івановичу (1571 р.) – маємо детальний опис територіальних меж однієї з поворкоських “сівер” – “земли входной (тобто “уходной”); порівн. пояснення цього терміну Л.В.Падалкою: Прошлое Полтавской территории и ее заселение: Исследования и материалы с картами. – Полтава, 1914. – С.46) северы, за Черкасы у двадцати милях” (Материали для истории казацкого землевладения (1494-1668 гг.) // ЧИОНЛ. – 1894. – Кн.8. – Отд.3. – С.11-13); див. також її пізніші описи: Архив ЮЗР. – Ч.7. – Т.1. – С.316; *ŹD.* – Warszawa, 1877. – Т. 5. – С. 107, 135; Архив ЮЗР. – К., 1876. – Ч.6. – Т.1. – С.544.

так само неправомірно й оголошувати все Дніпровське Лівобережжя “северской стороной”⁶⁷.

Природним кордоном Сіверщини на півдні стали обширні лісові масиви та заболочені землі в поріччі Остра, верхів'ях Удая й Ромна, а також на вододілі між Сеймом і верхів'ями Сули, Псла, Ворскли⁶⁸. Та й у цілому, очевидно, формування територіальних меж цієї діалектно-етнографічної області відбулося на основі природно-географічних рубежів, які раніше визначили розселення літописних східнослов'янських “племен”⁶⁹, а в дослов'янську добу – розселення автохтонів: відомо, що етнокультурні особливості сіверян та їхніх сусідів – в'ятичів і радимичів, котрі були вихідцями з одного праслов'янського центру, склалися в результаті їх відокремлення в ході колонізації Лівобережжя й метисації на основі локального етносубстрату; звідси, з одного боку, самотність, з другого – так до кінця і не викоренена близькість цих трьох “племен”, що їх археологи, антропологи та лінгвісти виділяють в окрему, південно-східну, групу східного слов'янства⁷⁰.

Лісисте й пагорбкувате межиріччя верхньої Оки та Десни, яке в останній чверті I тис.н.е. відокремилася сіверян від

⁶⁷ Багновская Н.М. Севрюки... – С.63. Зазначимо, що в описі Остерського замку (1552 р.), на який покликається дослідниця, дійсно, згадується повинність місцевих бояр “ездити с старостою против людей неприятельских, по той стороне Днепра северской, от Остра; повинни теж бояре и без старосты ездити, шляхов отведывати, по той же стороне сивёрской” (Архив ЮЗР. – Ч.7. – Т.1. – С.594-595). Однак, посилаючись на цей фрагмент, Н.М.Багновська не усвідомила, що в ньому йдеться про землі на північний захід від Остра (розташованого на давньому порубіжжі Чернігівщини та Переяславщини), які з початку XVI ст. межували з Російською державою, а не про все Дніпровське Лівобережжя.

⁶⁸ Ляскоронский В.А. История Переяславльской земли с древнейших времен до половины XIII столетия. – К., 1897. – С.57-61, 63; Кучера М.П. Переяславское княжество. – С.126.

⁶⁹ Рыбаков Б.А. Киевская Русь... – С.474.

⁷⁰ Рыбаков Б.А. Поляне и северяне. – С.93-94; Седов В.В. Восточные славяне... – С.140, 142, 148, 157, 270, 273; Третьяков П.Н. Восточнославянские племена. – М., 1953. – С.238, 244; Хабургаев Г.А. Указ. соч. – С.127-129, 134-135, 142; Богомольников В.В. О близости радимичей, вятичей и северян (по письменным и археологическим данным) // Старожитності Південної Русі. – Чернігів, 1993. – С. 167-169.

в'ятичів⁷¹, зберегло значення етнографічного рубежа як у давньоруські часи (коли частина в'ятицької території – Верхнє Пооччя – перебувала в складі Чернігівського князівства)⁷², так і пізніше, в XIV-XV ст., розмежовуючи Сіверську землю та володіння нащадків Михайла Всеволодовича Чернігівського – “верховських князей”: Воротинських, Одоївських, Торуських, Оболенських тощо⁷³.

Щоправда, в деяких дослідженнях (у тому числі й сучасних) верховські землі включаються до складу Сівера⁷⁴ – але це, безумовно, суперечить свідченням джерел (див., зокрема, звістку з 1-ї третини XVI ст. про те, що після розорення Києва Менглі-Гіреєм (1482 р.) Казимир IV направив туди троцького воєводу Богдана Саковича, а “с паном Богданом в Киеве были: князь Мстиславский, а князь Одоевский. а князь Воротынский..., а вся земля Смоленская, а вся земля Витебская, а вся земля Полоцкая..., а вся земля Волынская, и подоляне, князь Можайский (який на той час володів Гомелем, Брянськом і Стародубом – *О.Р.*), князь Ошмятич (тобто Шем'ячич, чиєю вотчиною були Новгород-Сіверський та Рильськ – *О.Р.*) со всей Северной землей”⁷⁵; також наказ “детем боярским с

⁷¹ Барсов Н.П. Очерки русской исторической географии: География Начальной (Несторовой) летописи. – Варшава, 1885. – С.156; Седов В.В. Восточные славяне... – С.143, 147 (карта).

⁷² Никольская Т.Н. Земля вятичей: К истории населения бассейна верхней и средней Оки в IX-XIII вв. – М., 1981. – С.121 (карта).

⁷³ Термін вжито: Акты ЗР. – Т.1. – №50. – С.65. Про збереження етнографічної самотності населенням Пооччя в XIII-XIV ст. див.: Никольская Т.Н. Указ соч. – С.9 (прим.3). Елементи етнографічної єдності (зокрема, специфічний діалект) відзначалися на верхній Оці навіть у XIX ст. (Леонид. Церковно-историческое исследование о древней области вятичей // ЧОИДР. – 1862. – Кн.2. – С.11).

⁷⁴ Беднов В.А. Православная церковь в Польше и Литве (по Volumina legum). – Екатеринослав, 1908. – С.51; Де-Витте Е.И. Комментарии к древнейшим помянникам Киево-Печерской Лавры и Киево-Златоверхо-Михайловского монастыря // ЧИОНЛ. – 1912. – Кн.23. – Вып.1-2. – С.59; Хорошкевич А.Л. Русское государство в системе международных отношений конца XV – начала XVI в. – С.89 (наслідки російсько-литовської війни 1487-1494 рр. – включення до складу Московської держави Козельська, Серенська, Новосила, Одоєва, Воротинська й інших верховських міст – розцінюються як “приєднання території Сіверських земель”); Кизилов Ю.А. Земли и народы России в XIII-XV вв. – М., 1984. – С.121.

⁷⁵ Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. – Вып.2. – С.6.

головами на государеве службе быти: на Донце на Северском [у] усть[я] Уд – из Северы: из Брянска, из Почапа, из Стародуба, из Новагородка из Северьского; а будет из северских городов люди будут на государеве службе на Берегу (тобто на поецькій лінії оборони – *О.Р.*) и на Орле, и к тем в прибавку быти людем из Новосили, из Болхова, из Одоева (1577 р.)”⁷⁶; також грамоту Микільському собору у верховській Торусі на половину мита, що збиралося “с торговых со всяких людей . . . , которые ходят с товары с украинских и с северских городов в замосковные города, а с Москвы и из понизовских городов в украинские и в северские города рекою Окою, мимо Торуской посад” (1615 р.)”⁷⁷).

На півночі Сіверська земля відокремлювалася лісовими масивами від Смоленської землі, відомої з XII ст., що являла собою не лише політико-адміністративне утворення, а й область розселення дніпровської групи кривичів⁷⁸, які не втратили етнокультурної самобутності ні в дівньоруський, ні в пізніший, литовський, період – про що свідчить датована початком XIV ст. згадка про “землю кривичів” в “Хроніці” Петра Дюсбурга⁷⁹.

Природно-географічним рубежем Сіверщини на заході був Дніпро⁸⁰, який споконвічно розділяв землі сіверян та полян. Щоправда, після виходу в світ статті Б.О.Рибаківа “Поляне и северяне” (1947 р.) з’явилася тенденція до перегляду цього традиційного для вітчизняної історико-географічної літератури погляду – хоча ще на початку 50-х років А.М.Насонов слушно зазначив, що зроблена автором спроба розширити полянський етнографічний ареал за рахунок території Лівобережжя (і, зокрема, заперечити сіверську приналежність Чернігова), не

⁷⁶ Акты МГ. – Т.1. – №20. – С.33.

⁷⁷ АИ. – СПб., 1841. – Т.3. – №65. – С.59.

⁷⁸ Седов В.В. Смоленская земля // Древнерусские княжества X-XIII вв. – С.242, 250 (карта), 256-259; Платонов С.Ф. Очерки по истории Смуты в Московском государстве XVI-XVII вв. – С.67.

⁷⁹ Пашуто В.Т. Летописная традиция о “племенных княжениях” и варяжский вопрос // Летописи и хроники. 1973 г. – М., 1974. – С.110.

⁸⁰ Архив ЮЗР. – Ч.7. – Т.1. – С.594-595 (див. вище, прим. 67); Герберштейн С. Записки о Московии. – С.59, 140; Путешествие в Московию барона Августина Майерберга... – М., 1874. – С.150.

переконлива⁸¹. Дійсно, літописне оповідання про події 1023-1024 рр., котре правило Б.О.Рибакову за ключовий аргумент на користь висунутої ним гіпотези, однозначно свідчить про сіверян як про мешканців Чернігова; це повністю узгоджується з даними археології – знахідками пам'яток роменської культури як у самому Чернігові, так і на захід від нього⁸².

Втім, у пошуках аргументації Б.О.Рибаков звернувся і до пізнішого матеріалу. Визнаючи етнографічну природу поняття “Сіверська земля” та ототожнюючи її з територією Новгород-Сіверського князівства*, яка, на думку дослідника, в свою чергу збігалася з ареалом роменської культури, він декларував, що “за документами XVI-XVII ст. Сіверська земля виступає у складі лише середньодеснянських міст (Новгород-Сіверський, Трубчевськ) та Посейм’я (Рильськ, Путивль)”;

“Чернігів і нижня Десна . . . ніколи до Сіверської землі не належали”⁸³.

Проте у писемних джерелах, всупереч категоричним твердженням Рибакова, Чернігів не тільки виразно локалізується в Сівері⁸⁴,

⁸¹ Насонов А.Н. Указ. соч. – С.21-22. Див. також: Брайчевский М.Ю. Первое письменное упоминание Чернигова в связи с проблемой формирования города // Чернигов и его округа в IX-XIII вв. – К., 1988. – С.33-34.

⁸² Сухобоков О.В. Левобережная Украина в VII-XIII вв. // Чернигов и его округа... – С.52.

* Останнє при цьому довільно зветься Сіверським князівством – хоч у синхронних джерелах Новгород-Сіверщина – одна з волостей Чернігівського князівства – фігурує виключно як “Новгородская волость”, новгород-сіверські князі – як “новгородские князья” (Ипатьевская летопись. – Ст.311; Помянник князей, находящийся в Любецком синодике // Зотов Р.В. О черниговских князьях по Любецкому синодику... – С.27). До речі, те, що володарі Новгорода-Сіверського “писалися тільки новгородськими”, помітив ще Ю. Вольф (Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca 14 wieku. – Warszawa, 1895. – S. 458).

⁸³ Рыбаков Б.А. Поляне и северяне. – С.87, 88, 94-95.

⁸⁴ “Того же лета князь московский забрал вси замки сиверские и всю Сивер, у головах замки Бранеск, Стародуб, Новгород Сиверский, Трубеческ, Чернигов, Путивль и иных по Сиверы замков всех шестьдесят” (1500 р.): Летописи белорусско-литовские. – С.166; “Король литовской великого князя городы воева северския, Чернигов и инья” (1535 р.): Псковская Первая летопись // ПСРЛ. – СПб., 1848. – Т.4. – С.299; “Фортець і міст у ньому (Сівері – О.Р.) дуже багато; серед них найбільш знамениті Стародуб, Путивль і Чернігів” (1549 р.): Герберштейн С. Указ. соч. – С.140; у 1563 р. загопи М.Вишневецького, котрі прийшли

а й подекуди згадується як його історичний центр⁸⁵ (у цих випадках йдеться саме про традицію, а не про фактичний стан речей, оскільки Чернігів ніколи не був столицею регіону. Сіверським вважався і розташований нижче Чернігова по Десні Морівськ⁸⁶. Таким чином, ретроспективний аналіз актового й наративного матеріалу XVI-XVII ст. переконливо свідчить на користь визнання за Дніпром ролі етнографічного кордону між сіверянами та полянами.

Що ж до радимицько-сіверянського порубіжжя, то ним традиційно вважають межиріччя Сожа й Десни⁸⁷. Однак джерела зуть сіверськими низку міст у Посожжі: Гомель (на Сожі), Мглин і Дроків (в поріччі Іпуті)⁸⁸. Можливо, в даному разі відсутність

“на цареву и великого князя украину, на северские места ... многие волости черниговские, и стародубские, и ноугороцкие, и почапские повоевали и в Радогоще посад пожгли”: Дополнения к Никоновской летописи // ПСРЛ. – Т.13. – С.367; “...И в Севере в Черниговском уезде многими землями хотят владети, а иными и владеют, и насильства нашим людем чинят великие” (1592 р.): Выписи из статейного списка посольства П. Волка и М. Сушского // Анпилогов Г.Н. Новые документы... – С. 73; “Когда Дмитрий пошел к московским границам, то украинные северские крепости, как то: Моравск, Чернигов, Путивль, Рыльск, Курск добровольно сдались ему, а Новгород-Северский... Дмитрий осадил” (1604 р.): Памятники, относящиеся к Смутному времени. – С. 84-85; “...В Севере же во Брянске и в Чернигове”: Постановления Московского собора 1666-1667 гг. // ДАИ. – СПб., 1853. – Т. 5. – С. 491; “Северские города около Чернигова” (1667 р.): Величко С. Указ. соч. – Т. 2. – С. 106; “Czerniehow Siewierski”: Strykowski M. Op. cit. – Cz. 2. – S. 57.

⁸⁵ “... Константин, княжа Острозкое, с князем Миколаем Вишневецким преправившись през Днепр, распустивши в загоны козаков и татар своих, облегли Чернегов, столицу княжат северских здавна”: Хроника литовская и жмойтская. – С.119 (звітку запозичено з: Strykowski M. Op. cit. – Cz.2. – S.431; звідси ж – згадка І.Галятовського про Чернігов як про “столичное место на Северу”: Галятовський І. Ключ розуміння. – К., 1985. – С.353, 370); війська “подступили к другому, большему замку, лучше укрепленному, с собственным городом, который является одним из важнейших, можно сказать столицей Северской земли, т.е. к Чернигову, именуемому также Чернеховым”: Доманицкий В. Новый документ 1604 года о Самозванце // КС. – 1899. – Т.64. – Кн.1. – Отд.2. – С.10; “...Инии же глаголот, яко Северская страна бе, идеже бе Чернигов град”: Житие св. Ольги // Книга степенная царского родословия. – С.11.

⁸⁶ Доманицкий В. Указ. соч. – С.10; Памятники, относящиеся к Смутному времени. – С.85.

⁸⁷ Седов В.В. Восточные славяне – С. 154.

⁸⁸ ДДГ. – С.437; Літопис Самовидця. – С. 57, 65; Strykowski M. Op. cit. – Cz. 2. – S. 398.

значних природних перепон призвела до появи змішаної радимицько-сіверської зони (аналогічної радимицько-кривицькій зоні у верхів'ях Іпуті) – адже відомі знахідки роменських старожитностей на території Гомеля та в басейні Іпуті⁸⁹. Очевидно, саме інфільтрація сіверян до області розселення радимичів з часом стала причиною включення цього регіону до складу Чернігівського князівства.

Таким чином, Сіверська земля XIV-XVIII ст. являла собою етнографічне за своєю природою утворення, що сформувалося у межах Чернігівського князівства другої половини XI – першої половини XIII ст. на основі однієї з його етнографічних областей; відповідно, Сіверщина не збігалася територіально ні з цим князівством, ні з сіверським етнографічним ареалом додержавної та давньоруської епох.

⁸⁹ Седов В.В. Восточные славяне... – С. 136, 158; Макушников О.А. Основные этапы развития летописного Гомия (до середины XIII в.) // Историко-археологический семинар “Чернигов и его округа в IX-XIII вв.”: Тезисы докладов. – Чернигов, 1988. – С. 28.

**Включення Сіверської землі
до складу Великого князівства
Литовського**

XIV ст. – період інтенсивного зростання території Литовської держави. У цей час разом із іншими землями до її складу ввійшли Волинь, Поділля, Київщина, Сіверщина. Джерельні дані щодо тих подій, які започаткували нову добу в історії Південно-Західної Русі, досить обмежені; стосовно ж Сіверщини відповідна інформація практично відсутня (якщо не брати до уваги акти 70-80-х рр. XIV ст. і літописні відомості, котрі свідчать, що на той час приєднання Сіверщини до Литви вже відбулося). Втім, це не виключає можливості реконструкції (нехай значною мірою гіпотетичної) згаданого процесу.

Слід зауважити, що ствердження литовської зверхності у цьому регіоні мало довгу передісторію. Перші зіткнення місцевих князів із литовцями фіксуються у джерелах з початку XIII ст. За Новгородським Першим літописом, у 1203 (або 1204) р. “победиша Ольговиця (Ольговичі – *О.Р.*) литву (литовців – *О.Р.*): избиша их 7 сот и 1000”¹. У зводі 1479 р. маємо звістку, що 1220 р. “приходиша литва и воевоша волость Черниговскую; Мстислав же Святославич гони по них из Чернигова и постиг их, изби всех, а полон отъят”². Зрозуміло, що в той час йшлося лише про спорадичні грабівницькі

¹ НПЛ. – С.45, 246.

² Московский летописный свод конца XV века // ПСРЛ. – М.; Л., 1949. – Т.25. – С.117-118. В.Т.Пашуто виводив цю звістку від Київського літопису 1238 р. (Пашуто В.Т. Образование Литовского государства. – М., 1959. – С.17).

напади литовських дружин, успіху яких сприяла відсутність “єдначества” серед руських князів.

Після Батієвої навали литовська воєнна активність значно зросла. Під 1258 р. у Галицько-Волинському літописі згадується воевода Міндовга Хвал, “иже велико убиство творяше земле Черниговской”³; у 1263 р. “послал бяшетъ Миндовг всю свою силу за Днепр на Романа на Брянського князя”⁴. Однак воєнні експедиції того часу не принесли Литві територіальних здобутків на Сіверщині: у другій половині XIII ст. “заднепрескыи князи” були цілком “в воли в татарьской”⁵, сплачуючи в Орду регулярну данину*

Щоправда, у білорусько-литовських літописах широкої (1-ї та 2-ї) редакції міститься оповідання про те, як незабаром після нашестя Батія литовські князі заснували на руських землях Новгород (сучасний Новогрудок), “вчинивши” тут князівський “столець” За часів правління у Новогрудку Скирмонта (або, за найдавнішими з літописів широкої редакції, Євреїновським і Красинського – Ш[к]варна), сина Мингайла, цар Заволзької Орди Булаклай (чи Буклай, Балаклай) почав вимагати у литовського князя “выходов” (данини) з його земель – “как с тых городов хоживало за предков его, князеи руских”, що й спричинило воєнний конфлікт, який завершився розгромом татар у битві при Койданові. Шварно-Скирмонт “поразил того царя, и всю его мощь татарскую

³ Ипатьевская летопись. – Ст.840.

⁴ Там же. – Ст.860-862.

⁵ Там же. – Ст.872, 892.

* Для визначення її розміру в регіоні провадилися переписи місцевого населення, перший з яких відбувся наприкінці 1245 – на початку 1246 р. Відомості про нього збереглися у “Житії” Михайла Чернігівського (Сказание об убиении в Орде князя Михаила Черниговского и его боярина Феодора // Памятники литературы Древней Руси. XIII век. – М., 1981. – С.228) та “Історії монголів” Плано Карпіні (Плано Карпини И. История монголов. – СПб., 1911. – С. 33); не виключено, що вони походять з єдиного джерела загальнооруського характеру (див.: Стависький В.І. До питання про загальнооруське літописання 40-х років XIII ст. // УІЖ. – 1991. – №8. – С.141-147).

побил, и самого царя вбил, и [з] звытежством великым пошол на Рускую землю, и взял город Мозыр, Чернигов, Стародуб, Карачев”⁶.

З пам’яток білорусько-литовського літописання це оповідання було запозичене М.Стрийковським⁷, а з його “Хроніки”, у свою чергу, потрапило до творів інших історіографів – зокрема, до “Хроніки” І.Бельського, “Хроніки” Ф.Софоновича, українського хронографа⁸; при цьому даний епізод був датований* і доповнений звісткою про розподіл Скирмонтом сіверських територій** : “Любартови, старшому сынови, дал Карачевское и Чернеговское князство, Писимонтови – Туровское и Стародубское”; після загибелі Любарта й Писимонта у битві з татарами біля р.Окунівки обидва князівства успадкував їх молодший брат Тройнят, якого згодом заступив його син Ольгимонт, котрий “вступил на его местце на панство тых всех князств и пановал спокойне”⁹.

Наукова цінність доповнень Стрийковського незначна – втім, як і самого літописного переказу про Скирмонта, котрий хіба що характеризує суспільно-політичну думку ВКЛ першої половини XVI ст. Саме цим періодом датуються білорусько-литовські

⁶ Летописи белорусско-литовские. – С.91, 129-130, 146-148, 174-176, 194-196, 215-217; Хроника Быховца // ПСРЛ. – М., 1975. – Т.32. – С.130-131.

⁷ Strykowski M. Op. cit. – Cz.1. – S.247-248. Див. також: Strykowski M. O początkach, wywodach, dzielnościach, sprawach rycerskich i domowych sławengo narodu litewskiego, żemojdzkiego i ruskiego. – Warszawa, 1978. – S.185.

⁸ Див. текстуальні збіги: Kronika Polska Marcina Bielskiego. – Sanok, 1856. – Т.1. – С.257; Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. – К., 1992. – С.171-172; Хроника литовская и жмойтская // ПСРЛ. – Т.32. – С.23-24.

* З контексту літописної оповіді випливає, що часткове підкорення Шварном-Скирмонтом Сіверської землі відбулось у XIII ст. М.Стрийковський відніс цю подію до 1221 р.: І.Бельський, переробляючи “Хроніку” М.Бельського, виклав епізод з Балаклаєм безпосередньо після розповіді про події 1220 р.; так само датував цей фрагмент Ф.Софонович; у хронографі, що його хронологія подекуди істотно відрізняється від хронології М.Стрийковського, битву при Койданові описано під 1272 р.

** У білорусько-литовських літописах йшлося лише про розподіл між Скирмонтовичами Карачова, Турова та Новогрудка.

⁹ Strykowski M. Kronika – Cz.1. – S.248-250; Kronika Polska Marcina Bielskiego. – Т.1. – С.257-258; Хроника литовская и жмойтская. – С.24-25 (за цим джерелом цитуємо текст Стрийковського).

літописи широкої редакції, що містять легендарний вступ, який мав замінити “загальноруські відомості (короткої редакції першої половини XV ст. – *О.Р.*) своїми матеріалами, хоч і придуманими *ad hoc*, але зв’язаними з Литвою своїм походженням”¹⁰. Цей вступ відзначався яскраво вираженою політичною тенденційністю – зокрема, намаганням довести історичні права ВКЛ на Сіверську землю, котра, з початку XVI ст. перебуваючи у складі Російської держави, залишалась у фокусі безпосередніх інтересів правлячих кіл Литви. Це й зумовило інтерпретацію минулого даного регіону в легендарній, штучно скомбінованій оповіді про початковий період литовської історії¹¹.

Легендарний характер має й складена тоді ж оповідь про завоювання Волині та Київщини Гедиміном, де серед київських “пригородков”, які “подалися великому князю Кгиндимину”, фігурує

¹⁰ Сушицький Т. Західно-руські літописи як пам’ятки літератури. – К., 1921. – Ч.1. – С.103.

¹¹ Пашуто В.Т. Образование Литовского государства. – С.70-77; Улащик Н.Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания. – М., 1985. – С.158-172. На окремий розгляд заслугоує питання про наявність історичної основи у переказі про битву при Койданові, жителі якого ще в середині XIX ст. вважали, що воно отримало свою назву на честь поразки на цьому місці (котре раніше звалось Крутогір’ям) татарської армії на чолі з Койданом (див.: Батура Р.К. Указ.соч. – С.15; Улащик Н.Н. Введение... – С.164-167). Втім, у літописному оповіданні про цю подію фігурує не історичний Койдан (Кайду, Кадан), а Балаклай, що його, очевидно, можна ідентифікувати з Балаєм Галицько-Волинського літопису та Балаканом (Бала-ханом) східних джерел (Ипатьевская летопись. – Ст.794; Рашид-ад-дин. Сборник летописей. – М.; Л., 1960. – Т.2. – С.81), котрого у 1243 р. Батий відрядив у похід на Данила Романовича Галицького. Син останнього, Шварн Данилович, який певний час князував у Новогрудку, можливо, став “прообразом” Шварна Мингайловича (що його згадують найдавніші з білорусько-литовських літописів широкої редакції), пізніше “перейменованого” на Скирмонта. Цей легендарний персонаж, напевне, ввібрав у себе риси ятвязького князя Скомонда, знаного своїми нападами на “землю Пинською [и] иным страны” (Ипатьевская летопись. – Ст.799-800; Пашуто В.Т. Образование... – С.152, 301, 303, 327, 356); на нашу думку, є всі підстави вважати, що саме він згадується у “Задонщині” як “Сколоменд” (Сказания и повести о Куликовской битве. – С.9), в якому Є.Охманський убачає Гедимінового діда (Охманський Е. Гедиминовичи – “правнуки Сколомендовы” // Польша и Русь: Черты общности и своеобразия в историческом развитии Руси и Польши XII-XIV вв. – М., 1974. – С.358-364).

сіверський Путивль¹². Питання про вірогідність цього літописного епізоду активно дискутувалося в історичній літературі кінця XIX – початку XX ст.

Першим, хто піддав згаданий переказ ґрунтовній науковій критиці, був В.Б.Антонович. У своїй праці “Нарис історії Великого князівства Литовського” (1878 р.) він слушно зауважив, що відомостей про боротьбу литовського князя за Волинську та Київську землі немає ні у добре обізнаних лівонських і пруських хроністів, ні в північно-східних та ранніх, середини XV ст., білорусько-литовських літописах. Рішучо заперечивши можливість завоювання Гедиміном Південної Русі як таку, дослідник зупинився на окремих деталях літописного оповідання, котрі, на перший погляд, “надають йому більшої докладності та вірогідності”; він відзначив їх анахронічність і невідповідність реаліям першої половини XIV ст. Втім, Антонович усе ж таки не виключав можливість того, що в першій, волинській, частині переказу відбилася, хоч і в химерній, перекручений формі, боротьба між Гедиміном і галицько-волинськими князями за Підляшшя; друга ж частина, на думку дослідника, була штучно створена за фабулою цілком історичного оповідання про виправу Вітовта на Володимира Ольгердовича Київського: укладач літопису, “змінивши імена дійових осіб і додавши кілька вигаданих подробиць, вмістив його (у літопис – *О.Р.*) удруге як додаток до походу Гедиміна на Волинь”. Таким чином, “все оповідання складатися з двох переказів, що стосуються двох різних подій, які відбулись у різні часи”¹³.

Опонент Антоновича, М.П.Дашкевич, автор критичних щодо його праці “Заміток по історії Литовсько-Руської держави”, уникнувши докладного аналізу волинської частини літописного оповідання, зосередив увагу на київській виправі Гедиміна, намагаючись підкріпити її вірогідність даними так званого Межигірського (або Києво-Печерського) рукопису – пізнього, XVIII ст., копіарія творів

¹² Летописи белорусско-литовские. – С.96, 153, 180, 200, 221; Хроника Быховца. – С.137.

¹³ Антонович В.Б. Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти великого князя Ольгерда // Антонович В.Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. – К., 1885. – Т.1. – С.47-58.

історичного змісту, знаного у сучасній науці під назвою “Збірник Іллі Кошаківського”¹⁴. Вчений відзначив наявність у ньому датованого 1333 р. запису про поразку, завдану Гедиміном київському князю Станіславу”, а також кількох коротких звісток про опанування першим Києва”^{**} Однак досліднику не вдалося переконливо довести самостійність цих згадок, на основі яких була нібито складена оповідь хроніки Биховця¹⁵ (єдиного знаного на той час білорусько-литовського літопису широкої редакції^{***}). Вже М. С. Грушевський показав, що інформація Межигірського збірника про Гедимінів похід на Київську землю була запозичена не з “давнішого манускрипту”, як вважав М. П. Дашкевич, а з “Хроніки” М. Стрийковського, чия версія є похідною від версії білорусько-литовських літописів, які й становлять “єдине першоджерело з цього питання”; притому оповідання, яке вони містять, “таке

¹⁴ Мыщык Ю.А. Украинские летописи XVII века. – Днепропетровск, 1978. – С.35.

^{*} Цей запис міститься в складі так званого Київського літопису, котрий фігурує у збірнику як “Летописец вторый” (Львів. наук. бібліотека НАНУ ім. В.Стефаніка, ВР. – Ф.Оссол., №2168. – С.104-105). Слід відзначити, що в Київському літописі за списком О.М.Лазаревського цей фрагмент відсутній (порівн.: Київський літопис першої чверті XVII ст. // УІЖ. – 1989. – №2. – С.116-117).

^{**} Усі вони містяться в першому з літописних творів, включених до “Збірника Кошаківського” – “Кройнике русской о российских самодержцах и великих царех” (с.11 (1341 р.), 72 (1340 р.), 80 (1341 р.), 90 (1340 р.)). Заслугує на увагу той факт, що в трьох випадках (на с.11, 72, 90) літерні позначення чисел є правленими (наприклад, на с.90 дата SŌMI (1340 р.) виправлена з SŌMA (1333 р.) – для узгодження часу, коли “Гедимин, княз литовский, выгнал татар с Киева”, з твердженням, що “от Батия (тобто від 1240 р. – *О.Р.*) до Гедимина был Киев под властью татарскою лет сто”). Ця деталь, і досі не відзначена ніким з дослідників, красномовно свідчить про те, що укладач літопису не мав чіткого уявлення про дату Гедимінового походу і при її визначенні вдавався до певних (і, за нашими підрахунками, не завжди вірних) калькуляцій.

¹⁵ Дашкевич Н.П. Заметки по истории Литовско-Русского государства. – К., 1885. – С.55-58.

^{***} Опубл.: Pomniki do dziejów litewskich... zebrane przez Teodora Narbutta. – Wilno, 1846. Перше наукове видання білорусько-литовських літописів було здійснене в 1907 р.: Западнорусские летописи // ПСРЛ – СПб., 1907. – Т.17. Тоді ж текст оповідання про завоювання Гедиміном Південної Русі був надрукований за шістьма літописними версіями в збірці: Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси: Сб-к материалов и исследований. – СПб., 1907. – С.174-181, 184-185, 201-202.

баламутне, повне таких сміливих фантазій і стоїть так самотньо, не знаходячи підтвердження в інших джерелах, що робити який-небудь ужиток чи з цілого оповідання, чи з його деталей для характеристики політичних відносин XIV в. – річ дуже небезпечна”¹⁶.

Підсумовуючи дискусію, що розгорнулася навколо цього питання наприкінці XIX – на початку XX ст., слід відзначити, що позиція В.Б.Антоновича знайшла підтримку у таких дослідників, як Р.В.Зотов¹⁷, Ф.І.Леонтович¹⁸, О.Є.Пресняков¹⁹; показово, що і сам В.Б.Антонович, врахувавши низку критичних зауважень М.П.Дашкевича при перевиданні свого “Нарису” в 1885 р., не вніс ніяких коректив у трактування даної проблеми. Точка зору його опонента знайшла прихильників в особі М.Ф.Владимирського-Буданова²⁰, М.О.Максимейка²¹, М.К.Любавського²², які вважали, що оповідання про завоювання Гедиміном Київщини “містить чимало хронологічних та інших недоладностей, однак при цьому навряд чи може бути повністю відкинутим” – “у ньому, безперечно, залишається зерно історичної істини”.

Крапку в цій полеміці поставив П.Г.Клепатський. В своїй фундаментальній праці, присвяченій Київщині XIV-XVI ст., він

¹⁶ Грушевский М.С. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. – К., 1891. – С.473-486; Його ж. Історія України-Руси. – К.; Львів, 1907. – Т.4: XIV-XVI віки – відносини політичні. – С.18-19, 427-430. Див. також: Його ж. Історія України-Руси. – Т.3. – С.526-527 (аналіз волинської частини оповідання).

¹⁷ Зотов Р.В. О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. – С.120-121.

¹⁸ Леонтович Ф.И. Очерки истории литовско-русского права: Образование территории Литовского государства. – СПб., 1894. – С.24, 182.

¹⁹ Пресняков А.Е. Лекции по русской истории. – М., 1939. – Т.2. – Вып.1: Западная Русь и Литовско-Русское государство. – С.57 (курс лекцій, що цитується, був прочитаний автором у 1908-1910 рр.).

²⁰ Владимирский-Буданов М.Ф. Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.). – С.38.

²¹ Максимейко Н.А. Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г. – Харьков, 1902. – С. 5-6, 43-44.

²² Любавский М.К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – М., 1910. – С.22-23.

проаналізував усі аргументи на користь і проти її інкорпорації Литвою за Гедимінових часів і дійшов висновку, що “оповідання широкого литовсько-руського літопису про завоювання Києва за Гедиміна, не відоме нам з інших, більш ранніх джерел, має проти себе безліч заперечень, давно вже висунутих і досі ніким не спростованих”, вважаючи полеміку цим вичерпаною²³.

Однак минуло кілька років – і верх взяла саме тенденція до визнання історичності Гедимінової виправи на Київ. Поштовхом для цього стала публікація “Уривків В.М.Бенешевича з історії руської церкви XIV ст.”²⁴ – джерела, віднесеного М.Д.Присьолковим до канцелярії митрополита Феогноста. В коментарі до публікації дослідник ототожнив згаданого в “Уривках” Федора – “брата Гедиміна” із князем Федором Київським²⁵, чиє існування зафіксоване у літописах під 1331 р.²⁶ – що й було розцінене у фаховій літературі як доказ литовської супрематії над Києвом у 30-х рр. XIV ст.²⁷

²³ Клепатский П.Г. Указ.соч. – С.1-12.

²⁴ Приселков М.Д., Фасмер М.Р. Отрывки В.Н.Бенешевича по истории русской церкви XIV века // Известия Отделения русского языка и словесности имп. Академии наук. 1916 г. – Пг., 1916. – Т. XXI. – Кн.1. – С.48-70.

²⁵ Там же. – С.58, 67.

²⁶ НПЛ. – С.344; Новгородская Четвертая летопись // ПСРЛ. – СПб., 1848. – Т.4. – С.52; Софийская Первая летопись // ПСРЛ. – СПб., 1851. – Т.5. – С.219; Московский летописный свод конца XV века. – С.170.

²⁷ Петрунь Ф. Українські степи за ранньої татарської та за литовської доби: Замітки і зауваження // Полуднева Україна. – К., 1930. – С. 160 (стаття збереглася в єдиному примірнику); Paszkiewicz H. Jagiellonowie a Moskwa. – Warszawa, 1933. – Т.1: Litwa a Moskwa w XIII i XIV wieku. – S.328-331; Kuczyński S. M. Ziemie... – S.106-108; Рогов А.И. Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения: (Стрыйковский и его хроника). – М., 1966. – С.156; Батура Р.К. Борьба Литовского великого княжества против Золотой Орды: От нашествия полчищ Бату до битвы у Синих Вод. – С.20-21; Idem. Lietuva tautu kovoje prieš Aukso Ordą: Nuo Batu atpludžio iki mušio prie Mėlynuju Vandenu. – Vilnius, 1975. – P.176, 210, 378; Охманський Е. Гедиміновичи – “правнуки Сколомендовы” – С. 358, 362, 363; Шабульдо Ф.М. Включення Київського князівства до складу Литовської держави у другій половині XIV ст. // УІЖ. – 1973. – №6. – С.82; Його ж. Адміністративно-правове становище Києва XIII-XV ст. // Каталог документів з історії Києва XV-XIX ст. – К., 1982. – С.26-27; Його ж. Про початок приєднання Великим князівством Литовським земель Південно-Західної Русі // УІЖ. – 1984. – №6. – С.44-46; Его же. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества

Одностайність, з якою висновки М.Д.Присьолкова були прийняті спеціалістами, змушує нас докладно розглянути опубліковане ним джерело. “Уривки В.М.Бенешевича” являють собою записи грецькою мовою, які містяться в складі Ватиканського грецького збірника XIV ст. (№840, арк. 243 зв.- 243 (аркуш був використаний для написання іншого тексту, і тому “Уривки” перевернуто)), що їх запровадив до наукового вжитку В.М.Бенешевич²⁸. Це короткі нотатки, зроблені різними почерками і не зв’язані між собою за змістом, – що унаочнює їх подальший перелік:

✓ (Арк. 243 зв.)

№1. Реєстр речей і грошових сум, котрі знаходяться десь у Брянську, а також перебувають у Г(...)ія* та Іакова “після смерті митрополита”, чиє ім’я у реєстрі відсутнє і якому “князь муромський Ярослав винен 15 гривен”.

№2. Міркування з приводу того, чому не розкладаються тіла відлучених від церкви та святих.

№3. Поучення про використання дияволом вад людської натури.

№4. Формуляр надпису на антимінсі.

№5. Уривки з послань апостола Павла до коринфян.

Литовского. – К., 1987. – С.26-31; Pelenski J. The Contest... – Fn. 14; Муравьева Л.Л. Летописание Северо-Восточной Руси конца XIII – начала XV века. – М., 1983. – С.243-244; Trajdos T.M. Kościół katolicki na ziemiach ruskich Korony i Litwy za panowania Władysława II Jagiełły (1386-1434). – Wrocław, 1983. – Т.1. – S.40; Гудавичюс Э. По поводу так называемой “диархии” в Великом княжестве Литовском // Феодализм в Балтийском регионе. – Рига, 1985. – С.39; Ставиский В.И. “Киевское княжение” в политике Золотой Орды (первая четверть XIV в.) // Внешняя политика Древней Руси. – М., 1988. – С.98-99; Tyszkiewicz J. Tatarzy na Litwie i w Polsce: Studia z dziejów XIII-XVIII w. – Warszawa, 1989. – S.113; Никжен-тайтис А.П. Легенда XIV в. о мученичестве 14 францисканцев в Вильнюсе и историческая истина // Вспомогательные исторические дисциплины. – Л., 1990. – Т. 21. – С. 258; Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV ст. до середини XVII ст. – С.84; Дворниченко А. Ю. Указ. соч. – С. 94-96.

²⁸ Бенешевич В.Н. Синагога в 50 титулов и другие юридические сборники Иоанна Схоластика // Зап-ки классического отделения имп. Русского археологического общества. – СПб., 1914. – Т.8. – С.167-169.

* У цьому місці текст пошкоджений.

№6. Уривок з 21-го правила Антіохійського собору.

№7. Запис про висвячення священика і диякона якимось Харлампієм і перелік “гораздих” (так в грецькому оригіналі!) осіб, котрі не піддаються ідентифікації.

№8. Запис про вихід Сави “від нас з Володимира” у вересні 14-го індікта.

№9. Запис про кількість зібраного жита.

№10. Розпис грошових надходжень (у гривнах і кавкіях) від різних міст (Москви, Костроми, Галича та ін.) й окремих осіб, які, очевидно, надсилалися до митрополічної казни.

№11. Пояснення природи божественної Трійці через єдність людського розуму, слова й душі.

№№ 12-13. Записи про хрещення болгар і Русі, запозичені, за спостереженнями О.О.Шахматова, з “Повісті временних літ”.

Треба відзначити, що вже на стадії перекладу грецького оригіналу, здійсненого М.Р.Фасмером, і його початкової обробки було допущено низку помилок* Що ж до спроби М.Д.Присьолкова довести, що ці “різнопредметні”, зроблені різними почерками записи стосуються однієї особи і є синхронними, то її слід визнати невдалою. Бездоказовою є вихідна теза дослідника про існування певного зв’язку між записами №1 і №№ 8-10; відповідно, немає підстав для датування згадки про майно померлого митрополита 14-м індіктом. Це, в свою чергу, не дає можливості перевести індіктовий рік на сучасне літочислення, бо даних запису №10 для цього явно бракує: в згадці про “Федора, брата Гедиміна” кон’єктура “Κεντημῆνος” –

* Зокрема, згаданий в запису №10 (котрий, як і всі інші записи, датований у публікації 1330 р.) “Малий Новгород” трактується видавцями як Нижній Новгород (щодо якого ніколи не вживався епітет “Малий”) або як Малий Новгород на Київщині (котрий був зруйнований ще печенігами – див.: Рыбаков Б.А. Владимировы крепости на Стугне. – М., 1965. – С.128; Его же. “Застава богатырская” на Стугне // Города феодальной России. – М., 1966. – С.92) – тоді як цілком очевидно, що йдеться про Новгородок (Новогрудок) у Поніманні. Заперечення викликає прочитання слова “Косма” (Козьма) як “Кос(тро)ма” (запис №10) і використання щодо згаданого в запису №7 “Пациньського” титулу “князь” (з огляду на роль Пацині в житті Смоленської землі); ще менш вдалим є редакторський додаток до запису №2, який прямо суперечить його змісту.

“Гедимін” є гіпотетичною, а відсутність князівського титулу при обох цих іменах* (як і відсутність подібної інформації у джерелах) виразно промовляє проти такої ідентифікації.

Намагаючись звести до купи всі ці розрізнені записи, М.Д.Присьолков висунув гіпотезу, що згаданий у запису №1 померлий митрополит – це литовський митрополит Феофіл, після смерті якого (десь перед вереснем 1330 р.) загальноруський митрополит Феогност намагався успадкувати його майно. Однак тоді незрозуміло, чому воно (або, принаймні, його частина) знаходилося явно поза межами литовської митрополії – в Брянську й Муромі.

На нашу думку, в цьому записі йдеться про іншого митрополита – “гречина” Максима, поставленого “на всю Русскую землю” 1263 р., який у 1299-1300 рр. “не терпя татарского насилья, оставя митрополью и збежа ис Киева”, звідки “иде ко Брянську и оттоле иде в Суждальскую землю и со всем своим житьем (курсив наш – О.Р.)”²⁹; резиденцією митрополита, як відомо, став Володимир-на-Клязьмі, де він і помер у 1305 р. Таке припущення дає можливість ідентифікувати двох осіб – Іакова і Г(...)ія, котрі, згідно із записом №1, зберігали майно митрополита. Перший – це, безперечно, колишній володимирський єпископ, поставлений Максимом у 1288 р. і “зведений” ним з єпископії у 1295 р.³⁰ Другий, загадковий Г(...)ій – очевидно, ігумен одного з володимирських монастирів Геронтій, кандидатуру якого після смерті Максима було висунуто на митрополичу кафедру³¹. Однак, як відомо, у 1308 р. загальноруським митрополитом став не він, а висвячений у 1303 р. на галицького митрополита Петро, котрий у 1309 р. прибув до Володимира.

* Порівн., наприклад: НПЛ. – С.98 (“брат Гедиминов, князя литовьского, Воини, полотский князь”).

²⁹ Лаврентьевская летопись. – Ст.485. Очевидно, у цьому фрагменті частина тексту випущена і звід початку XIV ст. був точніше переданий у Троїцькому літописі: “...Митрополит иде к Брянську, оттоле в Суждальскую землю и тако седе в Володимери с клиросом и с всем житием своим” (Приселков М.Д. Троицкая летопись. Реконструкция текста. – М.: Л., 1950. – С.349).

³⁰ Летопись по Академическому списку // ПСРЛ. – Т.1. – Ст.526, 527.

³¹ Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Л., 1987. – Вып.1: (XI – первая половина XIV в.). – С.325-326.

Саме в зв'язку із цією подією, як нам здається, й було укладено реєстр майна його попередника, частина якого знаходилась у Брянську (очевидно, залишилася там від часів переїзду Максима до Володимира). Це, можливо, частково пояснює візит митрополита Петра до Брянська на початку 1310 р., коли він став свідком і навіть учасником кривавого конфлікту між князями Святославом Брянським і Василем Олександровичем³². Що ж стосується муромського князя Ярослава, боржника митрополита Максима, то ним був, очевидно, не Ярослав Юрійович, відомий за літописною звісткою від 1248 р.³³, а його син, Ярослав Ярославич, на існування якого, на думку дослідників, вказує завелика хронологічна відстань між літописними згадками про муромських князів Ярослава Юрійовича і Василя Ярославича (помер у 1345 р.)³⁴.

Дуже привабною видається й можливість зв'язати з діяльністю митрополита Максима запис №6, який є першим на арк.243 і міг бути зроблений одночасно із записом №1. Справа у тому, що саме подане в цьому запису 21-е правило Антиохійського собору (заборона єпископам переходити в іншу єпархію) було порушене митрополитом Максимом, коли він, переїхавши до Володимира, перевів володимирського єпископа Симеона, наступника Іакова, в ростовські єпископи³⁵.

Хай би там як, є цілком очевидним, що “Уривки” потребують поглибленого вивчення* – адже М.Д.Присьолков і М.Р.Фасмер здійснили тільки першу спробу перекладу і тлумачення цього, за їх словами, “цікавого, але складного джерела з історії руської

³² Симеоновская летопись // ПСРЛ. – СПб., 1913. – Т.18. – С.87.

³³ Лаврентьевская летопись. – Ст. 471. Абсолютно незрозумілим є твердження М.Д.Присьолкова, що “муромського князя Ярослава наші літописи не називають” (Отрывки В.Н.Бенешевича... – С.67).

³⁴ Войтович Л.В. Генеалогія династії Рюриковичів: Бібліографічний довідник. – К., 1990. – С.52. – №59. Порівн.: Кузьмин А.Г. Рязанское летописание : Сведения летописей о Рязани и Муроме до середины XVI века. – М., 1965. – С.206-208.

³⁵ Летопись по Академическому списку. – Ст.527, 528.

* З палеографічного боку вони розглядалися Б. Фонкичем, котрий також відніс їх до канцелярії митрополита Феогноста (Фонкич Б. Л. Палеографические заметки о греческих рукописях итальянских библиотек // Византийские очерки. – М., 1982. – С. 260-262).

церкви”³⁶. Втім, навіть визнання факту існування Федора – Гедимінового брата саме по собі ще не може бути підставою для його отождолення з князем Федором Київським, а, відтак, і доказом історичності Гедимінової виправи на Київ, на користь якої не свідчить жодне вірогідне джерело. Проте така подія не залишилася б не поміченою сучасниками: адже навіть втративши реальне політичне значення, Київ продовжував побутувати у суспільній свідомості як “головне місто усієї Русі” (1380 р., послання патріарха Нила)³⁷, “мати и глава всем градовомь рускимь” (1419 р., “Ходіння” до Царгорода диякона Троїце-Сергієвого монастиря Зосими)³⁸, “глава усіх руських земель” (1427 р., лист великого князя литовського Вітовта)³⁹, “славны великы град Киев, матере градовом” (1483 р., Волинський короткий, чи Київський скорочений, літопис)⁴⁰, “перший з-поміж усіх інших міст” (бл. 1550 р., Михалон Литвин)⁴¹.

Марними видаються і спроби підкріпити уявлення про реальність Гедимінового походу на Київщину посиленням на дані ревізії Канева 1552 р. У матеріаліх цієї ревізії зафіксовано, що місцеві жителі обгрунтовували свої права на розташовані на Лівобережжі “уходи” тим, що “князь великий литовский Гедимин, завоевавши над морем Кафу, и весь Перекоп, и черкасы пятигорское* и

³⁶ Приселков М.Д., Фасмер М.Р. Указ.соч. – С.49.

³⁷ Памятники древнерусского канонического права. – Ч.1: Памятники XI-XV вв. // РИБ. – СПб., 1880. – Т.6. – Приложение. – Ст.180.

³⁸ Книга хожений: Записки русских путешественников XI-XV вв. – М., 1984. – С.120.

³⁹ СЕУ. – Р.780.

⁴⁰ Летописи белорусско-литовские. – С.125.

⁴¹ Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1874. – Отд.2. – С.10.

* Не можна погодитися з думкою, що в цьому переказі йдеться не про “населення, яке походить з району Кавказького П’ятигір’я (де тепер м.П’ятигорськ)”, а “про жителів с.П’ятигори, яке, судячи з його розташування, належало в той час до Черкаського старства”, а “черкасами, як відомо, протягом досить довгого часу називали українців-наддніпрянців взагалі” (Стрижак О.С. Назви уходів на території Полтавщини XVI ст. // Дослідження з мовознавства. – К., 1962. – С.55). Такий атрибуції суперечить як самий зміст цього переказу, так і той факт, що у XVI ст. словосполучення “черкаси п’ятигорські” являло собою стале етнімічне утворення, котре вживалося щодо черкесів Північно-Західного Кавказу.

приведши черкасов часть з княгинею их, посадил их на Снепороде (Сліпороді, притоці Сули – *О. Р.*), а інших на Днепре, где тепер черкасы сидять, а снопородцев посадил на Днепре ж, у Каневе; и сидячи снопородце на Днепре, у Каневе, предья отчизны свои по рекам иным себирским уходити не перестали”⁴².

Впадає в око, що дана оповідь, згідно з якою князь Гедимін вільно порядкував на теренах Київщини (або, принаймні, трьох київських “пригородків”, котрі, за версією білорусько-литовських літописів, визнали владу Литви після того, як Гедиміном був опанований Київ*), свідчить на користь історичності виправи цього князя на Південну Русь. Тож не дивно, що “реабілітація” Гедимінової легенди в науковій літературі останнього часу призвела й до зростання довіри до наведеного переказу⁴³ – хоч серед фахівців давно усталилася думка, що “подробиці канівського оповідання вповні легендарні”⁴⁴ і, власне, “це тільки старовинна легенда, де бракує історичних фактів”⁴⁵ – або, точніше, “промислова легенда” місцевих уходників⁴⁶, яка мала довести, що “от початку Черкасов и Канева уходы по всем тым (тут: лівобережним – *О.Р.*) рекам вольны были каневцом”⁴⁷; у такий спосіб вони чинили опір наступу замкової адміністрації на свої “отчизные” права, апелюючи до часів Гедиміна – фактичного фундатора Литовсько-Руської держави.

Безперечно, на ф’ормування цієї легенди справила вплив дво-значність етноніму “черкаси” – на яку свого часу вказав у своїх

⁴² Архив ЮЗР. – Ч.7. – Т.1. – С.103.

* Щоправда, Гедимін виступає тут як засновник двох з них – Канева й Черкас.

⁴³ Порівн.: Мариновський Ю.Ю. Писемні джерела XI-XIV ст. про Канів // УІЖ. – 1990. – №9. – С.17; Його ж. Ще раз про назву міста Черкаси // Мовознавство. – 1991. – №4. – С.65; Яковенко Н. М. Українська шляхта... – С. 174.

⁴⁴ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К.; Львів, 1909. – Т.7: Козацькі часи – до р. 1625. – С.70.

⁴⁵ Андріяшев О. Нарис історії колонізації Переяславської землі до початку XVI в. – С.26.

⁴⁶ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т.7. – С.70; Грушевський О.С. З промислового життя XVI-XVII вв.: Ватаги дніпрових уходів і старостинська адміністрація. – С.72. Порівн.: Андріяшев О. Нарис історії колонізації Переяславської землі до початку XVI в. – С.27. – Прим.2.

⁴⁷ Архив ЮЗР. – Ч.7. – Т.1. – С.103.

“Записках” С.Герберштейн, підкресливши, що “черкаси, які живуть по Борисфену”, відрізняються від тих, котрі “мешкають у горах Понта”⁴⁸. Не виключено, що в цій легенді ми маємо далекий відгомін Вітовтових походів у південні степи – хоч залишається тільки гадати, чи по багатьох роках народна пам’ять замінила ім’я Вітовта Гедиміновичем⁴⁹ (що нам видається досить сумнівним), чи мала місце свідомо “архаїзація” цих подій, цілком зрозуміла при намаганні довести одвічність своїх прав на лівобережні ”уходи”.

У будь-якому разі принциповим є інше – можливість використання даного “факту” при створенні Гедимінової легенди, що її не виключав ще В.Б.Антонович, на думку якого “укладач літопису Биховця знав подніпровський переказ, але використав його для свого оповідання в перекрученому вигляді”⁵⁰.

Причину ж його появи інтуїтивно відчув ще Михайло Грушевський, зазначивши, що “сінь його, здається, полягає в звістці, що Гедимін посадив у Києві намісником Ольгимонта, сина Міндовга. Щоб зрозуміти значення цієї звістки, слід пригадати, що за Вітовта у Києві сидів князь Іоанн Ольгимонтович; можливо, що оповідання про київське завоювання є родовим переказом роду Ольгимонтовичів чи іншої, зв’язаної з ними, фамілії про те, що

⁴⁸ Герберштейн С. Записки о Московии. – С.185; похідним від цього твердження є зауваження О.Гваньїні в “Опису Европейської Сарматії” (див.: Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – Отд.2. – С.13). Важко судити, чи мав місце факт переселення групи черкесів на Подніпров’я, який би міг дати початок м.Черкаси і, водночас, призвести до закріплення за тамтешньою людністю даної назви. Див. огляд історіографії “черкаської” проблеми: Горленко В. Про походження назви “черкаси” щодо українців XVI-XVII ст. // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. – К., 1993. – Вип.2. – С.27-34.

⁴⁹ Так вважали, зокрема, В.Б.Антонович (котрий, до речі, і ввів цей переказ до наукового обігу ще до його публікації в “Архиве ЮЗР”, хоч і з помилковою датою 1545 р.: Указ.соч. – С.55-56) та В.Г.Ляскоронский (Ляскоронский В.Г. Русские походы в степи в удельно-вечевое время и поход князя Витовта на татар в 1399 году. – СПб., 1907. – С.118-119). Залежною від цих думок є позиція Л.В.Падалки, який вважав, що і в самому переказі згадується не Гедимін, а Вітовт (Падалка Л.В. Прошлое Полтавской территории и ее заселение: Исследования и материалы. – С.41-42).

⁵⁰ Антонович В.Б. Указ.соч. – С.56.

предок їх Олґимонт сидів у Києві; такий переказ міг навіть мати метою підкріпити давністю чий-небудь права на Київ”⁵¹. Таким чином, М.Грушевський визначив, по суті, єдино вірний шлях до пояснення феномену Гедимінової легенди, вбачаючи його у з’ясуванні родинного і політичного середовища, в якому вона сформувалася.

На сьогодні дослідники білорусько-литовських літописів переконливо довели, що їхня широка редакція склалася в колах, безпосередньо пов’язаних з родиною Гольшанських, історія якої тісно переплелася з історією Київської землі⁵². Відомо, що наприкінці XIV ст. князь Іван Олґимонтович Гольшанський порядкував у Києві “з руки” великого князя литовського Вітовта; тут же у першій третині XV ст. князювали його сини, Андрій та Михайло Івановичі.

Фактично у цей період влада Гольшанських у Києві стала спадковою і, таким чином, сформувалася литовська за походженням київська династія⁵³. В 40-х рр. XV ст. Гольшанських заступили нащадки Володимира Ольгердовича; та з ліквідацією Київського князівства (1471 р.) вони повернулись до Києва в якості воєвод, що ними були Юрій Олександрович та Іван Юрійович Гольшанські. Це було лише слабким відгуком їх колишньої величі; звідси і намагання піднести свій статус за допомогою генеалогічної легенди, в якій київським князем від початків литовського панування виступає їх предок. При її створенні був використаний Галицько-Волинський літопис, з якого запозичено імена всіх дійових осіб оповідання, за винятком Гедиміна й Олґимонта Гольшанського.

⁵¹ Грушевський М.С. Очерк истории Киевской земли... – С.482-483.

⁵² Ючас М.А. Хроника Быховца // Летописи и хроники. 1973. – М., 1974. – С.225, 230-231; Улащик Н.Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания. – С.160-161; Ивакин Г. Ю. Киев в XIII-XV веках. – К., 1982. – С. 29-30.

⁵³ Докладніше див.: Rusyna O. On the Kyivan Princely Tradition from the Thirteenth to the Fifteenth Centuries // Harvard Ukrainian Studies. – December 1994. – Vol.18. – № 3/4. – Р. 175-190; Русина О.В. Про князівську традицію на Київщині у XIII-XV ст. // Київська старовина. – 1997. – № 3/4. – С. 88-89.

В історіографії XVI-XVIII ст. легенда про походи Гедиміна на Русь набула значного поширення завдяки М.Стрийковському, котрий повністю переніс її в свою “Хроніку”, істотно деталізувавши виклад і додавши до воєнних здобутків Литви “Брянськ Сіверський”. Наприкінці своєї розповіді про ці події він зауважив, що в 1320 (1321) р.* Гедимін приєднав до Литовської держави “монархію Київську, Волинські та Сіверські князівства”⁵⁴, обминувши питання, коли й

* При визначенні дати Гедимінових походів Стрийковський синхронізував “впокоєние земли Жомойтской от немцов”, котре їм нібито передувало, з поразкою хрестоносців у Жемайтії в 1320 р. Однак цим роком у “Хроніці” датовані обидві виправи литовського володаря – волинська та, водночас, київська, яка, за літописами, відбулася наступного року (Strykowski M. Kronika... – Cz. I. – S.363, 364). Те, що в другому випадку ця дата є опискою (або друкарською помилкою), виразно засвідчує подальший текст “Хроніки”, де зазначається, що 1321 р., з опануванням Києва Гедиміном, припинила своє 431-річне існування “монархія або єдиноладдя Київське” (S.368). Однак, наприклад, А.Целларію більш авторитетною здалася перша дата, і він, віддавши їй перевагу в своєму “Описі Королівства Польського і Великого князівства Литовського...” (1659 р.), скоротив “вік” Київської монархії до 430 років (Сборник материалов для исторической топографии Киева... – Отд.2. – С.97).

⁵⁴ Strykowski M. Kronika... – Cz.1. – S.366. Порівн.: Хроника литовская и жмойтская. – С.38 (1322 р.), 211 (1285 (?), 1321 pp.); Софонович Ф. Хроніка... – С.176 (1321 р.). Уникаючи докладного аналізу всіх пізніх версій переказу про виправу Гедиміна на Київ, обмежимося зауваженням А.Єршова, котрий зазначив з приводу інтепретації цього сюжету в письменстві XVII-XVIII ст.: “Українські літописи були під впливом праці Стрийковського, а не білоруських літописів” (Єршов А. Про джерела, час складання і автора “Повѣсти о томъ, что случилось на Украинѣ, какъ она Литвою завладѣна...” // Зап-ки іст.-філолог. відділу ВУАН. – К., 1927. – Кн.11. – С.3. – Прим.5). Цей вплив, до речі, відчувається і в генеалогічних пам’ятках – див., наприклад, родовід Шилівських, предок яких нібито супроводжував до Рязані київського князя Станіслава після поразки, завданої йому Гедиміном (опубл.: Юшков А.И. Акты XIII-XVII вв., представленные в Разрядный приказ представителями служилых фамилий после отмены местничества. – М., 1898. – №12. – С.12-13; Акты социально-экономической истории Северо-Восточной Руси конца XIV – начала XVI в. – М., 1964. – Т.3. – №352. – С.376). Щоправда, О.Г.Кузьмін упевнено датував цю пам’ятку другою половиною XV ст. (Кузьмин А.Г. Рязанское летописание. – С.199-200) – хоча вже згадка про те, що битва між Гедиміном і Станіславом відбулася “на реке Пирне (перекр. “[И]рглене” – О.Р.)” виказує знайомство автора родоводу з “Хронікою” Стрийковського, котрий ввів до обігу цей “неологізм” (Strykowski M. Kronika... – Cz.1. – S.365).

чому Литвою було втрачено Чернігівщину та Стародубщину, які нібито ввійшли до її складу за правління Скірмонта*.

Остаточне ствердження литовської зверхності на Сіверщині, за Стрийковським, відбулося за часів Ольгерда та Кейтута – хоч і в цьому питанні далася взнаки компліятивність його твору: описуючи події 1493 р., хроніст згадує про “замки руські сіверські, що служать Литві від Ольгерда і від Вітольда”⁵⁵, – певно, наслідуючи Герберштейна, який, оповідаючи про битву на Ведроші та включення Сіверщини до складу Росії, зазначив: “...Однією битвою і за один рік московит (Іван III – *О.Р.*) досяг того, чого великий князь литовський Вітольд домагався багато років і з чималими зусиллями”⁵⁶. У цьому твердженні Герберштейна, очевидно, відбилися тогочасні московські погляди на історію – адже вже в ранній редакції родоводу литовських князів, укладеній на межі XV-XVI ст., Вітовта зображено підкорювачем Сіверщини⁵⁷. Дана концепція була елементом офіційної ідеології й активно використовувалась у дипломатичній практиці. Так, у 1563 р., у відповідь на вимоги литовської сторони повернути сіверські міста й Смоленськ, московський двір закидав Вільну, що ці землі “засел израдою” Вітовт, а за Ольгерда та Ягайла “те города [были] написаны в нашу сторону”⁵⁸.

* Цієї непослідовності уникнув А. Майерберг, відзначивши у своїй праці, що Сіверщина була відвойована у нащадків Скірмонта (Скірмунда) Дмитром Івановичем Московським, котрий після Куликовської битви віддав її своїм синам Юрію та Андрію, які згодом мусили визнати себе данниками Ольгерда (Путешествие в Московію... – С. 151). Появу цієї цілком фантастичної версії спричинило, гадаємо, хибне тлумачення Майербергом того фрагменту “Записок” Герберштейна, де зазначається, що сіверські князі ведуть свій рід від згаданих синів Дмитра Івановича (Герберштейн С. Указ. соч. – С. 141) – хоч це зауваження стосувалося Шем’ячичів і Можайських, які осіли на Сіверщині в середині XV ст.

⁵⁵ Strykowski M. Kronika... – Cz.2. – S.296.

⁵⁶ Герберштейн С. Указ. соч. – С.67.

⁵⁷ Дмитриева Р. П. Сказание о князях владимирских. – М.; Л., 1955. – С. 181, 204. Докладніше див.: Бычкова М.Е. Отдельные моменты истории Литвы в интерпретации русских генеалогических источников XVI в. // Польша и Русь. – С. 372-373.

⁵⁸ Сб.РИО. – СПб., 1892. – Т.71. – С.240. У світлі цього стає зрозумілим, чому в Никонівському літопису Вітовту приписаний намір оволодіти, крім усього іншого, “Северою” (Патриаршая или Никоновская летопись // ПСРЛ. – М., 1965. – Т.11. – С.172 (1399 р.)).

Переходячи від пізньої традиції на ґрунт історичних фактів, слід зауважити, що єдиним населеним пунктом на Сіверщині, стосовно якого ми маємо певні свідчення вірогідних джерел, є Брянськ. Згідно з Рогозьким літописцем, восени 1356 р. “воевал Олгерд Брянск и Смоленск”, узявши при цьому в полон сина князя Василя Смоленського, Увара; наступного року “князь Василии Смоленский, приде из Орды, сел на княженъи в Дьбряньске; и, мало пребыв, толко осмь недель, преставися; и бысть в Брянське лихостию лихих людеи замятъня велика и опустенье града; и потом нача обладати Ольгерд Брянском”⁵⁹.

Згідно з цим повідомленням, утвердження в Брянську Ольгерда мало порівняно мирний характер – як гадають, завдяки діяльності пролитовськи орієнтованих угруповань місцевого боярства⁶⁰; водночас, як бачимо, у Рогозькому літописці відсутня точна дата приєднання Брянська до Литовської держави.

Визначити її дає можливість документ, котрий неодноразово аналізувався у спеціальній літературі, – грамота патріарха Калліста, адресована крестурі Ольгерда – литовському митрополиту Роману. З тексту грамоти випливає, що останній, залишивши Константинополь, де був удруге затверджений у цьому сані, не раніше липня 1356 р., встиг до середини 1361 р., перевищивши отримані повноваження, підкорити своїй духовній владі Київ та Брянськ (резиденцію чернігово-брянських єпископів), де й став “священнодіяти, чинячи й деякі інші справи, які лічать справжньому архієрею” – за що йому вже не раз дорікав патріарх⁶¹. Таким чином,

⁵⁹ Рогожский летописец // ПСРЛ. – Пг., 1922. – Т.15. – Вып.1. – Ст.65. Порівн.: Патриаршая или Никоновская летопись // ПСРЛ. – М., 1965. – Т.10. – С.228.

⁶⁰ Андрияшев О. Нарис історії колонізації Сіверської землі до початку XVI віку. – С.116; Kuczyński S.M. Ziemie... – S.116-117, 120; Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – С.65. Осібний погляд на ці події мав Л.В.Черепнін, котрий вважав, що “утвердження литовського панування у Брянську спричинило антифеодальний виступ городян, який водночас мав визвольний характер” (Черепнин Л.В. Образование Русского централизованного государства в XIV-XV веках: Очерки социально-экономической и политической истории Руси. – М., 1960. – С.542). Порівн.: История крестьянства Западного региона РСФСР: Период феодализма. – Воронеж, 1991. – С. 51.

⁶¹ Памятники древнерусского канонического права. – Ч.1. – Ст.74 (прим.1), 88.

опанування Брянська Ольгердом, яке забезпечило свободу дій Роману, могло відбутися десь між 1357 і 1360 рр. П.Г.Клепатський звузив цей проміжок до 1357-1358 рр.⁶²; такого ж висновку, незалежно від нього, дійшов і С.Кучинський⁶³.

Аналізуючи подальший перебіг подій, слід підкреслити, що немає підстав для того, аби пов'язувати з підкоренням Брянська включення до складу ВКЛ усієї Сіверської землі, "центром", "головним містом" якої він нібито був⁶⁴. Не можна ігнорувати той факт, що Брянськ, котрий із середини XI ст. належав чернігівським князям, а в другій половині XIII ст. навіть став їхньою резиденцією, у 90-х рр. того ж століття опинився під контролем смоленських князів⁶⁵. Відповідно, боротьба Ольгерда за Брянськ являла собою один з аспектів литовсько-смоленських взаємин, що їх на той час визначало прагнення литовців відновити контроль над Смоленськом, втрачений на початку 1350-х рр.⁶⁶

Не менш безпідставною, як на наш погляд, є й гіпотеза про інкорпорацію Литвою центральних і південних районів Сіверської землі внаслідок виправи Ольгерда на Коршів⁶⁷ – хоч з плином часу

⁶² Клепатский П.Г. Указ. соч. – С. 16-22. Слід зауважити, що, наголошуючи на одночасності опанування Ольгердом Брянська та Києва, дослідник убачав відгомін цих подій у переказі білорусько-литовських літописів про похід Гедиміна – хоча насправді Брянськ був "доданий" до здобутків литовського князя Стрийковським.

⁶³ Kuczyński S.M. Ziemie... – S. 118-119.

⁶⁴ Антонович В.Б. Указ. соч. – С.115; Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – Т.1. – С.209; Любавский М.К. Областное деление... – С.44; Клепатский П.Г. Указ.соч. – С.ХХІІІ, 22; Андріяшев О. Нарис історії колонізації Переяславської землі до початку XVI віку. – С.21; Paszkiewicz H. Op.cit. – S.331; История Литовской ССР (с древнейших времен до наших дней). – Вильнюс, 1978. – С.50; Беляева С.А. Южнорусские земли во второй половине XIII-XIV в.: (По материалам археологических исследований). – К., 1982. – С.37.

⁶⁵ Див.: Голубовский П.В. История Смоленской земли до начала XV ст. – К., 1895. – С.307. Порівн.: Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т.3. – С. 179. – Прим. 2.

⁶⁶ Докладніше див.: Флоря Б.Н. Борьба московских князей за смоленские и черниговские земли во второй половине XIV в. // Проблемы исторической географии России. – М., 1982. – Вып.1. – С.60-65.

⁶⁷ Kuczyński S.M. Ziemie... – S.27, 120-121. Гіпотеза С.Кучинського була підтримана Р.К.Батуруою (Борьба Литовского великого княжества. – С. 25-26).

вона й набула значення історіографічного факту: у новітній літературі безапеляційно стверджується, що “влітку 1362 р. під час походу на Коршів – одне з найбільш висунутих на південний схід руських міст, Велике князівство Литовське оволоділо слідом за Брянськом і Києвом територією південної частини Чернігово-Сіверської (з центрами Чернігів, Новгород-Сіверський, Трубчевськ, Путивль і Курськ) та більшою частиною Переяславської землі, що з нею межувала”⁶⁸.

Єдиною підставою для цього твердження є лаконічне повідомлення Rogozького літописця про те, що у 1362/63 р. “литва (литовці – *О.Р.*) взяли Коршев и сотворишас[я] мятежи и тягота людем во всеи земли”⁶⁹. Впадає в око, що в самому фрагменті відсутні вказівки на локалізацію даного пункту. Щоправда, ще на початку нашого століття, аналізуючи цю звістку (на той час відому тільки у скороченій версії Никонівського літопису), М.С.Грушевський вказав на “Коршев на Сосне”, згаданий серед київських міст у літописному реєстрі під заголовком “А се имена градом всем русским, далним и ближним”⁷⁰ (у сучасній літературі він відомий

⁶⁸ Шабульдо Ф.М. Земли... – С.62. Висновок сформульовано як самостійний – хоч навіть суто текстуально він відтворює відповідний пасаж з праці Р.К.Батури.

⁶⁹ Рогожский летописец. – Ст.75 (порівн.: Патриаршая или Никоновская летопись // ПСРЛ. – Т.11. – С.2). Останнім часом, детально розглянувши це повідомлення, Ф. Шабульдо подав до нього “філологічний” коментар: “Впадає в очі неузгодженість у числі підмета “Литва”, вжитого ... для означення учасників походу на Коршев, і присудка “взяли”, що, на нашу думку, навряд чи може бути лише помилкою автора тексту. Більш вірогідно, що ця текстуальна особливість літописного запису є результатом пізнішої редакторської правки, коли наявний перелік военачальників чи місцевостей, звідки набрано воїнів до звитяжного війська, був замінений більш стислою, політичною і спільною для них ознакою” (Шабульдо Ф.М. Битва біля Синіх Вод 1362 р.: маловідомі та незнані аспекти // УІЖ. – 1996. – № 2. – С. 5). Дослідник навіть намагається реконструювати цей “викреслений список знатних учасників походу” (Там само. – С. 11) – замість того, аби пересвідчитись, що збірний етнонім “литва” розумівся як множина. Крім прикладів цього на с. 53, див. також: Лаврентьевская летопись. – Ст. 469, 483 (“воевали литва”); НПЛ. – С. 257, 269, 275, 304, 307, 339, 457.

⁷⁰ Летопись по Воскресенскому списку // ПСРЛ. – СПб., 1856. – Т.7. – С.240. У найдавнішому, середини XV ст., варіанті реєстра, що міститься у додаткових статтях Комісійного списку Новгородського Першого літопису молодшого ізводу, вказаний пункт згадано як “Коршов на Сосне” (НПЛ. – С.475).

як “Список руських міст далеких і близьких”), хоч і зауважив, що “з ним зв’язувати “Коршеву” 1363 р. можна тільки дуже гіпотетично”⁷¹. В цьому, поза всяким сумнівом, відбився скептицизм щодо “Списку” як історичного джерела, властивий історіографії з часів М.М.Карамзіна. Зокрема, в літературі кінця XIX – початку XX ст. неодноразово наголошувалося на наявності в “Списку” нашарувань різного часу; відтак, вважалося неприпустимим використання його даних у наукових дослідженнях⁷².

У 50-х рр. нашого століття ця точка зору була переглянута М.М.Тихомировим. Комплексно дослідивши вказану пам’ятку, він дійшов висновку, що “Список” є “твором кінця XIV ст. чи початку XV ст., який мав на меті дати короткий перелік... руських міст того часу”⁷³. І хоч після цього до “Списку” не раз зверталися фахівці (Л.В.Черепнін, Б.О.Рибаков, Є.П.Наумов, І.Б.Греков, О.В.Подосинов, В.Л.Янін та ін.)⁷⁴, ставлення до нього, як до безумовно вірогідного щодо історично-географічних реалій кінця XIV – початку XV ст. джерела, не змінилося*

⁷¹ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т.4. – С.79-80.

⁷² Антонович В.Б. Указ.соч. – С.55; Дашкевич Н.П. Указ. соч. – С.49; Грушевський М.С. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. – С.17, 51; Клепатский П.Г. Указ.соч. – С.351-352, 401.

⁷³ Тихомиров М.Н. “Список русских городов дальних и ближних” // ИЗ. – 1952. – Т. 40. – С. 214-259. Передрук: Тихомиров М.Н. Русское летописание. – М., 1979. – С.83-137.

⁷⁴ Черепнин Л.В. Образование Русского централизованного государства в XIV-XV веках: Очерки социально-экономической и политической истории Руси. – С. 437-444; Рыбаков Б.А. Просвещение // Очерки русской культуры XIII-XV веков. – М., 1970. – Ч. 2. – С. 201-205; Наумов Е.П. К истории летописного “Списка русских городов дальних и ближних” // Летописи и хроники. 1973 г. – М., 1974. – С. 150-163; Греков И.Б. Восточная Европа... – С. 341-380; Подосинов А.В. О принципах построения и месте создания “Списка русских городов дальних и ближних” // Восточная Европа в древности и средневековье. – М., 1978. – С. 40-48; Янин В.Л. К вопросу о дате составления обзора “А се имена градом всем русским, дальним и ближним” // Древнейшие государства Восточной Европы: Материалы и исследования. 1992-1993 годы. – М., 1995. – С. 125-134.

* Корективи було внесено лише у датування пам’ятки. Хронологічні межі, запропоновані М. Тихомировим – проміжок між 1387-1406 рр. або, найвірогідніше, між 1387-1392 рр. – були дещо зсунуті Є. Наумовим та І. Грековим, котрі базуючись на даних наявного у “Списку” переліку “болгарських і волоських міст”.

Виняток у цьому відношенні становить тільки праця А.Поппе⁷⁵, котрий навів переконливі докази на користь того, що в основі відомої нині редакції “Списку” була інша, першої половини XIII ст., – паралельно не виключаючи “можливості існування ще раніших, наприклад, XII ст.”, редакцій “Списку” чи окремих описів для поодиноких частин Русі”. Дослідник звернув увагу не лише на наявність у “Списку” населених пунктів й архітектурних споруд, які припинили своє існування після монгольської навали, а й на особливості його “волинської” частини: “Якщо окреслити контури території, яку займають ці “волинські”, за “Списком”, міста, то матимемо схематичне зображення Володимиро-Галицького князівства першої половини XIII ст.” (саме тоді, між іншим, відсутній у “Списку” Дрогичин на певний час відходив до Мазовії).

Відтак, не дивно, що, з одного боку, в “Списку” бракує Углича, Рославля, Твері, Кашина, Клина, Стариці, Стародуба-Сіверського, Тули та деяких інших міських поселень, котрі існували на зламі XIV-XV ст., а, з другого, серед рязанських міст тут згадано “Новый городок Олгов на усть Проне”, який, за даними археологічних досліджень Ново-Ольгівського городища, припинив своє буття у XIII ст.⁷⁶

Таким чином, факт наявності в “Списку” Коршева на Сосні (під якою, за Кучинським і Тихомировим, слід розуміти Бистру Сосну**)

віднесли його до 1394-1396 рр. До останнього часу ця точка зору беззастережно приймалась у науковій літературі – аж доки її не заперечив В. Янін, зауваживши, що міста Ржевської землі, названі в “Списку” литовськими, підлягали Литві до 1381 р.; на думку дослідника, “Список” було укладено між 1375-1381 рр.

⁷⁵ Poppe A. Gród Wołyń // Studia wczesnośredniowieczne. – Wrocław; Warszawa, 1958. – Т. IV. – S. 251-258.

* Це, до речі, пояснює появу в реєстрі “київських” міст Корця, котрий, як і все Погориння, ще у другій половині XII ст. увійшов до складу Волинської землі, де й залишався у 80-90-х рр. XIV ст., становлячи власність Острозьких (Любовський М.К. Областное деление... – С. 221; Яковенко Н.М. Українська шляхта... – С. 90).

⁷⁶ Монгайт А.Л. Рязанская земля. – М., 1961. – С.150-152; Никольская Т.Н. Земля вятичей: К истории населения бассейна верхней и средней Оки в IX-XIII вв. – С.78.

** До останнього часу цю точку зору поділяв і Ф. Шабильдо; однак у новітній праці дослідника стверджується, що Коршів знаходився на Тихій Сосні (Битва біля

ще не є доказом його існування наприкінці XIV – на початку XV ст. – особливо на тлі відсутності будь-яких згадок про Коршів у ярликах, котрі видавалися кримськими ханами великим литовським князям (у тій їх частині, що сягає кінця XIV ст.⁷⁷), а також у переліку міст Свидригайла, укладеному в 1430-х рр. З населених пунктів південно-східної окраїни Русі в цих джерелах згадано тільки Рильск, Курськ, Мужеч, Оскол, Донець(к), Хотмишль, Милолюб(ль) і Хотень⁷⁸.

Синіх Вод... – С. 10) – що дає змогу узгодити “київську”, згідно зі “Списком”, приналежність Коршева на Сосні з інформацією т. зв. “обводу Свиридова” про те, що за часів Семена Омельковича кордони Київського князівства сягали Тихої Сосни (Акты ЗР. – Т. 2. – № 199. – С. 362). Гадаємо, що саме ця можливість і схилила дослідника до “зручнішої” локалізації Коршева. Втім, у XIV ст. район Тихої Сосни не мав постійного населення, являючи собою область татарських кочовищ (Егоров В.Л. Указ. соч. – С. 53). Заселення цього регіону почалось наприкінці XVI ст. – на чому в 1585 р. наголошували в Москві: “Государь наш в своей вотчине, в дальних местах на степи, по Дону и за Тихою Сосною, поставил 12 городов и в них воздвиг монастыри и церкви; а были те места пусты лет по триста и по четьреста” (Соловьев С.М. Сочинения. – М., 1989. – Кн. IV: История России с древнейших времен. – Т. 7. – С. 223). Крім цього, “Сосна” є традиційною назвою саме Бистрої Сосни (порівн.: Книга хожений. – С. 100; Герберштейн С. Указ. соч. – С. 138); на неї ж указує й наведена Ф. Шабульдо цитата, яка має ілюструвати місцезонавання Коршева: у 1361/1362 р. “бысть мор на люди в Орде, так по ряду и пошел и по русским городом: в Новосиле, и в Коршеве, и в Брянске, и по иным местом, и на Коломне” (Рогожский летописец. – Ст. 73). У фаховій літературі ця звістка вважається смоленською (Муравьева Л.Л. Летописание Северо-Восточной Руси... – С. 253; Еє же. Заметки о Рогожском летописце // Источниковедение отечественной истории. 1984. – М., 1986. – С. 149), однак питання про походження цієї та низки інших унікальних відомостей Рогожського літописця (тобто його “надлишків” стосовно Симеонівського літопису та Тверського збірника) є дискусійним (див., зокрема: Лурье Я.С. Общерусские летописи XIV-XV вв. – Л., 1976. – С. 36-42; Прохоров Г.М. Избыточные материалы Рогожского летописца // Вспомогательные исторические дисциплины. – Л., 1976. – Т. 8. – С. 185-203; Еє же. Центральнорусское летописание второй половины XIV в.: (Анализ Рогожского летописца и общие соображения) // Вспомогательные исторические дисциплины. – Л., 1978. – Т. 10. – С. 159-181; Лурье Я.С. О московском летописании конца XIV в. // Вспомогательные исторические дисциплины. – Л., 1979. – Т. 11. – С. 3-19; Еє же. Летописец Рогожский // Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Л., 1989. – Вып. 2 (вторая половина XIV-XVI в.). – Ч. 2. – С. 22-23).

⁷⁷ Петрунь Ф. Ханські ярлики на українські землі: До питання про татарську Україну // Східний світ. – 1928. – № 2. – С. 173-175.

⁷⁸ Акты ЗР. – Т.2. – №6. – С.4-5; Daniłowicz I. Skarbiec diplomatów. – Wilno, 1860. – Т.1. – №746. – С.330-331.

Що стосується міст, розташованих на Бистрій Сосні, то за літописами тут відомий тільки Єлець (до речі, відсутній у “Списку”). Так, під час мандрівки до Царгороду митрополита Пімена (1389 р.) відбулася його зустріч з князем Юрієм Єлецьким⁷⁹. У 1395 і 1415 рр. “Елечскую землю” спустошили татари⁸⁰.

Отже, якщо у другій половині XIV ст. Коршів на Сосні й існував⁸¹, то, поза сумнівом, являв собою невеличке місто у складі Єлецького князівства. Важко повірити, що такий незначний пункт русько-татарського прикордоння міг стати кінцевою метою воєнної експедиції литовських князів – експедиції, під час якої “мимохідь” були захоплені Чернігів, Новгород-Сіверський, Стародуб, Трубчевськ, Путивль і Курськ, чия доля чомусь не зацікавила літописця. Нагадаємо також, що в літописному фрагменті Коршів виступає як центр певної територіальної округи – “землі” (й при цьому, очевидно, досить багатолюдної). Тож загальний тон і зміст проаналізованої звістки змушують узяти під сумнів гіпотезу, що в ній йдеться про місто, розташоване на Сосні.

Одночасно привертає увагу низка населених пунктів з аналогічною назвою. Так, наприклад, М.П.Дашкевич вважав за можливе інтерпретувати літописний Коршів як “Кърчевъ” – Херсон (?) або Керч⁸². С. Кучинський пропонував тлумачити Карачов як Корчев⁸³, коментуючи згадку про Марію Корчевську (дружину загиблого у

⁷⁹ Книга хоженій. – С. 100.

⁸⁰ НПЛ. – С.405; Рогожский летописец. – Ст. 165; Софийская Первая летопись. – С.248, 259; Продолжение летописи по Воскресенскому списку // ПСРЛ. – СПб., 1859. – Т.8. – С.65, 87.

⁸¹ Зауважимо, що дані “Списку” нерідко не лише анахронічні, а й неточні з географічного боку: як показано нижче, на с. 133-134, він містить хибну інформацію про місцезнаходження окремих путивльських волостей, згаданих поруч із Коршовом у “київській” частині “Списку”.

⁸² Дашкевич Н.П. Указ. соч. – С. 80-81, 191.

⁸³ Kuczyński S.M. Ziemie... – S. 141, 170, 391. Безумовно, при копіюванні синодика “Корачев” міг легко перетворитися на “Корчев”. Крім того, не можна не помітити, що Карачов, розташований між Новосилем і Брянськом, якнайкраще “пасує” на роль Коршева, описаного у звістці про пошесть 1361/1362 р. – хоч тоді, зрозуміло, слід визнати помилковою інформацію про його місцезнаходження, подану “Списком”.

1401 р. князя Романа Михайловича) у Любецькому синодику⁸⁴. У XIV ст. “Корчевъ” (або “Коречьскъ”, “Корческъ”) – сучасний Корець Рівненської обл. – існував на Волині⁸⁵; за документами XV-XVI ст. тут також відомі поселення Коршов (сучасне с.Коршів Здолбунівського р-ну Рівненської обл.) і Коршово (сучасне с.Коршів Луцького р-ну Волинської обл.)⁸⁶. У ранньому, другій половині XVI ст., реєстрі справ Литовської Метрики фігурує Коршово (Korszowo), що знаходилося у Новоградському воєводстві⁸⁷.

Очевидно, жоден з перелічених пунктів не тотожний Коршеву Rogozького літописця – однак слід зважати на наявність у топонімії східнослов'янських земель низки аналогічних назв, що походять, на думку лінгвістів, від “ког” – “рубати”⁸⁸.

У світлі цього стає зрозумілим, що згаданий епізод не такий однозначний, яким може видатися на перший погляд – особливо коли врахувати, що наші знання про географічну номенклатуру XIV ст. украй обмежені. Не виключено навіть, що йдеться про події, які відбувалися поза межами Русі – адже не можна не помітити, що в Rogozькому літописці відсутній зв'язок між здобуттям Коршева й діяльністю Ольгерда, котрий у 1362 р. вирушив у похід на татар, який завершився їх розгромом у Синьоводській битві (“Того же лета литва взяли Коршев и сотворишас[я] мятежи и тягота людем по всеи земли. Тое же осени Олгерд Синю Воду и Белобережие повоевал”⁸⁹. З другого боку, за джерелами XIV-XV ст. у Жемайтії, яка впродовж окресленого періоду не раз ставала ареною воєнних

⁸⁴ Помянник князей... – С. 26-27. Вважаємо хибною інтерпретацію цього запису Р. Зотовим (Указ. соч. – С. 244, 300), котрий вважав Марію Корчевську дружиною Симеона Романовича, сина Романа Михайловича Чернігівського.

⁸⁵ Лаврентьевская летопись. – Ст.336; Ипатьевская летопись. – Ст.396, 410, 482.

⁸⁶ РДАДА. – Ф.389, оп.1, спр.12. – Арк.359; AS. – Т.1. – №114. – С.113.

⁸⁷ ОДБ МАМЮ. – Кн.21. – С.418.

⁸⁸ Роспонд С. Структура и стратиграфия древнерусских топонимов // Восточнославянская ономастика. – М., 1972. – С.66; Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – М., 1967. – Т.2. – С.340; Смолицкая Г.П. Корь (корек) как географический термин // Местные географические термины в топонимии. – М., 1966. – С.23-24.

⁸⁹ Рогожский летописец. – Ст.75. Зауважимо, що М.М.Тихомиров при локалізації Коршева, навпаки, керувався переконанням, що про його здобуття літописець згадав “у зв'язку із завоюванням литовськими військами Синьої Води

конфліктів, відомий замок Коршов – центр однієї з жемайтійських земель⁹⁰.

В цілому ж літописний епізод 1362/63 р. є надто непевним для того, аби бути підставою для будь-яких висновків; тож навряд чи виправдано пов'язувати з ним інкорпорацію Литвою основного масиву такого обширного регіону, як Сіверська земля.

Для розв'язання питання про приєднання Сіверщини до ВКЛ, на наш погляд, слід зважити на відзначену вище (втім, ігноровану в сучасній літературі*) одночасність переходу під владу Ольгерда Брянська та Києва, котрі перебували під безпосереднім контролем Орди – як це виразно засвідчують участь Орди у брянських справах першої половини – середини XIV ст.** і присутність ханського баскака в оточенні Федора Київського, що його (чи його тезку) з часом заступив син Ольгерда, Володимир.

У літературі було вказано на два можливі варіанти розвитку подій на Київщині: або Володимир Ольгердович з самого початку визнавав зверхність Орди, або, за висловом М.Грушевського, “про свої права на Київ татарські володарі згадали і нагадали литовським князям” пізніше, після припинення феодальних усобиць в Орді, що розпочалися після загибелі хана Бірдібека (1359 р.)⁹¹. Відомо, що протягом 1359-1361 рр. у Сараї, столиці Орди, помінялося сім ханів, а в 1362 р., внаслідок дій беклярібека Мамає, Орда розкололася на дві ворогуючі частини, кордоном між якими стала Волга. Наступні два десятиріччя, аж до приходу до влади Тохтамиша (1380 р.), були заповнені напруженою боротьбою між сарайськими правителями і маріонетковими ханами волзького Правобережжя⁹².

та Білобережжя. Отже, Коршів мав знаходитись у безпосередній близькості до татарських земель, мабуть, де-небудь у верхів'ях Бистої Сосни” (Тихомиров М.Н. Русское летописание. – С. 107).

⁹⁰ Пашуто В.Т. Образование . . . – С.263, 333-334; Łowmiański H. Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego. – Wilno, 1931. – Т.1. – С.64-68.

* Порівн.: Шабульдо Ф.М. Земли . . . – С. 55, 60.

** Див. звід літописних відомостей: Муравьева Л.Л. Летописание Северо-Восточной Руси... – С. 250-253.

⁹¹ Грушевский М.С. Очерк истории Киевской земли. – С.494-496.

⁹² Докладніше див.: Егоров В.Л. Золотая Орда перед Куликовской битвой // Куликовская битва. – М., 1980. – С.181-191.

Втім, не слід перебільшувати масштаби ослаблення Орди: Мамай – фактичний правитель її правобережної частини – впродовж 60-70-х рр. XIV ст. утримав під своєю зверхністю землі на захід від Волги, придушивши сепаратистські виступи феодалів свого улуса. Тож, напевне, й взаємини між правобережною Ордою і Литвою будувалися у цей період не на засадах воєнного протистояння, а на принципово іншій основі – договірній.

Слід відзначити, що дані джерел щодо воєнно-політичної взаємодії татар і литовців сягають 40-50-х рр. XIV ст. – періоду напруженої боротьби Литви та Польщі за галицько-волинську спадщину. Однак у той час йшлося лише про співдії литовських князів із окремими татарськими угрупованнями – можливо, тільки з подільськими татарами; що ж стосується правлячих кіл Золотої Орди, то Ольгердова спроба налагодити з ними політичні контакти, здійснена в 1349 р., не тільки не призвела до позитивних наслідків, а й спричинила арешт литовської депутації⁹³.

Однак ця спроба не була останньою – і саме за Ольгердового князювання було досягнуто політичного компромісу між Литвою й Ордою; певне свідчення цього маємо у словах Олександра Казимировича та Сигізмунда Старого, котрі, нагадуючи кримському хану Менглі-Гірею про традиційну литовсько-татарську “приятельство”, покликалися на історичну традицію Ольгердових часів⁹⁴. Не так давно було висловлено гіпотезу про можливість укладення якоїсь компромісної угоди у середині 60-х рр. XIV ст., коли позначилося зближення Литви й Орди в політико-дипломатичній сфері⁹⁵.

Не заперечуючи цю точку зору, слід, однак, наголосити на тому, що немає підстав розцінювати попередню зовнішньополітичну діяльність литовських князів як антиординську; вважаємо, що просування литовців на Південно-Західну Русь у 1350-х рр., у переддень феодальних усобиць в Орді, було обумовлено сплатою

⁹³ Московский летописный свод конца XV века. – С.177.

⁹⁴ Pułaski K. Stosunki z Mendli-Girejem, chanem tatarów perekopskich (1469-1515): Akta i listy // Stosunki Polski z Tatarszczyzną od połowy XV wieku. – Kraków; Warszawa, 1881. – Т.1. – С.408; Lietuvos Metrika. – P. 154, 161.

⁹⁵ Флоря Б.Н. Литва и Русь перед битвой на Куликовом поле // Куликовская битва. – С.151-152.

“виходу”^{*}, а в 1360-х рр. тільки далися взнаки результати цього “симбіозу”. Таким чином, інкорпорацію українських земель до складу ВКЛ було здійснено на договірних засадах, у формі кондомініуму, що передбачав збереження данницької залежності окупованих Литвою територій від Орди^{**}. Про наявність такої залежності з певністю свідчать ярлики Тохтамиша Ягайлу (1393 р.), де він вимагає: “...З підвладних нам волостей зібравши виходи, віддай послам, що їдуть, для передачі до скарбу” (уйгурська редакція)⁹⁶; “... што межи твоее земле суть княжния волости давали выход Белой Орде, то нам наше дайте”⁹⁷. Тільки визнання татарської зверхності дало можливість Ольгерду, попри значний тиск ззовні, з боку німецьких рицарів, поширити свій політичний контроль на Південно-Західну Русь – причому, за спостереженнями Я.Натансона-Леського⁹⁸, відразу, а не поетапно, як відбувалося в інших регіонах (на Полоччині та Смоленщині). Це пояснює відсутність автентичних відомостей про приєднання українських земель до ВКЛ – його “непомітність” для тогочасних хроністів.

* Поодинокі звістки про те, що брати Коріатовичі “пришед в Подольскую землю, боскаком выхода не почали давати”, містяться у пізнішій, середині XV ст., “Повісті про Поділля”, яка має напівлегендарний характер (Летописи белорусско-литовские. – С. 66, 74, 138 та ін.). Їй суперечить грамота “князя и государя Подольской земли” Олександра Коріатовича (1375 р.), яка засвідчує збереження традиційної практики “дани у Татары” (Розов В. Вказ. праця. – № 10. – С. 20).

** Подібний режим існував і на галицьких землях, захоплених Польщею – про що свідчить лист папи Інокентія XI до короля Казимира від 1357 р., де він закидає останньому, що той продовжує сплачувати татарам щорічну данину з підвладних йому руських земель (Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т.4. – С.43). Знання і факт польсько-литовського кондомініуму на Волині, коли, за угодою 1352 р., Юрій Наримунтович тримав Кременецьку волость “от князие литовських и от короля” (Акты ЗР. – Т.1. – №1. – С.1) Аналогічним був і статус Луцької волості Любарга за угодою 1366 р. (Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т.4. – С.47).

⁹⁶ Gołębowski S. Jartyk chana Złotej Ordy Tochtamysza do polskiego króla Jagiełły // Biblioteka Warszawska. – 1853 – Т.3. – С.573.

⁹⁷ Розов В. Вказ. праця. – №26. – С.49.

⁹⁸ Natanson-Leski J. Op. cit. – С. 32 (дослідник зауважив, що в другій половині XIV ст. Литовська держава формувалася шляхом “підкорення цілих руських земель, а не відкраюванням від них окремих шматків”).

Існування литовсько-татарського кондомініуму в Південно-Західній Русі вповні узгоджується із відсутністю будь-яких даних щодо її поділу "наполю" (навпіл). Відомо, що після скинення Явнута у Литві утвердився діархічний режим – співправління Ольгерда та Кейстута Гедиміновичів, які, відповідно, резидували у Вільно і Троках; між ними був проведений розподіл сфер зовнішньополітичної діяльності й укладено угоду, за якою "что придобудуть, град ли или волости, да то делити наполю"⁹⁹. Про реальність такого порядку на землях, здобутих Литвою за Ольгердових часів (тобто до 1377 р.), свідчить службово-податковий поділ на троцьку і віленську половини так званих подніпровських волостей, що до їх комплексу у XVI ст. зараховувався і київський Мозир; що ж стосується решти українських земель, то єдиний натяк на існування такого поділу міститься в Ягайловій грамоті Скиргайлу (1387 р.), де разом із переданими цьому князеві подніпровськими волостями (Бобруйськом, Річицею, [Пр]опошеськом, Любошанами) згадується Любеч: "тако[ж] Любечь весь (у значенні "обе половини" – *О.Р.*), и лю[д], и земля, и весь доход, и с данью"¹⁰⁰.

Включення подніпровських волостей до складу ВКЛ відбулось у другій половині 1340-х рр.¹⁰¹. При цьому литовська експансія в даному регіоні, очевидно, не означала конфронтації з Ордою, оскільки окреслені території не контролювалися татарами; про це, за відсутністю прямих вказівок у джерелах, свідчить наявність у Мозирському і Любецькому повітах у XVI ст. такого архаїчного інституту, як старці, що їм належала судово-адміністративна влада у волостях та право збору податків¹⁰². У літературі неодноразово висловлювалася думка про те, що "старці у литовсько-руських областях, безперечно, давніші за литовське панування"¹⁰³; існування

⁹⁹ Летописи белорусско-литовские. – С.61, 85, 111 та ін.

¹⁰⁰ Грамоти XIV ст. – К., 1974. – №40. – С.75.

¹⁰¹ Kuczyński S.M. Ziemie – S. 109-110; Пашуто В.Т. Образование... – С. 268-269. – Прим. 119.

¹⁰² Акты ЛРГ. – №184. – С.207; Архив ЮЗР. – К., 1907. – Ч.8. – Т.5. – С.469.

¹⁰³ Довнар-Запольский М.В. Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI веке. – К., 1905. – С.61; Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Львів, 1905. – Т.5: Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV-XVII в. – С.288-289, 291; Клепатский П.Г. Указ.соч. – С.499.

цього інституту в окремих регіонах ВКЛ пояснювалось особливостями їх економічного устрою – передусім, переважанням данників у структурі феодально залежного населення¹⁰⁴. Таке пояснення, з огляду на значне поширення данництва на всіх руських землях Литовської держави, навряд чи можна визнати прийнятним; з іншого боку, й досі не звернено увагу на фактор політичний, який, на наш погляд, і забезпечив збереження цього архаїчного явища, а саме: невіддільність таких регіонів Орді. Адже цілком очевидно, що на територіях, які перейшли під контроль сарайських правителів, цей уряд модифікувався в уряд отамана (від тюркського “одамон” – пастух, управитель); функції отаманів досить чітко окреслені в літописній “Повісті про Поділля”, де йдеться про трьох татарських князів, “отчичей и дедичей Подольское земли; а от них завед[ыв]али атаманы, и баскаки, приезд[ж]аючи, от тых атаманов имовали с Подольской земли дан[ь]”¹⁰⁵.

Таким чином, паралельне існування у Південній Русі урядів старця й отамана, у регіонах, ідентичних за своїми соціально-економічними характеристиками, можна пояснити їх політичним відчуженням за татарських часів. Це добре простежується на матеріалах Київської землі, де умовний кордон між територіями, на яких у XV-XVI ст. місцеве самоврядування перебувало під контролем старців (повіти Мозирський і Любецький) та отаманів (повіти Овруцький і Чорнобильський¹⁰⁶), поза всяким сумнівом, відбивав цілком реальний політичний кордон другої половини XIII – першої половини XIV ст.* Тож не випадково литовські князі вільно

¹⁰⁴ Любавский М.К. Областное деление... – С.437.

¹⁰⁵ Летописи белорусско-литовские. – С.66, 74 та ін.

¹⁰⁶ Клепатский П.Г. Указ.соч. – С.495. Власне, на Овруччині джерела фіксують “співіснування” отаманів та старців (Там же. – С.499) – що свідчить про прикордонний характер цього регіону.

* Цей кордон простежується й в інших регіонах – досить лише співставити інформацію про територіальне розповсюдження “старченья” (див.: Довнар-Запольский М.В. Очерки по организации. – С.60) з історико-географічними даними татарських ярликів, що в них загально окреслені підвладні Орді території (Акты ЗР. – Т. 2. – № 6. – С. 4-5). Тоді на захід від Києва матимемо кордон Пінськ-Берестя / Луцьк-Володимир, а на схід – Гомій-Чечерськ-Мглин / Чернігів-Стародуб-Брянськ.

порядкували в Мозирі та Любечі, де вони перебували поза політичним контролем Орди. На решті ж українських територій вони мали зважати на її зверхність аж до кінця XIV ст., коли ярликом Тохтамиша землі Південно-Західної Русі були “відступлені” великим литовським князям. Відомо, що це не позбавило правлячі кола Литви від необхідності відкупатися від татар регулярними “упоминками”; а на межі XV-XVI ст. Олександр Казимірович, намагаючись налагодити відносини з Кримським ханством, навіть погоджувався на фактичне відновлення татарського “виходу”, обіцяючи Менглі-Гірею “с своих людей, и с князьских, и с паньских, и с боярских в земли Киевской, и в Волынской, и в Подольской (Сіверщина на той час вже відійшла до Москви – *О.Р.*) с каждого человека головы ... по три деньги дати в каждый год”¹⁰⁷. Це зайвий раз унаочнює, якою живою була в тогочасній свідомості пам’ять про залежність від татарських ханів Південно-Західної Русі*

Саме визнання цієї залежності дозволило Ольгерду у найкоротші строки досягти вражаючого успіху – опанувати Київщину, Сіверщину та Поділля; успіх цей є тим більш показовим, що на інших напрямках його зовнішньополітичної активності реальні здобутки були менш, ніж скромними: тільки смоленські князі знов були змушені визнати зверхність Литви; боротьба ж за політичні впливи в Новгороді, Пскові та Твері була, в кінцевому рахунку, програна Москві.

Це змушує пригадати характеристику, дану Ольгерду одним із руських літописців: відзначивши, що той “многи земли и страны повоева, и грады, и княжения поимал за себя, и удержа власть велию, и умножись княжение его паче всех”, він вбачав розгадку

¹⁰⁷ Акты ЗР. – Т.1. – №183. – С.211.

* До речі, в Криму ця залежність розглядалась як цілком реальна – не випадково ж у 1514 р. Менглі-Гірей вимагав від Василя III, щоб той повернув Литві Сіверщину, виступаючи як її зверхник: “Область наша к нам тянет: Брянск, Стародуб, Почап, Новый Городок (Новгород-Сіверський – *О.Р.*), Рылеск, Путивль, Карачев, Радогощ, – те писанье восемь городов из старины наши были, а отцу твоему великому князю Ивану мы их дали по нашему слову” (Сб. РИО. – Т. 95. – С. 153-154).

цього феномену в тому, що володар Литви “не стільки силою, елико мудростью воеваше”¹⁰⁸.

Сучасні ж дослідники на пояснення даного історичного парадоксу вказують на уміле використання правителями ВКЛ у своїх інтересах “тенденцій до подолання феодальної роздробленості й політичного об’єднання, що все більше визначали наприкінці XIII – у першій половині XIV ст. розвиток східнослов’янського суспільства, а також його прагнення до ліквідації залежності від Золотої Орди”¹⁰⁹. При цьому голосливими залишаються твердження про наявність у XIV ст. у Південній Русі проявів “тенденції до об’єднання земель на основі загальноруської політичної програми” чи то “ідеї загальноруської єдності”, що її (тенденції) реалізація була ускладнена утвердженням влади Литви – хоча самі литовські князі нібито керувалися “запозиченою у феодальних кіл давньоруських земель політичною програмою відновлення колишньої єдності Русі”¹¹⁰. Вповні незрозумілим залишається те, до яких

¹⁰⁸ Рогожский летописец. – Ст.88; Софийская Первая летопись. – С.236.

¹⁰⁹ Шабульдо Ф.М. Земли... – С.8, 151.

¹¹⁰ Там же. – С.8-9, 27, 73, 101, 135. Автор спирається, очевидно, на авторитет Г.Ловмянського, який вважав за можливе “привласнення” Ольгердом великоруської програми державного об’єднання усіх руських земель (Ловмянський Х. Русско-литовские отношения в XIV-XV вв. // Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе. – М., 1972. – С.272-273), покликаючись тільки на відому вимогу, висунуту представниками Ольгерда під час переговорів із Орденом – аби “вся Русь прямо належала Литві” (1358 р.). Однак сам Г.Ловмянський наполягав на тому, що “ці слова слід розглядати в їх загальному контексті... Слова “вся Русь” тут можна розуміти не у загальному, а у вузькому значенні всіх тих руських земель, що пролягали між Литвою та чорноморським степом” (Указ. соч. – С.272). На користь наявності у литовських князів “певної політичної програми щодо руського питання” не можуть свідчити і літописні оповідання про битву на Ворсклі: згаданий у них Вітовтів проєкт сісти “на княжені на великом на Москве на всеи Рускои земли” (Приселков М.Д. Троицкая летопись: Реконструкция текста. – С.450) самим Ловмянським визнається за фантастичний (Указ.соч. – С.273); що ж стосується популярної серед дослідників версії Никонівського літопису (Патриаршая или Никоновская летопись // ПСРЛ. – Т.11. – С.172-173), то, як слушно відзначалося в літературі, всеосяжний “великий задум”, приписаний Вітовту укладачами цього зводу, був віддзеркаленням їх власних політичних ідей і мав підкріпити традицією тогочасні московські змагання (Pelenski J. The Contest between Lithuania-Rus’ and the Golden Horde in the Fourteenth Century for Supremacy over Eastern Europe. – P.316).

саме часів апелювали у своєму прагненні до єдності згадані кола, якщо вже в XII-XIII ст. зверхність київського князя над руськими землями була вже суто номінальною – що, до речі, й пояснює ту легкість, з якою розклалася Давньоруська держава після монгольського нашествия; подальші ж часи характеризувалися поглибленням регіонального партикуляризму, адміністративно-правовим відчуженням поодиноких земель, що у свідомості їхніх насельників територіальна приналежність подеколи навіть превалювала над етноконфесійною “руськістю” Подолання цієї окремішності було справою набагато пізніших часів – і годі навіть і сподіватися на “прагнення широких верств населення цих земель” у XIV ст. “об’єднатися навколо загальноруського центра” – Москви¹¹¹.

Не менш проблематичним є і загальноприйняте на сьогодні трактування русько-татарських взаємин, які осмислюються лише в категоріях протистояння, непримиренного антагонізму. Між тим протягом другої половини XIII – XIV ст. вироблялися й певні форми співжиття двох етносів¹¹². Існували й зони, де тюрко-слов’янські контакти відзначалися особливою інтенсивністю – через наявність тут контингентів осілого татарського населення; такі контактні зони були локалізовані Ф.Петрунем на підставі ярликів XV-XVI ст. великим литовським князям, що про них йшлося вище¹¹³. Особливу увагу дослідник звернув на ту докладність, з якою в ярликах описана Путивльщина, щодо якої в них наведено “більше даних, ніж для суто-Київщини (до складу якої вона тоді входила – *O.P.*)”¹¹⁴. Про особливе місце цього регіону у тогочасних політичних взаєминах свідчить і вимога Менглі-Гірея “вделити” йому путивльську данину, пред’явлена великому князю литовському Олександру в 1500 р.¹¹⁵, а також згадка Путивля в переліку міст, “что из старины к Перекопской

¹¹¹ Шабульдо Ф.М. Земли . . . – С.93, 103, 106.

¹¹² Див. з цього приводу: Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV-XVIII ст.) // ЗНТШ. – Львів, 1991. – Т.СХХІІ. – С.43.

¹¹³ Петрунь Ф. Ханські ярлики... – С.175-187.

¹¹⁴ Там само. – С.178.

¹¹⁵ Акты ЗР. – Т.1. – №183. – С.211.

Орде тянули”: “по тем городком дараги* были и ясаки с тех людей имали”¹¹⁶.

Із тюркською колонізацією українських земель було пов’язане і формування таких територіальних утворень, як згадана в ярликах “тьма” татарського князя Яголдая Сарайовича у верхів’ях Псла, Сейму, Осколу та Сіверського Дінця, що як окремих феод проіснувала до 90-х рр. XV ст. (про неї див. нижче, на с. 135). До таких же “князей темних”^{***} належали, певно, і предки Глинських, чия “отчина”, Глинськ, також фігурує у татарських ярликах¹¹⁷. І хоча традиційно вважається, що засновник цього роду Лекса отримав свої володіння від Вітовта, вже Ф.Петрунь висловив з даного приводу цілком слушне припущення, що литовські князі не стільки осаджували татар на південному прикордонні, скільки переводили місцевих “тюркських династій на статус звичайних землевласників”¹¹⁸. При асиміляційну, а не екстермінативну щодо тюркського населення політику великих литовських князів свідчить і значна кількість татарських родин у складі південноруської шляхти XV-XVI ст.¹¹⁹

Підсумовуючи усе сказане, слід ще раз підкреслити, що як в XIV ст., так і пізніше русько-татарські й литовсько-татарські взаємини не мали суто конфронтаційного характеру; спрощеним є й уявлення про наміри та діяльність литовських князів – і, в першу чергу, Ольгерда – як про виключно антиординські¹²⁰, без врахування тих протиріч, які існували в Орді^{***}; немає і підстав вважати, що в

* Дарага – тюрк. “управитель”

¹¹⁶ Сб. РИО. – Т.35. – №62. – С.291.

^{***} Термін вжито: Акты ЗР. – Т.1. – №1. – С.1.

¹¹⁷ Там же. – Т.2. – №6. – С.4.

¹¹⁸ Петрунь Ф. Ханські ярлики... – С.177, 180, 185.

¹¹⁹ Dziadulewicz S. Pierwiastek turański u szlachty ukraińskiej // МН. – 1931. – С.133-140.

¹²⁰ Шабульдо Ф.М. Земли... – С.110-111.

^{***} Важко, наприклад, судити, якими були відносини між Мамаєм і татарськими князями, розбитими Ольгердом у Синьоводський битві, яка інколи розглядається в літературі як “центральне питання литовсько-ординських взаємин часів Альгірдаса (Ольгерда – О.Р.)” (Батура Р. Борьба Литовского Великого княжества против Золотой Орды: От нашествия полчищ Бату до битвы у Синих Вод. – С.26) – адже

результаті його воєнних виправ було ліквідовано залежність південноруських земель від Орди – і тільки з часом татарську супрематію знову було відновлено. Спадає на думку, що ці уявлення сформувалися пізнішою традицією – передусім, білорусько-литовськими літописами XVI ст., в яких династичним претензіям московських володарів на “всю Русскую землю” було протиставлено право завоювання (“право меча”), цілком прийнятне як історично-юридичний аргумент. Втім, мотив боротьби з татарами наявний вже в першій, середині XV ст., редакції білорусько-литовських літописів: у вміщеній тут “Повісті про Поділля” (котре на той час перетворилося на об’єкт гострої боротьби між Польщею та ВКЛ) йдеться про те, що литовці ствердились у цьому регіоні завдяки поразці, завданій ними татарським князькам – “отчичам и дедичам Подольской земли”; тож політична тенденція “Повісті” також полягає в обстоюванні законності прав ВКЛ на українські землі. Нині ж, очевидно, немає потреби репродукувати ці анахронічні уявлення – зокрема, коли йдеться про Сіверщину, розглядати тутешніх литовських князів другої половини XIV ст. як її завойовників, котрі осіли на захоплених землях¹²¹; коректнішою є позиція М. Грушевського, котрий, зваживши на той факт, що в цей час Сіверщину “держить ціла маленька група другорядних членів Гедимінової династії”, дійшов висновку, що “вони дістали свої волості... від сильнішого литовського князя (тобто Ольгерда – *О.Р.*), що, здобувши, роздав їх в держави”¹²². З огляду ж на існування литовсько-татарського кондомініуму є цілком природним, що фіскально-адміністративні округи татарської доби (“тьми” пізніших ярликів¹²³) у цей час перетворилися на уділи литовських князів.

наявні літописні відомості про це бойовище вкрай лапідарні, а у синхронних польських хроніках взагалі немає інформації про боротьбу Ольгерда з татарами. При цьому слід нагадати, що свого часу С.М. Кучинський, розглянувши дану проблему монографічно у згаданій вище праці “*Sine Wody*”, дійшов висновку, що Синьоводська битва була досить незначним епізодом у політичній історії Південно-Західної Русі другої половини XIV ст. Див. з цього приводу зауваження А. Секуляра на працю Ф.М.Шабульдо: КН. – 1988. – № 1. – С. 163-164.

¹²¹ Шабульдо Ф.М. Землі . . . – С. 62-64.

¹²² Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. 4. – С. 67-68.

¹²³ Див. їх номенклатуру: Акты ЗР. – Т. 2. – № 6. – С. 4-5.

**Адміністративно-територіальний
устрій Сіверщини
в останній третині XIV–XV століття**

Князі, котрі резидували на Сіверщині в перші десятиліття литовського панування, володіючи своїми уділами “з руки” великого князя литовського, залишались у сфері верховного права “господаря”. Відповідно, будь-яке великокнязівське пожалування на Сіверщині фактично було наданням “до воли господарской” (хоча формально, у документальному матеріалі, цей статус зафіксований лише за володіннями Федора Любартовича); переміщення князів з уділу на уділ, відповідно до змін зовнішньо- й внутрішньополітичної кон’юнктури, були типовим явищем того часу.

Васальна залежність сіверських князів від великого князя литовського знаходила зовнішній вираз у “послушестве”, виплаті щорічної данини та, при потребі, наданні військової допомоги “господарю”; в усьому іншому їх володіння залишались практично автономними частинами Литовської держави (масштаб їхнього суверенітету добре характеризує карбування власної монети одним із наймогутніших з-поміж сіверських князів – Дмитром-Корибутом¹).

¹ Козубовський Г.А. Сіверські монети XIV ст. – К., 1992. – 40 с. Дослідник відніс до карбування Дмитра-Корибута монети зі скарбу, знайденого у 1948 р. у с. Борців (Баришівського р-ну Київської обл.), поклавши в основу атрибуції княжий знак, аналогічний тому, що міститься на печатці Федора Корибутовича та на одній з двох монет із написом “Д[митрия-?] Кориб[у]т[о]во” (щодо автентичності останніх у

З-поміж перших литовських уділів на Сіверщині найповніше представлений у джерелах брянський*, відомий як володіння князя Дмитра Ольгердовича, що його названо “Брянським” у перемирній грамоті Ольгерда з великим князем московським Дмитром Івановичем (1372 р.)², а також у пам’ятках Куликовського циклу – широкій редакції літописної повісті “о том, князь великий како бился с Ордою” та “Сказанні про Мамаєве побоїще”³. За даними двох останніх джерел, у 1380 р. Дмитро Ольгердович Брянський прийшов “поклонитися и послужити” Дмитру Івановичу, взявши участь у Куликовській битві. Десь через вісім-дев’ять років він покинув Москву і повернувся до Литви, попередньо задекларувавши свої наміри (“кголдovat[ь] королев[и], и его королицы, и его детем, и Корун[е] Польскои”) актом, виданим у Молодечно 16 грудня 1388 р.⁴ Десятиліттям пізніше, в 1399 р., Дмитро Ольгердович загинув у битві на Ворсклі⁵.

Підмічено, що Дмитро виступає в джерелах не тільки як брянський, а і як трубчевський князь. Існує літописна згадка про те, що 9 грудня 1379 р. Дмитро Іванович відрядив князів Володимира Андрійовича Серпуховського, Андрія Ольгердовича Полоцького і Дмитра Михайловича Боброка-Волинського “литовския города и

науковій літературі немає єдиної думки – див.: Ильин А. А Классификация русских удельных монет. – Л., 1940. – С. 20-21; Спасский И. Г. Русская монетная система: Историко-нумизматический очерк. – Л., 1962 (3-е изд.). – С. 78; Л., 1970 (4-е изд.). – С. 133; Котляр Н. Ф. О монетах Дмитрия -Корибута Ольгердовича // Сообщения Государственного Эрмитажа. – 1975. – Вып. 9. – С. 72-75).

* Втім, кількість даних про Брянськ в останній чверті XIV ст. є мізерною в порівнянні з першою половиною цього століття, оскільки, за слушним спостереженням Л.Л.Муравйової, з підпорядкуванням його Литві “низка брянських звісток у літописах уривається” (Муравьева Л.Л. Летописание Северо-Восточной Руси... – С. 253).

² ДДГ. – № 6. – С.22; Грамоти XIV ст. – № 23. – С. 47. Щодо датування цього документу див.: Кучкин В.А. Русские княжества и земли перед Куликовской битвой // Куликовская битва. – С. 89-91.

³ Сказания и повести о Куликовской битве. – С.17, 36.

⁴ Розов В. Вказ праця. – № 23. – С. 42-44. Про характер цього документу і можливі обставини його появи див.: Kuczyński S. M. Ziemie... – S. 160-163.

⁵ Новгородская Четвертая летопись. – С.104, 142; Софийская Первая летопись. – С. 251.

волости воевати. Они же, сшедшеся, взяша город Трубческы и Стародуб и ины многы страны, и волости, и села тяжко плениша, и вси... русстии полци цели быша, приидоша в дома своя со многыми гостьми. Князь Трубческый Дмитрии Олгердович не стал на бои, не поднял руки противу князя великаго и не биася, но выиде из града с княгинею своею, и з детми, и с бояры своими и приеха на Москву в ряд к князю великому Дмитрею Ивановичю, бив челом и рядися у него. Князь же великий прия его с честью великою и со многою любовию и дасть ему град Переяславль и со всеми его пошлинами”⁶.

З літописного повідомлення випливає, що перед 1380 р. Дмитро Ольгердович втратив Брянськ і опинився у Трубчевську* – хоч залишається неясним, чи входив Трубчевськ до його уділу в первісному складі чи ж являв собою окремих уділ, який Дмитро отримав замість втраченого Брянська. На користь останньої думки промовляє той факт, що в білорусько-литовських літописах Трубчевськ фігурує як самостійний уділ, переданий Ольгердом, за літописом Биховця, сину Андрію⁷. Кучинський вважав, що той міг

⁶ Рогожский летописец. – Ст. 138.

* Це суперечить звісткам згаданих вище пам’яток куликовської циклу, котрі, як досить пізні за походженням, містять у собі чимало анахронізмів і неточностей. Ця їх особливість, на жаль, не була врахована С.Кучинським. Констатувавши, що, за наявними даними, у 1379 р. “Дмитро Трубчевський покидає Литву – а роком пізніше, як “Брянський”, приходить із Литви на Куликове поле”, дослідник розв’язав цю головоломку, припустивши, що похід на Трубчевськ і Стародуб відбувся не до, а після Куликовської битви; при цьому захисником Трубчевська був Дмитро-Корибут Ольгердович, а одним із нападників – Дмитро Ольгердович, нібито помилково названий у літописному тексті Дмитром Михайловичем Волинським; взагалі ж оповідання про перехід володаря Трубчевська на бік великого князя Дмитра Ивановича “було скомпоноване у XVI ст. ad gloriam предків Трубецьких”, які в 1500 р. визнали московську зверхність (посилаючись на літописи XVI ст., дослідник проігнорував наявність даного сюжету в Рогозькому літописці 1-ї половини XV ст.). Таким чином, за Кучинським, “Дмитро Ольгердович Старший не був князем Трубецька – хіба що тимчасово володів ним у 1380 р. До того року володів Брянськом. Після битви над Доном отримав Переяславль-Заліський від Дмитра Донського” (Kuczyński S. M. Ziemie...– S. 153-160). Див. також нижче, с.165-167 нашої праці.

⁷ Хроника Быховца. – С. 141. В Євреїновському літописі Трубчевськ помилково названий уділом Семена-Лингвеня (Летописи белорусско-литовские. – С. 223), що

якийсь час володіти ним паралельно із Полоцьком (який втратив у 1378 р., емігрувавши до Московщини). Якщо так, тоді, можливо, не випадково в грудні 1379 р. Трубчевськ став об'єктом військової експедиції, здійсненої за активної участі Андрія Ольгердовича: відомо, що цей князь прикладав чимало зусиль до повернення земель, які колись йому належали⁸.

У джерелах немає вказівок на те, коли й чому Дмитро Ольгердович був переміщений з Брянська до Трубчевська. Відомо лише, що згодом Трубчевськ, покинутий Дмитром, був включений до складу володінь іншого сина Ольгерда – Дмитра-Корибута, про що, як гадають, свідчить наявність “трубецького воеводи” серед поручників цього князя у квітні 1388 р.⁹

пов'язано з дефектністю вміщеного в ньому переліку Ольгердових синів. Насправді уділом Семена-Лингвеня був Мстиславль, котрий він отримав після загибелі Коригайла Ольгердовича (1390 р.) і який згодом успадкували його сини Юрій та Ярослав. До складу Мстиславського князівства входив сіверський Мглин – що засвідчують акти XV ст. (РИБ. – Т. 27. – Ст. 45, 46, 782-785; Жалованная грамота князя Юрия Лингвеневи́ча боярину Ворони́цу (ноябрь 1455) // *Летопись занятий Археографической комиссии за 1900 год.* – СПб., 1901. – Вып. 13. – Приложение. – С. 2-3) і ретроспективна “Пам'ять” 1527 р. (див. с. 212). М.К. Любавський твердив, що до Мстиславського князівства спочатку входив і сіверський Дроків, аргументуючи це суто географічно – його розташуванням між Мглином і Поповою Горою (Областное деление... – С. 136). Втім, є очевидним, що територія князівства могла й не становити суцільного земельного масиву. Тож навряд чи випадково С. Кучинський зайняв у цьому питанні двоїсту позицію, то беззастережно зараховуючи Дроків до володінь Мстиславських, то відзначаючи, що він “лише правдоподібно перебував у власності Лингвеньовичів” (порівн.: Kuczyński S.M. *Ziemie...* – S. 214, 225, 242). За Любавським, Мстиславські втратили Дроків чи то в 40-х, чи то в 90-х рр. XV ст. (Областное деление... – С. 14, 137). У будь-якому випадку, наприкінці цього століття, у 1496 р., в ньому порядкували великокнязівські намісники (Акты ЛРГ. – № 33. – С. 63, 64).

⁸ Kuczyński S.M. *Ziemie...* – S. 159. Ще хиткішим є припущення дослідника стосовно Андрія Ольгердовича як володаря Стародуба, що його, як і Трубчевськ, “воювали” московські війська у 1379 р. За Кучинським, Стародуб належав Андрію у 70-х рр. XIV ст. (*Ziemie...* – S. 159-160, 178) – хоча Ю. Пузина, який наштовхнув його на цю думку, відзначав, що даний князь міг титулуватися “Стародубським”, здобувши місто у 1379 р. (Puzyra J. *O pochodzeniu kniazia Fedka Nieświzkiego* // *МН.* – 1911. – S. 80).

⁹ Розов В. Вказ. праця. – № 20. – С. 38.

Повернувшись до ВКЛ наприкінці 1380-х рр., Дмитро Ольгердович–старший, очевидно, спромігся повернути собі Трубчевськ – принаймні, за його нащадками закріпилося прізвище “Трубецькі”¹⁰. Щоправда, сам Дмитро Ольгердович у повідомленні про його загибель на Ворсклі титулується “Дьбрянским” – але, скоріш, це було даниною традиції, ніж фіксацією його реального статусу (адже брат Дмитра, Андрій Ольгердович, у тій же літописній звістці фігурує як “Полоцький” – хоч остаточно втратив Полоцьк у 1387 р.)¹¹.

Характерно, що, крім Дмитра Брянського, за літописними звістками останньої чверті XIV – початку XV ст. відомий ще один князь із таким самим титулом – Роман Михайлович, ідентифікація якого є досить проблематичною. Вперше “Роман Михайлович Брянський” згадується серед промосковськи орієнтованих “князей рустиих”, що взяли участь в поході на Твер у 1375 р. – “каждо от своих градов с своими плкы”¹². Отже, тоді він був “Брянським” не номінально – і, відповідно, його утвердження у Брянську мало відбутись десь між 1372 і 1375 рр. (як вже відзначалося, у договорі 1372 р. ще фігурує “князь Дмитрии Брянський”).

У 1401 р. Роман Михайлович загинув у Смоленську, де перебував як намісник великого князя литовського¹³. Нагадуючи в 1404 р. про цю подію великому князю московському Василію Дмитровичу, Вітовт у своєму посланні (що збереглося в передачі тверського літописця) називає загиблого “братом мне и тебе князем великим Романом Черниговским”¹⁴ – так само, як титулує його Любецький синодик, де поминається “вел[икий] князь Роман Михайлович Чер[ниговский], убыенный от князя Юрия Смоленского”¹⁵. Із

¹⁰ Временник МОИДР. – Кн. 10. – С. 82, 138, 223; Летопись по Воскресенскому списку. – С. 255.

¹¹ Kuczyński S. M. Ziemie... – S. 163-164.

¹² Рогожский летописец. – Ст. 110-111; Софийская Первая летопись. – С. 233.

¹³ НПЛ. – С. 397; Новгородская Четвертая летопись. – С. 105; Софийская Первая летопись. – С. 252.

¹⁴ Летописный сборник, именуемый Тверской летописью // ПСРЛ. – СПб., 1863. – Т. 15. – Ст. 471 (в оригіналі – “Черниковским”).

¹⁵ Помянник князей... – С. 26-27.

загального тону цих звісток, як і з літописного оповідання про події 1375 р., впливає, що Роман Михайлович не належав до Гедиміновичів*, а був представником однієї з місцевих династій (можливо, навіть Ольговичів). Черніговом він міг володіти десь до початку 70-х рр. XIV ст.: у договорі 1372 р. “в имени” Дмитра Івановича згадується “князь великий Роман” – очевидно, Роман Михайлович, який на той час уже втратив Чернігів і одержав підтримку при дворі великого князя московського**. Не виключено, що Брянськ, який у цей період становив об’єкт гострого суперництва Москви і Литви (ще у 1370 р. московський князь “посылал воевать Брянска”¹⁶), був переданий Роману Михайловичу внаслідок домовленості між Ольгердом та Дмитром Івановичем (при цьому Дмитра Ольгердовича перемістили з Брянська до

* Про цю гіпотезу див.: Kuczyński S.M. Ziemie... – S. 152. – Przyp. 327 (дослідник цитує недруковану працю Ю. Пузини, в якій Роман Михайлович ідентифікується як онук Дмитра Ольгердовича. Однак, гадаємо, таке ототоження неможливе, оскільки ці два князі є “синхронними” історичними персонажами, що паралельно діяли на теренах Сіверщини впродовж 30 років – з початку 1370-х рр. до зламу XIV-XV ст.). Вкажемо також на існування думки про князювання Романа Брянського в Києві впродовж 1356-1364 рр., підставою для якої стали надписи “Роман” на деяких київських монетах XIV ст. (Болсуновский К.В. Монеты киевских князей XIV ст.: Опыт историко-нумизматического исследования. – К., 1909. – С. 15). Таке прочитання їхніх легенд було заперечене М.Ф.Котляром, котрий відніс ці монети до карбування Володимира Ольгердовича (Котляр М.Ф. Псевдочернігівські монети XIV ст. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1971. – Вип. 6. – С. 186).

** С.Кучинський ідентифікував Романа 1372 р. як Романа Новосильського, вважаючи, що той міг носити великокнязівський титул, нібито успадкований його предками від вигаслої старшої лінії нащадків Михайла Чернігівського (Kuczyński S.M. Ziemie... – S. 100-101, 125-126, 130, 164). При цьому за головний аргумент йому правила суперечки навколо “большого княжения”, які точилися в середовищі Новосильських-Одоївських наприкінці XV ст. (Сб. РИО. – Т. 35. – С. 57, 59, 65). Втім, тут ми маємо явище, пов’язане із дробленням уділу, що становив спадкову власність цих князів, і розподілом його частин за родовим старшинством (“по роду по старейшинству”). “Большое княжение” було тією частиною спільної “отчини” Одоївських, яка мала перебувати в посіданні найстаршого з родичів. Архаїчність цієї практики засвідчує “Слово про князів” (XII ст.), де згадується Давид Святославич, котрий князував “в Чернигове, в большем княженіи, понеже бо старии братьи свои” (Повести Древней Руси XI-XII века. – Л., 1983. – С. 347).

¹⁶ Рогожский летописец. – Ст. 92.

Трубчевська)* Тоді цілком закономірно, що Роман, який закнязував у Брянську при підтримці Дмитра Івановича, зберігав і надалі свою промосковську орієнтацію – про що свідчить його участь у “Тверській війні” 1375 р., а також відсутність згадок про військові сутички у районі Брянська взимку 1379-1380 рр. – хоч московські війська, послані на “литовськія городы”, не могли його оминати, прямуючи до Трубчевська і Стародуба¹⁷. Покращення московсько-литовських взаємин наприкінці XIV ст. помітно позначилося на позиціях Романа Михайловича, котрий загинув, обстоюючи інтереси Вітовта у Смоленську (1401 р.). Після його смерті Брянськ був переданий Свидригайлу, який резидував тут до самого виїзду на службу до великого князя московського (1408 р.).

В літературі можна зустріти вказівки на існування, окрім Дмитра Ольгердовича і Романа Михайловича, ще двох брянських князів останньої чверті XIV ст. – Семена Івановича і Гліба¹⁸. Щодо

* На думку Ф. М. Шабульдо, “зміни у власницьких правах на Брянськ обох князів” відбулися “з відома Дмитра Ольгердовича на загальнокнязівському з’їзді в Переяславлі (Заліському – *О.Р.*)” у листопаді 1374 р. (Земли... – С. 111).

¹⁷ Можливо, Роман навіть приніс Дмитрові Московському васальну присягу; таке припущення, принаймні, дає можливість витлумачити факт наявності в XVI ст. у царському архіві “докончальных грамот” когось із великих князів чернігівських (Государственный архив России XVI столетия: Опыт реконструкции. – М., 1978. – Вып. 1. – С. 69; Описание государственного архива конца XVI в. // Археографический ежегодник за 1974 г. – М., 1975. – С. 348). Ці грамоти, до речі, й могли б стати підставою для тверджень про підлеглість Сіверщини Москві за часів Ольгерда та Ягайла, про які йшлося вище, на с. 70.

¹⁸ Kuczyński S.M. Ziemie... – S. 100, 150, 169-170. На думку дослідника, Семен Іванович був родичем Романа Михайловича, якому “Любецький синодик дає сина “Симеона Романовича”. Оскільки, як зазначалося, він міг мати другого сина – Дмитра (йдеться про літописну згадку 1414 р. стосовно смерті князя Дмитра Романовича (Тверская летопись. – Ст. 486). – *О.Р.*), не виключено, що мав і Івана, сином котрого міг бути Семен Іванович. Видається, однак, що Роман Михайлович був занадто молодий, щоб мати онука (у 1375 р. – *О.Р.*). З огляду на це можливо, що Семен Іванович літописів (в яких імена дрібних князів нерідко перекручені) і Семен Романович синодика – одна й та сама людина, щодо патроніму котрої помилилися хроністи” Гліба Брянського С. Кучинський вважав сином смоленського князя Святослава Івановича, Й. Пузина – сином Дмитра Ольгердовича (див.: Kuczyński S. M. Ziemie... – S. 152. – *Przyp.* 327).

першого, який загинув під час штурму Твери у 1375 р., слід зауважити, що лише деякі пізні джерела звать його “князем Семеном Брянским”¹⁹; в Московському Академічному, Рогозькому, Новгородському Четвертому, Софійському Першому та інших літописах він фігурує без князівського титулу – як “Семен Иванович Добрыньский”²⁰; очевидно, це був брат Костянтина Івановича Добринського, котрий жив у другій половині XIV ст. і дав початок визначному боярському роду²¹. Що стосується “Глеба Брянського”, то цей князь згадується лише в “Сказанні про Мамаєве побоїще” (причому в різних редакціях він зветься також “Друческим” і “Каргополским”)²². Видавцями цієї пам’ятки було висловлене припущення²³, що ім’я Гліб з’явилося в тексті “Сказання” внаслідок помилки, і в даному випадку йдеться про Романа Брянського, названого в Новгородському Четвертому літописі за списком Дубровського серед воевод засадного полку²⁴ – що, між іншим, повністю узгоджується із зовнішньополітичним курсом цього князя.

На тлі порівняно численних згадок про брянських князів дані літописів про Чернігів і його володарів наприкінці XIV ст. більш ніж скупі. Єдиним певним свідченням про це місто у зазначений

¹⁹ Хронограф редакции 1512 года // ПСРЛ. – СПб., 1911. – Т. 22. – Ч. 1. – С. 413; Устюжская летопись // ПСРЛ. – Л., 1982. – Т. 37. – С. 34, 75.

²⁰ Лаврентьевская летопись. – Ст. 535; Новгородская Четвертая летопись. – С. 70; Софийская Первая летопись. – С. 234; Рогожский летописец. – Ст. 112; Тверская летопись. – Ст. 435; Московский летописный свод конца XV века. – С. 191.

²¹ Зимин А.А. Формирование боярской аристократии в России во второй половине XV – первой трети XVI в. – М., 1988. – С. 156, 220-223.

²² Сказания и повести о Куликовской битве. – С. 34, 58, 89, 112.

²³ Там же. – С. 399.

²⁴ Новгородская Четвертая летопись // ПСРЛ. – Л., 1925. – Т. 4. – Ч. 1. – Вып. 2. – С. 486. Зауважимо, що в сучасній літературі немає єдиної думки стосовно вірогідності даних цього літопису про події 1380 р. Порівн.: Азбелев С.Н. Повесть о Куликовской битве в Новгородской летописи Дубровского // Летописи и хроники. 1973 г. – М., 1974. – С. 164-172; Греков И. Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV-XV вв.). – С. 131-132; Лурье Я.С. Летопись Новгородская Дубровского // Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Л., 1989. – Вып. 2. – Ч. 2. – С. 53.

період є вказівка Євреїновського літопису (запозичена укладачем хроніки Биховця) на “Чернигов и Чарторыеск” як на уділ Костянтина Ольгердовича²⁵, котрий, очевидно, заступив тут Романа Михайловича на початку 1370-х рр.

Зазначимо, що в фаховій літературі не раз висловлювалася думка, що, крім Костянтина, чернігівський стіл займав ще один з Ольгердовичів – Дмитро або Дмитро-Корибут²⁶. Підставою для цієї гіпотези став запис у Любецькому синодику, що традиційно трактується як поминання “великого князя Дмитрия Черниговского и брата его князя Иоанна, великого князя Иоанна-Скиргалай (перекручене напевно, через невірне внесення в рядок виносного “и” під час копіювання – Скиргайла – *О.Р.*)”²⁷. Однак, як слушно відзначив С.Кучинський²⁸, таке прочитання тексту синодика (для якого інтерпункція оригіналу не дає жодних підстав) є, без сумніву, помилковим, оскільки при цьому об’єднуються два різні записи: 1) поминання чернігівського князя Дмитра та його брата Іоанна; 2) поминання князя Скиргайла (в хрещенні – Іоанна) Ольгердовича, котрий з 1387 р. володів Любечем²⁹, а в 1395-1396 рр. правив у Києві. Відповідно, “князь Иоанн” не тотожний Іоанну-Скиргайлу – а це автоматично виключає можливість ідентифікації “Дмитрия Черниговского”^{*} Тож не випадково жодне з існуючих джерел не

²⁵ Летописи белорусско-литовские. – С. 223; Хроника Быховца. – С. 141.

²⁶ Зотов Р. Указ. соч. – С. 137-146; Антонович В.Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. – С. 115; Леонтович Ф.И. Очерки истории литовско-русского права: Образование территории Литовского государства. – С. 157-158; Wolff J. Op. cit. – S. 336; Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. 4. – С. 68, 452-454; Андріяшев О. Нарис історії колонізації Сіверської землі... С. 117; Шабульдо Ф.М. Земли... – С. 88-89.

²⁷ Порівн.: Помянник князей... – С. 28.

²⁸ Kuczyński S.M. Ziemi... – S. 186-187.

²⁹ Грамоти XIV ст. – № 40. – С. 75.

* Щоправда, С. Кучинський припустив, що з титулом чернігівського князя до Любецького синодика могли потрапити три особи: 1) Дмитро Коріатович, “званий також Волинським, котрий міг повернутися до Литви разом з Дмитром Ольгердовичем Старшим чи незабаром після нього. Як брат Дмитра Волинського міг виступати або якийсь не зафіксований у джерелах Іван Коріатович, або дальший родич, котрого лише синодик занотував як брата”; 2) Дмитро Галицький; 3) гіпотетичний син Романа Михайловича Дмитро, який міг мати брата Івана

називає ані Дмитра (занесеного, до речі, до Любецького синодику тільки як “князь Димитрий Олгердович”³⁰), ані Дмитра-Корибута чернігівським князем.

Уділом останнього у 80-х рр. XIV ст. був Новгород-Сіверський. Найдавніші документи, які про це свідчать, датовані 1386-1387 рр.³¹; однак вокняжіння Дмитра-Корибута у Новгороді-Сіверському відбулося ще раніше – адже, за літописними даними, вже у 1382 р. Кейстут, який узурпував владу у ВКЛ, відсунувши від престолу Ягайла, після звістки про зраду Корибута, котрий відмовив йому в “послушенстве”, виступив з військом на Новгород-Сіверський³².

Цей похід безпосередньо відбився на долі Ягайла: скориставшись ситуацією, що склалася, він зумів повернути собі трон. Можливо, виступ Корибута був наслідком таємної угоди між ним та Ягайлом³³; тоді не випадково у 1380-х рр. володіння Дмитра-Корибута були розширені за рахунок земель противника Ягайла – Дмитра Ольгердовича (як вже відзначалось, Корибута перед 1388 р. був переданий Трубчевськ).

На цих землях Дмитро-Корибут порядкував до 1393 р., коли внаслідок конфлікту з Вітовтом (котрий після Острівської угоди перетворився на фактичного правителя Литви) він втратив свій сіверський уділ³⁴, тоді ж переданий князю Федору Любартовичу

(Kuczyński S. M. Ziemie... – S. 188. Див. також прим. 18 до даного розділу). Зі свого боку, вкажемо на поминання “Дмитрия Черниговского и сына его Романа” у втраченому нині синодику рязанського Духова монастиря першої половини XV ст.; у літературі ця згадка датується XIV ст. (Кузьмин А.Г. Указ. соч. – С. 215). Водночас можна припустити, що Дмитро Чернігівський двічі згаданий у тексті Любецького синодика – і вперше як “князь Дмитрий Чер[ниговский], убыенный от татар за православную веру”, в якому дослідники цієї пам’ятки вбачали князя Дмитра Мстиславича, котрий загинув у битві на Калці в 1224 р.; характерно, що в Новгород-Сіверському та Єлецькому синодиках серед братів цього князя фігурує Іоанн. Див.: Зотов Р.В. Указ. соч. – С. 89-90.

³⁰ Помяник князей... – С. 28.

³¹ CEV. – № 29. – S. 10; Daniłowicz I. Scarbiec diplomatów. – T. I. – №№ 538-540. – S. 265-266.

³² Летописи белорусско-литовские. – С. 62, 86, 116, 134 та ін.

³³ Kuczyński S. M. Ziemie... – S. 207-209; Греков И.Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды. – С.153-156.

³⁴ Летописи белорусско-литовские. – С. 71, 101, 159, 185 та ін.

як компенсація за його волинську “отчину”. Щоправда, текст присяжної грамоти Федора Любартовича не дає змоги з певністю судити про масштаби його земельних володінь – однак цілком імовірно, що до складу наданого йому уділу ввійшли не тільки Новгород-Сіверський та Трубчевськ, а й Чернігів, котрий спорожнів після смерті Костянтина Ольгердовича (яка, за спостереженнями С.Кучинського, мала місце між 1386 і 1393 рр.³⁵).

Як би то не було, очевидно, що вокняжіння на Сіверщині Федора Любартовича, котрий у 90-х рр. XIV ст. прикладав чимало зусиль для повернення своєї “отчини”, було ефемерним чи навіть формальним. Можливо, його інтереси репрезентував тут хто-небудь із довірених осіб* В цьому відношенні заслуговує на увагу князь Іоанн Любартович, ім’я якого, можливо, не випадково занесено до Любецького синодика³⁶

Повертаючись до Корибута, зауважимо, що навіть у новітній літературі його усунення розглядається як явище одного роду зі “сгоном” зі своїх земель Федора Любартовича, Федора Коріатовича і Володимира Ольгердовича, тобто як один із заходів, спрямованих на ліквідацію удільних князівств і централізацію ВКЛ³⁷ – хоч ще наприкінці минулого століття Ф.І.Леонтович слушно відзначив, що “в актах немає найменших вказівок на систематичну “секуляризацію” володарських прав удільних князів в ім’я чітко усвідомленого принципу державного самовладдя: удільні князі у переважній більшості випадків не втратили своїх володінь, як і не були перетворені на “служебних” князів³⁸.

Слід відзначити, що існувала тенденція до перетворення сіверських володінь Гедиміновичів на спадкові. Принаймні, старо-

³⁵ Kuczyński S. M. Ziemie... – S. 171.

* Порівн. із пізнішим фактом “заведывания” землями: Акты ЗР. – Т. 2. – № 76. – С. 100 (1512 р.).

³⁶ Помянник князей... – С. 29; Kuczyński S. M. Ziemie... – S. 189. Порівн.: Шабульдо Ф.М. Земли... – С. 62-64.

³⁷ Шабульдо Ф.М. Земли... – С. 100-101.

³⁸ Леонтович Ф.И. Словный тип территориально-административного состава Литовского государства и его причины. – СПб., 1895. – С.30.

дубський уділ, перша згадка про який належить до 1388 р.³⁹, був переданий його володарем Патрикієм Наримунтовичем (пом'янутим у Любецькому синодику як “князь Патрикий Давидович Стародубский”)⁴⁰ в управління своєму сину Олександру Патрикійовичу, котрий титулується “Стародубським” у тексті мирної угоди між Орденем і Литвою (1398 р.)⁴¹, у присяжній грамоті на вірність Ягайлу після смерті Вітовта (1400 р.)⁴² і в літописних повідомленнях про події 1397-1403 рр.⁴³ Втім, дана тенденція не набула подальшого розвитку: в 1408 р. у складі великої групи князів та бояр на чолі зі Свидригайлом стародубські Наримунтовичі перейшли на службу до великого князя московського. Щоправда, у літописному оповіданні про цю подію Патрикія Наримунтовича названо “Звенигородським”; поряд із ним серед вихідців із ВКЛ фігурують князі Олександр Звенигородський і Федір Олександрович⁴⁴.

Цілком природно, що, звертаючись до даного епізоду, дослідники вбачали в Патрикії й Олександрі Звенигородських Патрикія Наримунтовича та його сина Олександра. “Не може бути сумніву, –

³⁹ У серпні того року його анонімний володар (“dux Starodubski”) побував при дворі Ягайла (Piekosiński Fr. *Rachunki dworu króla Władysława Jagiełły i królowej Jadwigi z lat 1388 do 1420* // MMA. – Kraków, 1896. – Т. XV. – С. 76).

⁴⁰ Помянник князей... – С. 28. Зауважимо, що в джерелах не збереглося відомостей про порядкування Патрикія в Стародубі – до нас дійшли лише звістки про його перебування в Новгороді у ролі служилого князя у 80-90-х рр. XIV ст. Появу цього князя на теренах Сіверщини дослідники одночасно пов'язують з його виїздом з Новгорода у 1387 р. – хоча специфіка “служилого” статусу Патрикія не виключала наявності в нього династичного уділу в межах ВКЛ. З другого боку, він міг отримати Стародуб і пізніше зазначеної дати – й тоді не варто ототожнювати його зі “стародубським князем” 1388 р.

⁴¹ *Kodeks dyplomatyczny Litwy*, wyd. przez E. Raczyńskiego. – Wrocław, 1845. – S. 256 (“dux Alexander de Starudup”). У проєкті цієї угоди він фігурує як “Alexander, Patrikiegen son” (CEV. – № 179. – S. 54).

⁴² Розов В. Вказ. праця. – № 34. – С. 61-62.

⁴³ Новгородская Четвертая летопись. – С. 105; Софийская Первая летопись. – С. 252; Московский летописный свод конца XV века. – С. 231-232; Летописи белорусско-литовские. – С. 52; Карамзин Н. М. История государства Российского. – СПб., 1842. – Т. 5. – С. 100. – Прим. 254.

⁴⁴ Симеоновская летопись. – С. 154-155; Московский летописный свод конца XV века. – С. 237.

зазначав М. Грушевський, – що маємо тут Патрикія і Олександра Стародубських, але чому вони зветься тут князями Звенигородськими ...?” Розв’язання цієї проблеми ускладнювалося питанням про локалізацію міста, від назви якого пішло прізвище “Звенигородські” (так, С. Кучинський згодом нарахував аж п’ять Звенигородів на теренах Східної Європи). Грушевський припустив, що йшлося про підмосковний Звенигород, котрий, можливо, “держав якийсь час Патрикій від московського князя” (хоч у джерелах “таких вказівок не маємо”)⁴⁵. Інше пояснення запропонував Кучинський: у 1392 р. нащадки Наримунта втратили Стародуб (переданий, разом із Києвом і Кременцем, Скиргайлові), отримавши замість нього Звенигород (на Гнилому Тикичі), “здобутий” Скиргайлом під час виправи Вітовта на Поділля (1393 р.)⁴⁶; після смерті Скиргайла, у 1397 р., Наримунтовичі відновили свій контроль над Стародубом⁴⁷. За браком переконливих аргументів на користь цієї гіпотези дослідник обмежився констатацією того, що “в будь-якому випадку до 1408 р. Патрикій був князем звенигородським – як і Скиргайло мусив мати якусь волость на Сіверщині, раз його згадано в Любецькому синодику. Дуже правдоподібно, що то був Стародуб”. Як бачимо, дослідник якимось чином “позабув”, що, за його власними словами, Скиргайлові упродовж 1387-1396 рр. належав Любеч⁴⁸ (а, крім того, він міг потрапити до синодика і як володар Києва, оскільки ця пам’ятка є пом’яником “благочестивих великих князей чернеговских, киевских и протчих”); водночас залишається незрозумілим, чому аж до 1408 р. Олександр Патрикійович ніколи не титулювався “Звенигородським” (як, очевидно, і його батько, названий “Стародубським” навіть у поминальному запису).

⁴⁵ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. 4. – С. 455. Цю точку зору підтримав І. Б. Греков (Восточная Европа... – С. 429. – Прим. 45).

⁴⁶ Ф. М. Шабульдо датує похід Скиргайла на Черкаси та Звенигород 1395 р., синхронізуючи його з виправою Вітовта на Смоленськ (Шабульдо Ф. М. Земли... – С. 143-144).

⁴⁷ Kuczyński S. M. Ziemie... – S. 178-180. Зрозуміло, що міркування дослідника стосовно втрати Наримунтовичами Стародуба з подальшим відновленням їхніх позицій мають сенс лише за умов визнання їх володарями Стародубщини з кінця 1380-х рр.

⁴⁸ Kuczyński S. M. Ziemie... – S. 46-47.

Паралельно постає запитання: чому Кучинський уникнув дискусії з Ю. Пузиною – адже, цитуючи навіть недруковані праці останнього, він оминув увагою його статті “Наримунт Гедимінович” і “Потомство Наримунта Гедиміновича”, опубліковані у 1930-1932 рр. Проте висновки Ю. Пузини щодо Патрикія Наримунтовича та його нащадків заслуговують на те, аби навести їх повністю:

1. Патрикій не від’їжджав до Москви зі Свидригайлом, оскільки вже в 1397 р. “безсумнівно не жив, раз [того року] як князь стародубський виступає його син Олександр”. Запис у Любецькому синодику (де Патрикій згаданий з дружиною Оленою та сином Іоанном) “мав бути зроблений перед битвою на Ворсклі, оскільки в ньому не фігурують Дмитро та Федір [Патрикійовичі], котрі загинули в тій битві. Це підтверджує, що Патрикій Наримунтович помер перед 1399 р.”

2. Син Патрикія Олександр на зламі 1407-1408 рр. отримав, замість Стародуба, Звенигород-Сіверський (?)^{*} і як князь звенигородський у 1408 р. перейшов на службу до великого князя московського разом зі своїми родичами – Патрикєм Звенигородським та Федором Олександровичем “ис Путивля” “Княжата Звенигородські – то Наримунтовичі ... Федір Путивльський – то син князя Олександра, котрого другим сином [!] був князь Патрикій”.

3. Онук Олександра Патрикійовича Олександр Федорович дав початок московському роду Звенигородських, котрий “баламутні” російські родоводи виводять від князя Михайла Чернігівського, що його онук, Андріян Мстиславич, начебто був першим князем звенигородським.

4. Інший онук Олександра Патрикійовича, також Олександр Патрикійович, “або повернувся до Литви, або ж ніколи не брав участі в еміграції своєї родини до Москви”; отримавши чи то від Вітовта, чи то від Свидригайла волинський Корець, він започаткував рід князів Корецьких⁴⁹.

^{*} Це неіснуюче місто Пузина, очевидно, відшукав у Ю. Вольфа, котрий згадує про Звенигород, “розташований у давній землі Сіверській, відмінний від двох інших місцевостей з такою самою назвою, нині повітових міст губерній Київської та Московської” (Wolff J. Op. cit. – S. 620).

⁴⁹ Puzyna J. Potomstwo Narymunta Gedyminowicza // МН. – 1931. – S. 106-111. Зауважимо, що двадцятьма роками раніше Пузина рішучо заперечував походження

Аналізуючи ці генеалогічні конструкції, слід, насамперед, наголосити, що не існує вагомих підстав вважати Патрикія Наримунтовича померлим перед 1397 р.

По-перше, немає нічого дивного в тому, що Олександр Патрикійович ще за життя батька міг мати титул “князя стародубського” і репрезентувати його інтереси на Сіверщині, заступаючи Патрикія Наримунтовича в Стародубі – адже той був “задіяний” у Новгороді Великому, куди в 1397 р. (!) його чергового разу запросили як “служилого” князя⁵⁰.

По-друге, хибним є твердження про смерть Федора й Дмитра Патрикійовичів у 1399 р. Перший, згаданий у списку загиблих на Ворсклі як князь “Рильський” або “Волинський” (у перекрученому варіанті – “Велинський”, “Вольський”, “Волоський” і навіть “Бельський”)⁵¹, емігрувавши (можливо, у 1408 р.) до Московщини, у 1420 р. був великокняжим намісником у Новгороді⁵². Що ж до Дмитра Патрикійовича, то він відомий лише за “Хронікою”

Корецьких від Олександра Патрикійовича, вважаючи їх нащадками сина Данила Острозького – Олександра Четвертинського (Puzyna J. O pochodzeniu kniazia Fedka Nieświzkiego // МН. – 1911. – С. 81-82); однак під тиском наукової критики (див., наприклад: Radziwiński Z. W sprawie pochodzenia Fed'ka Nieświzkiego // МН. – 1911. – С. 183-185) мусив визнати, що той, найвірогідніше, не мав дітей, а, можливо – й дружини (Puzyna J. Daniło, ks. Turowski, Ostrogski i Chelmski, i jego potomstwo // МН. – 1931. – С. 254).

⁵⁰ НПЛ. – С. 389 (“Прииха князь Патрикии Наримантович в Новгород, и прияша и”); Летописи белорусско-литовские. – С. 31 (“Князь Василии Смоленский Иоановичь и Патрикии Наримонт прихаша в Новгород, и прияша их новгородци”). Попереднє князювання Патрикія в Новгороді (1383-1387 рр.) було не дуже вдалим: він втратив землі, виділені його батькові “в отчину и в дедину, и его детем”, отримавши замість них Русу й Ладогу (див.: НПЛ. – С. 345-346, 379; Янин В. Л. Новгородская феодальная вотчина: (Историко-генеалогическое исследование). – М., 1981. – С. 216-218).

⁵¹ Новгородская Четвертая летопись. – С. 104, 142; Софийская Первая летопись. – С. 251; Продолжение летописи по Воскресенскому списку. – С. 73; Патриаршая или Никоновская летопись // ПСРЛ. – Т. 11. – С. 174; Ермолинская летопись // ПСРЛ. – СПб., 1910. – Т. 23. – С. 137; Типографская летопись // ПСРЛ. – Пг., 1921. – Т. 24. – С. 168; Московский летописный свод конца XV века. – С. 229; Хроника Быховца. – С. 148; Летописи белорусско-литовские. – С. 52, 73, 139, 161, 208, 229.

⁵² НПЛ. – С. 413.

М. Стрийковського⁵³, де, певно, з'явився в результаті перекручення автором персоналій згаданого літописного списку: наявні в ньому князі Михайло Данилович, його брат Дмитро і Федір Патрикійович “Вольський” перетворилися під пером історіографа на “Дмитра і Федора Патрикійовичів Вольських” (або ж ця помилка була запозичена ним з якогось літопису*).

Отже, аргументи на користь того, що Патрикій Наримунтович помер наприкінці 90-х рр. XIV ст., є непереконаливими. Відтак, зникає потреба в узгодженні його “передчасної” смерті з фактом його ж виїзду з ВКЛ у 1408 р. – потреба, яка, власне, й наштовхнула Ю.Пузину на гіпотезу про існування сина Олександра Патрикійовича на ім'я Патрикій. По суті, безпідставно “умертвивши” Патрикія Наримунтовича, дослідник був змушений “оживити” володаря Стародуба в особі його гаданого онука Патрикія Олександровича й приписати йому все потомство князя (до Олександра Патрикійовича включно, який таким чином також отримав двійника-“онука”).

Втім, не тільки Патрикій Звенигородський не був сином Олександра Патрикійовича, а й Олександр Звенигородський, всупереч усталеним поглядам, не був сином Патрикія Наримунтовича. Справа в тому, що реальний Олександр Патрикійович, скоріш за все, ніколи не виїжджав з ВКЛ: у 1406 р., запідозрений у зраді, він був ув'язнений за наказом Вітовта і залишався за ґратами ще у 1407 р.⁵⁴ – а, можливо, і кілька років по тому (видається сумнівним, аби володар Литви, заздалегідь поінформований про тогочасні опозиційні настрої серед сіверських і верховських “українників” (див. нижче, с. 171), звільнив “неблагонадійного” князя на зламі 1407-1408 рр.).

Втім, кількарічна опала не стала для нього фатальною: опинившись, врешті-решт, на волі, Олександр Патрикійович отримав замість Стародуба волинський Корець (можливо, спорожнілий

⁵³ Strykowski M. Kronika... – Cz. 2. – S. 116.

* Зокрема, в Ольшевському літопису, котрим, як вважають, користувався Стрийковський, фігурує “Дмитро Патрикійович Волоський” (Летописи белорусско-литовские. – С. 187).

⁵⁴ СЕВ. – № 352. – S. 136-137; № 369. – S. 150.

після виїзду до Москви його брата – Федора “Волинського”) і започаткував рід князів Корецьких.

Ким же був у такому разі Олександр Звенигородський? Відповідь на це запитання дають саме проігноровані Пузиною московські родоводи: в них фігурує князь Олександр Федорович Звенигородський (онук згаданого вище Андріяна Мстиславича), що його нащадки відомі на службі у великого князя московського з середини XV ст. Як найдавніші родоводні розписи Звенигородських, так і оповідь про їх виїзд до Московщини містить рукопис початку XVI ст., котрий належав Дионісію (в миру – Данилові) Звенигородському або був ним укладений⁵⁵. В основу оповіді покладено літописну звістку про події 1408 р. – однак до її тексту внесено зміни, які дослідниця пам’ятки М. Є. Бичкова пов’язала з родинною традицією Звенигородських. Зокрема, Олександра Звенигородського тут названо ще й Карачовським, князь Федір Олександрович має прізвисько Котлечей та ідентифікований як син Олександра Звенигородського, а Патрикій Звенигородський згадується як князь карачовський і хотимський та як Олександрів брат. Таким чином, у родинній традиції Патрикій відділявся від Звенигородських, хоч і вважався їхнім родичем – причому цілком очевидно, що на зламі XV-XVI ст. як характер споріднення, так і титул Патрикія прибули. Титул, наявний у збірці Дионісія Звенигородського – “Карачовський і Хотимський” – нібито натякає на походження Патрикія й Звенигородських від спільного предка – Мстислава Михайловича, котрий князував у Карачові й Звенигороді; однак ані Патрикій, ані його сини ніколи не носили цього титулу. Таким же сумнівним є й термін “брат”, котрий, за словами М. Бичкової, “встановлює в розпису ступінь споріднення між князем Патрикієм Наримонтовичем, нащадком литовського князя Гедиміна, і Рюриковичем Олександром Федоровичем Звенигородським”. Розмірковуючи над цим питанням, дослідниця зауважила: “Невідомо, з ким був одружений батько Олександра Звенигородського, але дружиною його дядька Святослава Титовича була

⁵⁵ Див. їх публікацію: Бичкова М. Е. Состав класса феодалов России в XVI в.: Историко-генеалогическое исследование. – М., 1986. – С. 74-77.

двоюрідна сестра князя Патрикія – дочка литовського князя Ольгерда; завдяки цьому шлюбу Звенигородські князі поріднилися з литовським правлячим домом”. До цього варто додати, що, за свідченням Никонівського літопису⁵⁶, матір’ю Федора Звенигородського була дочка литовського князя Гаманта, якого Ю. Пузина ідентифікував як Ольгимунта Гольшанського⁵⁷, а С. Кучинський – як Гедиміна⁵⁸; привабливість другої версії полягає в тому, що, згідно з нею, Олександр Звенигородський, як і сини Патрикія, був Гедиміновим правнуком. Однак, у будь-якому випадку, Звенигородські не були Наримунтовичами – на чому й наголосила М. Бичкова, зазначивши, що розпис Діонісія, створений менш ніж через 100 років після подій 1408 р. правнуком Олександра Звенигородського, подає точні відомості щодо походження цих князів⁵⁹.

Отже, названий у літописах князем Звенигородським, Патрикій Наримунтович ніколи ним не був – як, до речі, його син Олександр, всупереч думці С. Кучинського⁶⁰, ніколи не порядкував у Чернигові. Висуваючи дане припущення, польський дослідник спирався на жалувану грамоту великого князя литовського чернігівському наміснику Івану Глинському на “данника в Черниговском повете, на имя Бутовича, и селцо Смолино, а на том дей селцы князь Александр посадил был люд волный прихожый, на того ж Бутовича земли” (24 лютого 1496 р.)⁶¹. Однак згаданий у документі “князь Олександр”, прийнятий С. Кучинським, слідом за видавцями Литовської Метрики⁶², за Олександра Патрикійовича, був ніхто інший, як князь Олександр Чорторійський – що впливає з жалуваної грамоти князю Семену Івановичу Можайському на Чернігів (1 липня 1496 р.), де, зокрема, зазначається: “А тых, што дали были есмо князю Ивану Борисовичу Глинскому, даньники и люди, што князь Александро Чорторыйский садил, и тых, [што] пану мар-

⁵⁶ Патриаршая или Никоновская летопись // ПСРЛ. – Т. 11. – С. 26.

⁵⁷ Puzyna J. Potomstwo... – S. 111.

⁵⁸ Kuczyński S. M. Ziemie... – S. 111, 122, 145, 417.

⁵⁹ Бычкова М. Е. Состав... – С. 39-42.

⁶⁰ Kuczyński S. M. Ziemie... – S. 158, 188.

⁶¹ РИБ. – Т. 27. – Ст. 648-649.

⁶² Там же. – Приложения. – С. 46.

шалку Литавору дали есмо, и пустовщину там [же], в Черниговском повете, – тые даиьники и люди, и тую пустовщину ему ж (Семену Можайському. – *О. Р.*) есмо дали”⁶³. Парадоксальним є те, що і сам С. Кучинський в іншому місці своєї праці ідентифікував “князя Олександра” як Олександра Чорторийського⁶⁴ – щоправда, цього разу посилаючись на публікацію акту від 24 лютого 1496 р. в “Актах, относящихся к истории Западной России”⁶⁵.

Неприйнятною видається й думка дослідника стосовно належності Олександрові Стародубському Брянська (між 1401-1406 рр.)⁶⁶, оперта на “нечисленні згадки в джерелах”, а, власне, – лише на “Хроніку” Стрийковського, де не бракує непевних відомостей, котрі не верифікуються за іншими джерелами (наприклад, інформація про те, що Вігунт Ольгердович “теж мав уділ на деяких замках сіверських, а в Литві до того Кернов тримав”⁶⁷).

Втім, не виключено, що володіння Наримунтовичів на Сіверщині не обмежувалися Стародубом. Можливо, наведена вище згадка про смерть у битві на Ворсклі рильського князя стосувалася не Федора Патрикійовича, а когось іншого з Наримунтовичів. Вже Ю. Вольф звернув увагу на князя Василя Рильського – “сусіда” Патрикія Наримунтовича по Любецькому синодику⁶⁸. Ю. Пузина визнав за можливе ідентифікувати його

⁶³ Акты ЗР. – Т. 1. – № 139. – С. 163.

⁶⁴ Kuczyński S. M. Ziemie... – S. 244. – Przur. 31.

⁶⁵ Акты ЗР. – Т. 1. – № 133. – С. 153-154.

⁶⁶ Kuczyński S. M. Ziemie... – S. 175, 176, 179.

⁶⁷ Strykowski M. Kronika... – Cz. 2. – S. 58. Гадаємо, слід критично поставитись і до спроб зарахувати до числа сіверських князів згаданого вище Іоанна Любартовича та Михайла Явнугійовича Жеславського, виходячи тільки з наявності їх імен у Любецькому синодику й ігноруючи специфіку цієї пам’ятки (Зотов Р. В. Указ соч. – С. 146-147; Шабульдо Ф. М. Земли... – С. 62-63; Яковенко Н. М. Українська шляхта... – С. 84, 306. Порівн.: Клепатский П. Г. Указ соч. – С. 39). Іоани міг потрапити до нього просто як брат Федора Любартовича; що ж стосується Михайла Явнугійовича, то якщо пояснювати його поминання в синодику суто “територіально”, не зайвим буде пригадати, що йому належав комплекс маєтностей на Угрі, поблизу Воротинська (Опаків, Бишковичі тощо), тобто на “верховських” землях, володарі яких широко представлені в Любецькому синодику.

⁶⁸ Wolff J. Op. cit. – S. 422; Помянник князей... – С. 28.

як сина Патрикія Наримунтовича⁶⁹ – в чому був підтриманий С. Кучинським, котрий слушно зауважив, що запропоноване Р.В. Зотовим ототожнення цього князя із Василем Шем'ячичем (про нього йтиметься нижче) є “карколомним”⁷⁰. Зі свого боку відзначимо, що в поминанні Корецьких з Печерського синодику згадані три Наримунтовичі на ім'я Василь⁷¹ – тимчасом як за родоводами відомі тільки двоє: син Олександра Патрикійовича і його правнук, Василь Іванович⁷². Отже, належність до цього роду Василя Рильського є, в принципі, припустимою.

Сусідній із Рильськом Путивль у 60-90-х рр. XIV ст. перебував у складі Київського князівства Володимира Ольгердовича: згідно з писемною традицією XVII ст., тут порядкував його намісник Каленик Мишкович⁷³. Ця залежність Путивля від Києва навряд чи була новотвором литовської доби. На нашу думку, є всі підстави гадати, що вона сформувалася на межі XIII-XIV ст. у зв'язку з відновленням на Київщині традиції князівського правління, перерваної незабаром після монголо-татарської навали. “Яскравим променем, кинутим у непроглядну темряву історії Києва після Батієвого нашестя”, є дані синодику новгород-сіверського Спасо-Преображенського монастиря⁷⁴, де згадуються князь Іоанн Путивльський, його син Іоанн-Володимир Іоаннович Київський і

⁶⁹ Puzyna J. Potomstwo... – S. 193.

⁷⁰ Kuczyński S. M. Ziemie... – S. 183; Зотов Р. В. Указ соч. – С. 129-130.

⁷¹ Голубев С. Т. Древний помянник... – С. 11.

⁷² Де-Витте Е. И. Комментарии к древнейшим помянникам Киево-Печерской Лавры и Киево-Златоверхо-Михайловского монастыря // ЧИОНЛ. – 1912. – Кн. 22. – Вып. 3. – Приложения. – С. 42.

⁷³ Kojalowicz W. Herbarz gycerstwa W.Ks.Litewskiego / Wyd. F.Piekosiński. – Kraków, 1897. – S.138. Ці дані з “Orbis Polonus” Ш.Окольського повністю узгоджуються із сучасними генеалогічними схемами (Яковенко Н.М. Українська шляхта... – С.164, 166-168); крім того, підлеглість Путивльщини Києву документально фіксується актами, що сягають часів, коли князівство Володимира Ольгердовича було відновлене як “отчина” його нащадків (РИБ. – Т.27. – Ст.399, 731-732).

⁷⁴ Так охарактеризував їх М.Д.Квашін-Самарін, котрий першим дійшов висновку, що “останні (автохтонні – О.Р.) князі київські були з Ольговичів” (Квашини-Самарин Н. По поводу Любецкого синодика // ЧОИДР. – 1873. – Кн.4. – С.222). Порівн.: Зотов Р.В. Указ.соч. – С.115-118.

(можливо, брат останнього) Андрій Вруцький (Овруцький) із сином Василем, забитим у Путивлі⁷⁵. Очевидно, утвердившись на київському столі, путивльські князі зберегли найтісніший зв'язок зі своєю “отчиною” (де, певне, князували молодші представники цього роду) – сліди якого й фіксуються у пізніші часи у вигляді адміністративної підпорядкованості Путивля Києву. Зокрема, за актами другої половини XV ст. відомо, що путивльська данина йшла до київського “скарбу” та київського “ключа”, а путивльські намісники рекрутувалися лише з нобілітету Київської землі⁷⁶.

У фаховій літературі слушно відзначилося, що поєднання Путивля з Київською землею “з боку географічного ... було досить штучним – безпосереднього зв'язку Путивльщина з Києвом не мала”⁷⁷. Тож запропоноване пояснення даного явища виглядає як найвірогідніше⁷⁸. І хоч записи у синодику не датовані, цілком очевидно, що вокняжіння путивльської династії у Києві могло відбутися тільки на зламі XIII-XIV ст.: відомо, що у другій

⁷⁵ Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Кн.5. – С.43. – Прим.61.

⁷⁶ Акты ЛРГ. – №44. – С.72-73; Любавский М.К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута. – С.245-246.

⁷⁷ Петрунь Ф. Ханські ярлики на українські землі: До питання про татарську Україну. – С.178.

⁷⁸ Докладніше див.: Русина О.В. До питання про київських князів татарської доби // ЗНТШ. – 1993. – Т.СХХV. – С.194-203. У публікації утвердження путивльців у Києві пов'язується, головню, з підтримкою їх тюркськими князками, котрі резидували на південному сході Сіверщини. Втім, не виключено, що тут далися ознаки галицько-волинські впливи; принаймі, досить привабною видається можливість ототожнити путивльського за походженням князя Андрія Овруцького з Андрієм Путивличем (варіант: Путивльцем) з оточення Льва Даниловича (Ипатьевская летопись. – Ст.870). У зв'язку з цим варто нагадати, що М.С.Грушевський “в теорії” не виключав залежність Києва від Галицько-Волинської держави в першій половині XIV ст. – хоч і відзначав, що “[джерельних] підстав для того нема ніяких, і вся галицько-волинська політика тих часів, [на]скільки можемо мати про неї поняття, звернена фронтом на Захід” (Історія України-Руси. – Т.3. – С.168). Порівн.: Ставиский В.И. “Киевское княжение”... – С.97-98 (дослідник стверджує, що перші півтора десятиліття XIV ст. Київ перебував під контролем галицько-волинських князів, посилаючись на нібито обумовлені цим загальноруські амбіції Юрія I Львовича).

половині XIII ст. тут ще не було князів⁷⁹, а в 1330-х рр. вже правив князь Федір⁸⁰.

Щоправда, П.Г.Клепатський, визнаючи за можливе, що Путивльщина “належала київським князям без будь-якого зв’язку їх з чернігівськими”, покладав правління Іоанна-Володимира Іоанновича на початок XV ст.⁸¹ Однак такому датуванню суперечить подвійне ім’я цього князя: за спостереженнями А.Поппе, “останнім відомим нам князем Володимиром, що отримав хрестильне окреме ім’я, був племінник Данила Галицького, Володимир-Іоанн Василькович, який народився близько 1249 р. ... У 1320-1340-х роках князівське ім’я Володимир стає одночасно й хрестильним у п’яти князівських сім’ях. У XIV і XV ст. в ім’я св. Володимира починають хрестити у боярських та купецьких родинах (першим згаданий московський воєвода Володимир Всеволодович, народжений близько 1340 р.)”⁸².

⁷⁹ Грушевський М.С. Очерк истории Киевской земли. – С.445-450, 454-455; Його ж. Історія України-Руси. – Т.3. – С.167-168, 170-171.

⁸⁰ НПЛ. – С.344; Новгородская Четвертая летопись. – С.52; Софийская Первая летопись. – С.219; Московский летописный свод конца XV века. – С.170. Зауважимо, що Р.В.Зотов упевнено відніс Федора до родичів Іоанна-Володимира Київського та Андрія Овруцького (Указ.соч. – С.115-116, 118-119), разом з якими він нібито згаданий у Київському синодику, званому за різночитаннями, наведеними Філаретом при аналізі Любецького пом’яника. Дослідник випустив з уваги, що занесені до першої пам’ятки “Іоанн і Марія” (котрі, до речі, так спантелічували М.С.Грушевського – див.: Історія України-Руси. – Т.3. – С.172. – Прим.2) – це Іоанн Дмитрович Переяславський та його дружина Марія Любецького синодику (№48 за Р.В.Зотовим); тож “Андрія, Федора” слід ототожнити з Андрієм Всеволодовичем і його сином Федором (№49), а “Іоанна” – з Іоанном Путивльським (№50). На наш погляд, Федора Київського можна, скоріш, співвіднести з “великим князем Феодором” Печерського пом’яника (Голубев С. Т. Древний помянник... – С.6) – що, хоч і не кидає світло на його походження, зайвий раз свідчить про необхідність розшуку, публікації та дослідження всіх князівських синодиків Київщини й Чернігівщини, на чому наполягав ще М.С.Грушевський (Очерк истории Киевской земли... – С.449. – Прим.3; [Рец. на:] Зотов Р.В. О черниговских князьях... // ЗНТШ. – 1895. – Т.5. – Кн.1. – Бібліогр. – С.13-15; Історія України-Руси. – Т.3. – С.172. – Прим.2.).

⁸¹ Клепатський П.Г. Указ.соч. – С.39-41.

⁸² Поппэ А. Становление почитания Владимира Великого // Спорные вопросы отечественной истории XI-XIII веков: Тезисы докладов и сообщений Первых чтений, посвященных памяти А.А.Зимины. – М., 1990. – С.230-231.

Що ж стосується генеалогічних конструкцій П.Г.Клепатського, який ототожнював Іоанна-Володимировича з онуком Коригаїла Ольгердовича⁸³, то їх необгрунтованість переконливо довів А.Прохаска⁸⁴.

Повертаючись до часів Володимира Ольгердовича, слід зауважити, що навряд чи правомірно пов'язувати знахідки його монет у Сосниці та Козельці з підлеглистю Києву всього півдня Сіверщини⁸⁵ – втім, як і вважати їхній ареал (Середнє Подніпров'я) аргументом на користь уявлень про “практичне об'єднання” Київської, Чернігівської та Переяславської земель у межах Володимирові “держави”⁸⁶. Останнє твердження, запроваджене до наукового вжитку Б.О.Рибаким і досить поширене у сучасній історіографії⁸⁷, базується на проаналізованому вище “Списку руських міст”, де під рубрикою “А се киевськии гроди” згадано 71 місто – і, зокрема, Чернігів, Новгород-Сіверський, Брянськ тощо⁸⁸. На нашу думку, окрема рубрикація цих міст такою ж мірою не може свідчити про їх підкорядкованість Києву, як об'єднання у групу “волинських” міст Волині та Галичини – про існування на зламі XIV-XV ст. єдиної Галицько-Волинської держави.

Репродукуванням анахронічних уявлень можна пояснити й об'єднання у межах київського реєстру міст Київщини, Чернігівщини та Переяславщини – тобто регіонів, що у літописах XII-XIII ст. об'єднувалися терміном “Русь” (у вузькому значенні слова), являючи собою територіально-політичне ядро Давньоруської

⁸³ Клепатский П.Г. Указ.соч. – С.34-39.

⁸⁴ Prochaska A. Czy możliwą jest identyczność kniaziów Nieświeskich z Korybutowiczami? // МН. – 1912. – S.92. – Przyp.1.

⁸⁵ Козубовський Г.А. Київське князівство при Володимирі Ольгердовичі за пам'ятками нумізматики // Старожитності Південної Русі. – Чернігів, 1993. – С.136.

⁸⁶ Беляева С.А. Указ.соч. – С.103.

⁸⁷ Рыбаков Б.А. Просвещение // Очерки русской культуры XIII-XV веков. – С.203; Его же. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. – С.60; Беляева С.А. Указ. соч. – С.19, 40; Ивакин Г.Ю. Киев в XIII-XV веках. – С.37; Шабунько Ф.М. Земли... – С.83; Його ж. Битва біля Синіх Вод 1362 р. ... – С. 10; Яковенко Н.М. Володимир Ольгердович // Історія України в особах. IX-XVIII ст. – К., 1993. – С.145.

⁸⁸ НПЛ. – С.475-476.

держави. Втім, можливо, в даному випадку йшлося про копіювання структури татарських ярликів (відомих нам у списках XV-XVI ст.), де під рубрикою “Ино почонши от Киева...” згадуються Чернігів, Рильськ, Курськ, Путивль тощо⁸⁹. Принаймі, очевидно, що у розпорядженні укладача (або укладачів) “Списку” були обидва типи джерел – і ця пам’ятка, за влучним виразом О. Андріяшева, “показує більше знання з стародавньої руської історії, аніж точності історично-географічних даних”⁹⁰; тож зрозуміло, що вона не може бути дороговказом при реконструкції політико-географічних реалій часів Володимирового правління.

Збереження за Путивлем статусу “київського держання” було одним із виявів континуїтету в розвитку політико-адміністративних структур регіону. Ще показовішим є порівняння номенклатури литовських уділів кінця XIV ст. з номенклатурою татарських фіскально-адміністративних структур попередньої доби; їхній збіг є природним наслідком литовсько-татарського кондомініуму, який проіснував до 90-х рр. XIV ст.

Роздробленість Сіверської землі, що її зумовила адміністративно-територіальна структура цього регіону в долитовську добу, збереглася і в наступному столітті. Його початок був позначений новим перерозподілом уділів поміж Гедиміновичами, спричиненим виїздом із ВКЛ у складі великої групи сіверських і верховських князів та бояр Свидригайла й Наримунтовичів (1408 р.). Спорожнілий тоді Стародуб перейшов до брата Вітовта – Сигізмунда Кейстutowича: якщо у 1401 р. його володіння на

⁸⁹ Акты ЗР. – Т.2. – №6. – С.4. Паралелізми в ярликах і “Списку” є ще наочнішими в описі Поділля – що, на наш погляд, робить цілком правомірною постановку питання про текстуральний взаємозв’язок між цими пам’ятками; досі дані паралелізми розглядалися лише під кутом зору взаємної верифікації наявної у них історико-географічної інформації.

⁹⁰ Андріяшев О. Нарис історії колонізації Переяславської землі до початку XVI в. – С.22. Давньоруські, літописні за походженням, дані “Списку”, безперечно, потребують спеціального аналізу, однак книжкова природа частини згаданих у ньому топонімів не викликає сумніву – не випадково, наприклад, тут фігурують “Ростовець, Унеятин” (результат невірної прочитання літописного фрагменту: “Воеваша половци у Ростовца и у Неятина” (Ипатьевская летопись. – Ст.164)).

Сіверщині включали тільки Гомій⁹¹, то у 1420-х рр. він був відомий як “князь Стародубський”⁹². Можливо, разом із Стародубом Сигізмунд отримав і покинутий Свидригайлом Брянськ – принаймні, за свідченням хроніки Биховця, на зламі 30-40-х рр. XV ст. син Сигізмунда, Михайло, дістав від Казимира як “отчизну удел отца Жигимонта”, крім іншого, Брянськ і потім використовував його як плацдарм для нападу на Київ⁹³.

Поряд із уділом Сигізмунда Кейстutowича, що проіснував аж до переходу останнього на великокнязівський стіл (1432 р.), у 20-х рр. сформувався Свидригайлове князівство, яке складалося з Чернігова, Трубчевська і Новгород-Сіверського⁹⁴. Цими землями Свидригайло володів до 1430 р. як “князь Чернігівський”, а протягом 1430-1432 рр. – як великий князь литовський. Після скинення Свидригайла і воцаріння у ВКЛ Сигізмунда Кейстutowича не тільки ця територія, а й уся Сіверська земля, разом із іншими

⁹¹ CEV. – № 233. – S.72. Цим документом – актом Віленської унії, укладеної 18 січня 1401 р. – за Сигізмундом було закріплено половину Новоградка та низку інших маєтностей з Гомелем включно. Щодо реальності цього посідання див.: Барвінський Б. Жигимонт Кейстutowич, великий князь литовсько-руський. – Жовква, 1905. – С. 14-16; Його ж. Жигимонт Кейстutowич, князь Новгородка Литовського: (Причинок до його біографії до 1432 р.) // Барвінський Б. Історичні причинки: Розвідки, замітки і матеріали до історії України-Руси. – Жовква, 1908. – С. 64-73. Раніше — найвірогідніше, у 80-х рр. XIV ст. “держал Гомей” (а “у Литве держал Новгородок”) князь Федір Коріатович (Летописи белорусско-литовские. – С. 160, 186, 207; Шабульдо Ф.М. Землі... – С. 63-64). До Сигізмунда Кейстutowича він міг перейти наприкінці 90-х рр. XIV ст. (Kuczyński S.M. Ziemie... – S. 191).

⁹² Dogiel M. Codex diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Litvaniae. – Vilnae, 1764. – Т. 4. – № 90. – Р. 114 (1422 р.).

⁹³ Хроніка Биховця. – С. 159. Можливо, дана звістка, що не раз викликала сумніви у фахівців, з'явилася в хроніці як результат антиципації подій 1449 р. – захоплення Михайлом Сигізмундовичем на короткий час Брянська, Стародуба, Новгород-Сіверського, Путивля. Докладніше див.: Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. 4. – С. 245-246; Клепатский П.Г. Указ. соч. – С. 51-52; Kuczyński S.M. Ziemie... – S.177.

⁹⁴ Dogiel M. Op. cit. – № 90. – Р. 114; CEV. – № 890. – S. 489-490; № 1034. – S. 569; Розов В. Вказ. праця. – №№ 54, 55. – С. 98-102; Katalog rękopisów biblioteki Zakładu narodowego im. Ossolińskich. – Lwów, 1886. – Т. 2. – № 372. – S. 433.

“руськими” землями ВКЛ, стала на сторону Свидригайла; останній здійснював над нею свій контроль за допомогою намісників⁹⁵.

Закономірно, що із Свидригайловою поразкою і переходом Сіверської землі до Сигізмунда Кейстutowича (наприкінці 30-х рр. XV ст.), а з його загибеллю – під юрисдикцію Казимира (1440 р.) весь регіон увійшов до складу великокнязівського домена; свідченням цього є численні пожалування і підтвердження прав на землю, що дійшли до нас у найдавнішій збірці Литовської Метрики – так званій книзі “данин” Казимира за 1440-1455 рр.⁹⁶ Звертає на себе увагу широта охопту цими актами сіверських територій: об’єкти “данин” у них локалізуються в районі Чернігова, Гомія, Стародуба, Трубчевська, Брянська, Новгород-Сіверського, Радогоща, Рильська, Почепа, Мглина⁹⁷.

Згодом внаслідок земельних роздач Казимира система уділів на території Сіверщини, фактично ліквідована у 30-х рр. XV ст., частково відновилася – хоч політико-адміністративні утворення, що постали у цей період, являли собою не династичні уділи Гедиміновичів, а обширні вотчини московських князів, змушених через політичну нестабільність 40-50-х рр. XV ст. шукати притулку в Литві.

З літописного повідомлення 1446 р. відомо, що Казимир пожалував Брянськ, Гомій, Стародуб та “иные многие места” князю Василю Ярославичу Боровському, котрий втік до ВКЛ після того, як Шем’якою був захоплений і заслплений Василій II; це князівство проіснувало недовго – у 1447 р. Василь Ярославич покинув Литву і повернувся до активної політичної боротьби⁹⁸.

У 1454 р. Стародуб і Гомій були передані Казимиром найближчому сподвижнику Шем’яки князю Івану Андрійовичу Можайському; в 1465 р. до його земель був доданий Брянськ, а в 1496 р. Олександр Казимирович пожалував Семену Можайському Чернігів*

⁹⁵ Kuczyński S. M. Ziemie... – S. 177.

⁹⁶ Докладніше про неї див.: Бережков Н.Г. Литовская Метрика как исторический источник. – С.57, 71-77, 116.

⁹⁷ РИБ. – Т.27. – Ст. 14, 28-30, 45-46, 49-51, 53, 57, 82, 116.

⁹⁸ Московский летописный свод конца XV века. – С. 266-269.

* Раніше Чернігів перебував під контролем намісників великого князя литовського. З них на ім’я відомі тільки двоє: якийсь пан Ян або Янович (перед

і волості Карачов та Хотимль⁹⁹; крім цього останній близько 1500 р. приєднав до своїх володінь Любеч¹⁰⁰, у 1483 р. виділений Казимиром “во отчину” його двоюрідному брату – московському емігранту князю Василю Михайловичу Верейському¹⁰¹.

До нього, в середині XV ст., Любеч, разом із сусіднім Брягином, держав (а в 1458 р. передав у спадок синам) троцький і віленський воєвода Ян Монивидович¹⁰². Появу на цих теренах Верейського літописне оповідання пов’язує з подіями, що розгорнулися при дворі Івана III після народження онука Дмитра, сина Івана Івановича від Олени Волошанки: коли володар Московщини захотів подарувати невістці коштовне “саженьє” (розшиге самоцвітами вбрання) своєї першої дружини, з’ясувалося, що її наступниця, Софія Палеолог, віддала цю дорогоцінну реліквію, як і частину великокнязівської казни, у посаг за племінницею Марією, виданою у 1480 р. за князя Василя Верейського. Іван III велів схопити подружжя; від опали його врятувала втеча за межі країни¹⁰³. Зауважимо, що самий факт існування вивезеної до Литви “казни” не викликає сумнівів (про неї ще йтиметься нижче); водночас очевидно, що викладена літописна версія не є цілком вірогідною,

1488 р.: Сб.РиО. – Т.35. – С.9,12) і князь Іван Борисович Глинський (1492-1496 рр.: РИБ. – Т. 27. – Ст. 322, 648-649; Акты ЗР. – Т. I. – № 102. – С. 118; № 139. – С. 163; Акты ЮЗР. – Т. I. – № 76. – С.64; Акты ЛМ. – Вып. I. – № 235. – С. 92; Lietuvos Metrika. – P. 55, 73). Проблемагичним є перебування на посаді чернігівського намісника (між 1462-1477 рр.) Олександра Чорторийського, яке не виключалося С. Кучинським (Ziemie... – S. 244). У цитованих вище (с. 106-107) документах, на яких ґрунтується дане припущення, йдеться лише про осадження князем “вільних прихожих людей” на території с. Смолен (котре, можливо, певний час перебувало в його власності).

⁹⁹ Софийская Первая летопись. – С. 271; РИБ. – Т. 27. – Ст. 123; Акты ЗР. – Т. I. – № 139. – С. 163-164. Надання Можайському Хотимля у 1496 р. є гіпотетичним, оскільки згадку про нього маємо тільки в потвердному акті 1499 р.: РИБ. – Т. 27. – Ст. 744-746.

¹⁰⁰ Сб. РиО. – Т.41. – № 65. – С. 318; № 70. – С. 345.

¹⁰¹ РИБ. – Т. 27. – Ст. 390.

¹⁰² Semkowicz W. Miscellanea archiwalne: Przywileje Witolda dla Moniwida, starosty wileńskiego, i testament jego syna Jana Moniwidowicza // AW. – 1923. – № 5 (6). – S. 261.

¹⁰³ Типографская летопись. – С. 202-203.

оскільки явно “випереджає” реальні події: адже Верейський отримав привілеї на Любеч 2 жовтня – за тиждень до народження Дмитра-онука (помилка в даті документа виключається, бо того ж дня Казимир видав збіглому князеві ще два аналогічні привілеї – на Койданів та Воложин; усі разом вони вписані до Литовської Метрики¹⁰⁴).

Ще один виходець з Московського князівства – син Шем’яки князь Іван Дмитрович Шем’ячич – дістав від Казимира Новгород-Сіверський і Рильськ. Очевидно, це сталося відразу ж по прибутті князя до ВКЛ, тобто у 1454 р., хоч у джерелах цей стан володіння фіксується звістками зламу XV-XVI ст. (як і належність Шем’ячичам певних маєтностей в Рошському (Оршинському) повіті)¹⁰⁵. За цих умов С. Кучинським було висунуто гіпотезу, що “Рильськ був наданий Шем’ячичам у переддень волоської кампанії або навіть ще пізніше, десь близько 1499 р.”¹⁰⁶. Підставою для такої гіпотези стали опубліковані К. Пулаським писарські нотатки з 5-ої книги записів Литовської Метрики про виділення послу до Заволзької Орди М. Халецькому слуг у “господарському” Путивлі та Рильську (1497 р.)¹⁰⁷, які ніби засвідчують пряме підпорядкування останнього великому князю литовському і “виключають можливість того, що Рильськ на той час був волостю самостійного династа”. Втім, ці нотатки вповні “врівноважуються” нещодавно опублікованими записами з тієї ж 5-ої книги про

¹⁰⁴ РИБ. – Т. 27. – Ст. 390-391.

¹⁰⁵ Найранішою за часом є згадка про порядкування в Новгороді-Сіверському Семена Івановича Шем’ячича десь перед січнем 1488 р. (Сб. РИО. – Т. 35. – С. 10, 11). Усі ж інші звістки про володіння Шем’ячичів сягають початку XVI ст. Див.: Сб. РИО. – Т. 41. – № 65. – С. 318; № 70. – С. 345; Ермолинская летопись. – Приложение, – С. 196; Уваровская летопись // ПСРЛ. – М.; Л., 1963. – Т. 28. – С. 333; Хроника Быховца. – С. 166; Акты ЮЗР. – Т. 1. – № 236. – С. 298-299; Акты ЗР. – Т. 1. – № 194. – С. 344; Акты ЛМ. – Вып. 2. – № 688. – С. 146; РИБ. – Т. 27. – Ст. 829-830.

¹⁰⁶ Kuczyński S. M. Ziemie... – S. 244-245. Гіпотеза знайшла підтримку у М. Крома, котрий вважає Рильськ “господарським” містом, захопленням Василем Шем’ячичем при “вїзді” на службу до Івана III у 1500 р. (Кром М. М. Меж Русью і Литвой. – С. 62-63, 139, 176).

¹⁰⁷ Новітня й археографічно досконала публікація: Lietuvos Metrika. – P. 118.

спорядження посольства В. Глинського й А. Дрожчі (1496 р.), котрим виділялися слуги з Путивля, Рильська й Новгорода-Сіверського (а останній безумовно належав Шем'ячичам!)¹⁰⁸. Про установленість цієї практики свідчить і аналогічний запис про посольство М. Халецького та С. Жереб'ятича, що споряджалось у 1500 р.¹⁰⁹ Причини даного явища слід шукати у царині географії – в маршруті названих посольств, котрі мали кінцевим пунктом Заволзьку Орду. Суто “географічними” за своїм характером були, очевидно, і скарги великого князя рязанського Олександру Казимировичу на його “українників” – жителів Рильська, Мценська й Путивля, які, через малозаселеність суміжних рязанських територій, досить вільно почувалися на їх обширах¹¹⁰; у будь-якому випадку, самі по собі дані скарги, всупереч думці С. Кучинського*, не заперечують належності Рильська Шем'ячичам – особливо коли зважати на практику міждержавних відносин кінця XV ст., якою передбачалося, що великий князь рязанський сповіщатиме сусіда про всі напади на свої володіння¹¹¹.

Отже, в середині XV ст. Шем'ячичу і Можайському було ввірено у ВКЛ “цілі землі”¹¹². Статус цих володінь у загальних рисах окреслений у наданнях Можайському¹¹³. Згідно з їх текстом, як Стародуб та Гомій, так і згодом Брянськ Іван Андрійович отримав “ув отчину” (як трохи раніше – князь Василь Боровський), із

¹⁰⁸ Ibid. – Р. 99.

¹⁰⁹ Ibid. – Р. 148.

¹¹⁰ Сб. РИО. – Т. 35. – С. 236, 242, 262; Акты ЗР. – Т. 1. – № 157. – С. 178; Lietuvos Metrika. – Р. 137.

* “Оскільки дві останні згадки (про мценян і путивлян – *О.Р.*) стосуються мешканців намісництва, не викликає сумніву, що був ним і Рильськ” (Kuczyński S.M. Ziemie... – S. 245. – Przyp. 38). Цю думку поділяє і М. Кром (Меж Русью и Литвой. – С. 63, 139).

¹¹¹ РИБ. – Т. 27. – Ст. 447.

¹¹² Михалон Литвин. О нравах татар, литовцев и москвитян. – М., 1994. – С. 96. Зауважимо, що в даному, останньому за часом, виданні, попри його високий фаховий рівень, не завжди враховуються історичні реалії; зокрема, згадані Литвином “Можайський” та “Ошомачиць” (перекр. “Шем'ячич”) беззастережно тлумачаться як “міста” – що призводить до смислового перекручення фрагменту.

¹¹³ РИБ. – Т. 27. – Ст. 123; Акты ЗР. – Т. 1. – № 139. – С. 163-164.

зобов'язанням вірно служити великому князю литовському. Повідомляючи про надання Брянська Можайському мешканців міста, Казимир зазначає: “А ему вас приказали есмо с ваших именеи не гнати, ани отнимати, а в церковное ся ни уво што не вступати, ни отнимати, а суды судити по старине, как у вас издавна пошло, а своих новых судов а никоторых пошлин новых не уводити”¹¹⁴.

Очевидно, недодержання цих вимог (принаймні, щодо боярських маєтностей¹¹⁵) призвело до погіршення взаємин між брянцями та родиною Можайських, а в кінцевому рахунку – і до втрати останніми Брянська. Це сталося вже після смерті Івана Андрійовича¹¹⁶: Казимир “звів” з княжіння його старшого сина Андрія, який заступив батька в Брянську*. Здається слушною думка про зв'язок між

¹¹⁴ РИБ. – Т. 27. – Ст. 123 (12 квітня 1465 р.). Крім цієї версії документу в складі Метрики міститься ще одна, яка має назначні текстуальні розбіжності й датована 13-м квітня (очевидно, помилково – за номером індикта). Див.: РИБ. – Т. 27. – Ст. 371-372. – Прим. 2. Її публікацію здійснив П. Муханов за варшавською копією (нині: AGAD. – ML 191 A. – S. 364-365): Сборник Муханова. – М., 1836. – № 20. – С. 22. 13-м квітня датували цю грамоту й видавці “Актів, относящихся к истории Западной России”, котрі намагалися врахувати всі її списки; паралельно вони припустилися помилки при переведенні індиктового року на сучасне літочислення, подавши згаданий документ під 1450 р. (Акты ЗР. – Т. 1. – № 52. – С. 67). Ця хибна дата й досі потрапляє на сторінки наукових видань – див., зокрема: Русский феодальный архив... – М., 1992. – Ч. 5. – С. 1014, 1016.

¹¹⁵ Див.: РИБ. – Т. 27. – Ст. 516-517, 557, 734-735.

¹¹⁶ Рік смерті Івана Можайського невідомий; однак уже в квітні 1483 р. його сини виступали відповідачами за позовом пана Богдана Саковича щодо сіл у Гомійському повіті, захоплених їхнім батьком (РИБ. – Т. 27. – Ст. 373-375).

* Зауважимо, що С. Кучинським було висловлено припущення щодо поділу навпіл маєтностей І. Можайського його синами: по смерті батька Андрій закнязував у Брянську, Семен – у Стародубі, а Гомель став їх спільним володінням (Kuczyński S. M. Ziemię... – S. 243). Щодо Брянська дана гіпотеза підкріплена документально (див.: РИБ. – Т. 27. – Ст. 734-736; Сб. РИО. – Т. 35. – С. 10). Можна погодитись і з припущенням стосовно Стародуба, оскільки Семен Можайський в московській традиції 1-ої чверті XVI ст. фігурував під прізвиськом Стародубський. Що ж до можливості співправління братів Можайських у Гомелі, то згаданий вище (прим. 116) судовий процес 1483 р. навряд чи є достатнім аргументом на її користь. Крім того, їй суперечить згадка про одноосібне порядкування у Гомелі Семена Можайського, що міститься у московських “жалобних списках”, укладених наприкінці 1487 р. (Сб. РИО. – Т. 35. – С. 10, 12. Очевидно, на її підставі М. К. Любавський дійшов висновку, що “по смерті Івана Андрійовича Стародуб і

цією подією й убивством брянчанами Федора, сина князя Андрія Можайського¹¹⁷; та, як би там не було, від середини 1486 р. у Брянську порядкували намісники великого князя литовського. З них нам відомі: князь Дмитро Путятич (за звітками липня 1486 р. – вересня 1488 р.)¹¹⁸, князь Семен Федорович Соколинський (жовтень 1491 р. – березень 1492 р.)¹¹⁹, Якуб Янович Немирович (був намісником десь перед травнем 1494 р.)¹²⁰, князь Федір Іванович Жеславський (травень 1494 р. – травень 1499 р.)¹²¹ і Станіслав Бартошевич (захоплений у полон московськими військами в травні–червні 1500 р.)¹²². Проблематичним є питання про час перебування в Брянську намісника Яна Завишенича (Завишича), котрий згадується в “украинных жалобных списках”, переданих з посольством Михайла Єропкина Казимиру 1 січня 1488 р.¹²³ Якщо датувати дані цих списків другою половиною 1487 р., черговість перебування брянських намісників на посаді набере такого вигляду: у липні 1486 р. – травні 1487 р. – Дмитро Путятич, у середині – наприкінці 1487 р. – Ян Завишич, у вересні 1488 р. – знов Дмитро Путятич¹²⁴. Та чи відповідає ця картина дійсності? Гадаємо, що ні.

Гомель успадкував син його Семен” (Любавский М. К. Очерк истории... – С. 79)). Втім, і дане джерело не дає змоги остаточно з’ясувати зазначене питання, оскільки, по-перше, неясно, якого саме року стосується наявна в ньому інформація (докладніше про це йтиметься нижче), а, по-друге, невідомо, коли пішов з життя Андрій Можайський (останні датовані згадки про нього містяться у реєстрах роздач Казимира 1486 р.: РИБ. – Т. 27. – Ст. 206, 228).

¹¹⁷ Кром М. М. Меж Русью и Литвой. – С. 62, 143-144. Звістка про убивство князя Федора Андрійовича в Брянську міститься в родоводах: Редкие источники по истории России. – М., 1977. – Вып. 2: Новые родословные книги XVI в. – С. 12, 78.

¹¹⁸ РИБ. – Т. 27. – Ст. 229, 415-416, 426-427; Акты ЛМ. – Вып. 2. – № 471. – С. 21.

¹¹⁹ Сб. РИО. – Т. 35. – С. 58.

¹²⁰ РИБ. – Т. 27. – Ст. 557-558.

¹²¹ РДАДА. – Ф. 389, оп. 1, спр. 6. – Арк. 144; РИБ. – Т. 27. – Ст. 542-543, 557, 643-645, 706-708, 724-727, 767-770; Акты ЛМ. – Вып. 1. – № 328. – С. 128; № 389. – С. 155; Вып. 2. – № 435. – С. 5; № 471. – С. 21.

¹²² Ермолинская летопись. – Приложение. – С. 196.

¹²³ Сб. РИО. – Т. 35. – С. 11.

¹²⁴ Кром М. М. Меж Русью и Литвой. – С. 144.

Адже у згаданих списках поряд із Яном Завишичем фігурує і Дмитро Путятич – як намісник мценський і любутський, що ним він був до червня – липня 1486 р., коли Казимир перевів його до Брянська¹²⁵. Таким чином, виходить, що Завишич був попередником князя Дмитра на посаді брянського намісника. Він обіймав її, щонайпізніше, до травня 1486 р.* – адже у червні того ж року Казимир видав “лист” на відкуп брянських митних, подужних та інших зборів, адресований “наместнику браньскому – тому, котому дамо от нас Браньск держати”¹²⁶. Досі в літературі вважалося, що даний акт вказує на час введення в Брянську намісницького правління. Як бачимо, така точка зору є хибною, і цю подію слід відсунути принаймі на рік назад. Отже, Брянськ був відібраний у Можайських не пізніше 1485 р.

Помилковою є й думка про військове підпорядкування Брянська Смоленську, висловлена М. К. Любавським¹²⁷. Свого часу С. Кучинський просто відкинув її як таку¹²⁸ – хоча, гадаємо, вона варта детальнішого розгляду. Підставою для гіпотези стала московсько-литовська угода 1494 р., за якою Іван III мусив “не вступатися ни в Смоленск и во вся смоленская места, ни в Любутеск, ни в Мченеск, ни во Дбрянеск, ни в Серпееск, ни в Лучин, ни в Мосалеск, ни в Дмитров, ни в Жулин, ни в Лычино, также и в Залидов, и в

¹²⁵ Сб. РИО. – Т. 35. – С. 12; РИБ. – Т. 27. – Ст. 445, 446. На час укладення списків, тобто наприкінці 1487 р., намісником мценським і любутським був князь Іван Трубецький (порівн.: Сб. РИО. – Т. 35. – С. 17, 19, 21).

* Перебування Я. Завишича на посаді брянського намісника мали б врахувати укладачі збірки “Русский феодальный архив” при датуванні надрукованої ними вірчої грамоти Стефана III Великого послу Казимира IV – “дворянину и пану Яну Завишичу” (час її видачі окреслений у виданні 1 вересня 1480 р. – 7 червня 1492 р. Див.: Русский феодальный архив XIV – первой трети XVI века. – М., 1987. – Ч. 3. – № 44. – С. 694).

¹²⁶ РИБ. – Т. 27. – Ст. 212-213.

¹²⁷ Любавский М. К. Областное деление... – С. 281.

¹²⁸ Kuczyński S. M. Ziemie... – S. 243. – Przur. 23. В іншому місці (s. 300) дослідник спробував спростувати думку Любавського посиленням на участь віленського (а не смоленського) воеводи у судових процесах брянчан – хоча автор “Областного деления” зазначав, що “Брянськ був смоленським пригородом лише у військовому відношенні”.

Бышковичи, и в Опаков”¹²⁹. Коментуючи цей фрагмент, М.К. Любавський зауважив: “Усі згадані тут міста у списку прикордонних володінь великого князя литовського, котрий литовські послы подавали московським боярам під час переговорів про перемир’я, названі смоленськими пригородами”¹³⁰. Однак, як виявляється, не всі – Брянськ у цьому списку відсутній¹³¹. До того ж і об’єктом територіальних суперечок у той час були не “города и волости смоленские”, а “Смоленск и Дбрянск” як самостійні адміністративні центри. Чому ж тоді в тексті перемирної грамоти Брянськ опинився серед смоленських волостей? Гадаємо, це сталося через копіювання структури дипломатичних угод синів Івана Калити з Ольгердом, навколо яких у 1494 р. точилась активна дискусія¹³² – адже, як відзначалось, у середині XIV ст. Брянськ перебував під контролем смоленських князів.

Зупиняючись на питанні про роль традиції в еволюції адміністративно-територіального устрою Сіверщини, слід звернути увагу на позицію С. Кучинського, схильного вбачати орієнтацію Казимира на реалії зламу XIV-XV ст. у наданні Стародуба Івану Можайському (онуку Олександра Патрикійовича Стародубського) та осадженні на чернігівському намісництві Олександра Чорторійського (нащадка Костянтина Ольгердовича)¹³³. Маючи сумніви щодо другого надання (див. прим. на с. 115), вкажемо, зі свого боку, на факт відновлення у середині XV ст. “отчини” нащадків Дмитра Ольгердовича – князів Трубецьких. Тривалий час вважалося, що їх володіння Трубчевськом було безперервним з кінця XIV ст. Кучинський, спираючись на актовий матеріал середини – другої половини XV ст.¹³⁴, спростував цю точку зору – однак разом із водою виплеснув і дитину, стверджуючи, що князі Трубецькі не є нащадками Дмитра Ольгердовича (котрого він, як відзначалося

¹²⁹ Сб. РИО. – Т. 35. – С. 125-126, 130.

¹³⁰ Любавский М. К. Областное деление... – С. 277.

¹³¹ Див.: Сб. РИО. – Т. 35. – С. 118-119.

¹³² Див.: Флоря Б. Н. Борьба московских князей... – С. 63-65.

¹³³ Kuczyński S. M. Ziemie... – S. 243, 244, 259.

¹³⁴ РИБ. – Т. 27. – Ст. 53, 573; Акты ЛМ. – Вып. 2. – № 435. – С. 5-6; Сб. РИО. – Т. 35. – С. 10.

вище, не визнавав володарем Трубчевська)¹³⁵. Ця теза дослідника спростовується даними синодиків – Любецького (де Дмитро Ольгердович фігурує зі своїми синами Михайлом та Іоанном) і Києво-Печерського (де в поминанні Трубецьких першими згадані ті ж Дмитро, Михайло, Іоанн)¹³⁶, які, до речі, цілком узгоджуються із сумнівними, на думку Кучинського, російськими родоводами¹³⁷.

Казимир відновив не лише “отчину” Трубецьких, а й київські володіння нащадків Володимира Ольгердовича. З вокняжінням у Києві Олелька Володимировича (1440 р.) Путивль перейшов під його юрисдикцію; ця адміністративна залежність Путивльщини від Києва зберігалася не лише за правління його наступника – князя Семена Олельковича¹³⁸, а й після смерті останнього (1470 р.), коли Київську землю “взяв на себя” Казимир і вона опинилася під контролем великокнязівських намісників*.

Таким чином, у другій половині XV ст. у руках держави перебувала лише досить незначна частина сіверських територій: повіти Чернігівський (до 1496 р.); Брянський (1440-1465, 1485-1500 рр.); Путивльський (1470-1500 рр.)**

¹³⁵ Kuczyński S. M. Ziemie... – S. 153, 157-158, 181-182, 245-250.

¹³⁶ Помянник князей... – С. 28; Голубев С. Т. Древний помянник... – С. 11.

¹³⁷ Временник МОИДР. – Кн. 10. – С. 82, 138, 223.

¹³⁸ РИБ. – Т. 27. – Ст. 399, 731-732.

* Усі вони, як вже відзначалося вище, належали до нобілітету Київської землі: Роман Івашкович (1476-1482 рр.: Monumenta Ucrainae Historica. – Romae, 1971. – Vol. IX-X: (1075-1632). – № 4. – Р. 7; РИБ. – Т. 27. – Ст. 387); Кмита Олександрович (1486-1490 рр.: РИБ. – Т. 27. – Ст. 218-221, 312); князь Богдан Федорович Глинський (1495-1500 рр.: РДАДА. – Ф. 389, оп. 1, спр. 6. – Арк. 222; Ф. 79, 1636 р., спр. 6. – Арк. 122; Акты ЛМ. – Т. I. – Вып. I. – № 195. – С. 74-75; № 201. – С. 77; № 206. – С. 81; № 259. – С. 100; № 349. – С. 136; № 392. – С. 156; Вып. 2. – № 517. – С. 46; № 520. – С. 47; Акты ЛРГ. – № 39. – С. 68; № 44. – С. 72; Акты ЗР. – Т. I. – №№ 129, 130. – С. 151-152; № 158. – С. 178-179; № 178. – С. 201-202; Сб. РИО. – Т. 35. – № 51. – С. 244-245).

** Згідно з даними Метрики, в окресленому регіоні термін “повіт” як назва адміністративно-територіального округу ввійшов до вжитку в 90-х рр. XV ст. Див.: РИБ. – Т. 27. – Ст. 510 (Гомійський повіт, 1492 р.); РИБ. – Т. 27. – Ст. 516-517 (Брянський повіт, 1493 р.); Акты ЛМ. – Вып. I. – № 223. – С. 88 (Чернігівський повіт, 1495 р.); Акты ЛМ. – Вып. I. – № 339. – С. 131 (Путивльський повіт, 1497 р.).

Вся адміністративна влада у повіті зосереджувалася в руках великокнязівського намісника. За актовим матеріалом Литовської Метрики простежуються такі його функції, як забезпечення громадського порядку, контроль за прибутками з “господарських” земель і “увязань” в них (введення у володіння) пожалуваних осіб, збирання прямого податку*, контроль за збором мита, “увязань” відкупників, оплата кредитних “квитаций” великого князя¹³⁹. Прерогативи намісників обмежувалися необхідністю додержання “старини”, однак на практиці “новини” намісників були не рідким явищем¹⁴⁰.

У своїй адміністративній діяльності намісник спирався на функціонерів-“урядників”: конюшого, ловчого, скарбника, поїздничого, сокольничого та ін.; всі ці “уряди”, поєднані з певними “именнями”, перебували у “колейном” (почерговому) держанні місцевих бояр¹⁴¹.

Почергово (“колей”) здійснювалося й управління волостями, що складала той чи інший повіт; при цьому бояри “выбирали на себя” прибутки з волості¹⁴²; не дивно, що вони дорожили цією становою прерогативою, про яку ще йтиметься нижче.

* На Сіверщині прямиий податок мав назву поголовщини (РИБ. – Т.27. – Ст. 229, 769; Акты ЛРГ. – № 51. – С.78); однак М.В. Довнар-Запольський, спираючись на дані “Пам’яті” 1527 р. (“...А подымей было...пятсот, а дани хоживало 50 кадей меду, а поголовщины 50 коп грошей широкое личбы”), слушно відзначив, що “реєстрація за димами і кратне співвідношення їх з даними дає всі підстави вважати, що поголовщина накладалася, власне, на дим”, являючи собою аналог київської подимщини (Довнар-Запольський М.В. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. – К., 1901. – Т. I. – С. 712-713).

¹³⁹ РИБ. – Т. 27. – Ст. 218-219, 416, 426, 543, 557-558, 706-707; Акты ЛМ. – Вып. I. – № 195. – С.74-75; № 201. – С.77; № 235. – С.92; № 349. – С.136; № 389. – С. 155.

¹⁴⁰ РИБ. – Т. 27. – Ст. 643-644; Акты ЛМ. – Вып. I. – № 328. – С.128; Вып. 2. – № 471. – С. 21.

¹⁴¹ РДАДА. – Ф.389, оп. I, спр. 6. – Арк. 330 зв. - 331; Акты ЛМ. – Вып. 2. – № 435. – С.5.

¹⁴² РДАДА. – Ф. 389, оп. I, спр.6. – Арк. 330 зв. - 331; РИБ. – Т.27. – Ст.245-246, 284. Порівн. відомості про почергове держання волостей у Київській, Смоленській і Полоцькій землях: РИБ. – Т.27. – Ст.27, 41, 246, 281, 309; Акты ЗР. – Т. I. – № 175. – С.199.

Паралельно з боярами-кормлінняками у волостях, а також у містах (принаймні, в Брянську) фіксується інститут сотників¹⁴³. На жаль, у джерелах їх функції практично не окреслені; дослідники, як правило, вбачають у них представників місцевого самоврядування¹⁴⁴, а М.В. Довнар-Запольський, покликаючись на брянських сотників, навіть припустив, що тогочасні міста зберігали архаїчний поділ на сотні¹⁴⁵.

Проблематичнішим є існування в регіоні дрібнішої, десяткової, організації, яке обстоював М.К. Любавський¹⁴⁶. Не заперечуючи цю можливість як таку, слід все ж відзначити, що згадані ним як стародубські Крюків і Маслів десятки не були такими за лиговської доби: десь після 1508 р. “те волости привернул к Стародубу” князь Василь Можайський (як, між іншим, і низку річицьких сіл)¹⁴⁷.

Розглядаючи питання про форми самоврядування на Сіверщині, не можна оминати згадку про путивльського вїта у реєстрі “данин” Казимира¹⁴⁸. С. Кучинський розцінював її як свідчення існування тут магдебургії, а, відтак – і як аргумент на користь гіпотези В.Б. Антоновича про надання Києву магдебурзького права за Казимира, вважаючи молодимовірним, “щоб залежний тоді від Києва Путивль отримав згадане право перед своєю метрополією”¹⁴⁹. Однак ще М.В. Довнар-Запольський слушно відзначав, що у XV-XVI ст.

¹⁴³ РИБ. – Т. 27. – Ст. 727; Акты ЛМ. – Вып. 2. – № 471. – С. 21; № 511. – С. 43; Акты ЗР. – Т. 1. – № 178. – С. 202.

¹⁴⁴ Див., наприклад: История крестьянства... – С. 60; Кром М. М. Меж Русью и Литвой. – С. 142. На особливу увагу заслугоує точка зору П. Клепатського, котрий вбачав у путивльських сотниках керівників місцевого ополчення, посилаючись на те, що дарчий запис Б. Глинського, в якому вони згадані, зроблений у 1500 р. – “якраз тоді, коли московські війська вдерлись у межі Путивльського повіту” (Клепатский П. Г. Указ. соч. – С. 499). Цей аргумент, взагалі не дуже переконливий, зводиться нанівець тим, що зазначений документ побачив світ 1 лютого 1500 р., тобто за кілька місяців до початку воєнних дій на Сіверщині.

¹⁴⁵ Довнар-Запольський М. В. Очерки по организации... – С. 54.

¹⁴⁶ Любавский М. К. Областное деление... – С. 432.

¹⁴⁷ Сб. РИО. – Т. 35. – С. 495, 709, 728-729.

¹⁴⁸ РИБ. – Т. 27. – Ст. 306 (1488 р.).

¹⁴⁹ Kuczyński S. M. Ziemie... – S. 251-252, 370. Щодо цієї гіпотези див.: Каталог документів з історії Києва XV-XIX ст. – К., 1982. – С. 159-160.

навіть “у невеликих містах представники міських громад на руському праві називалися війтами під впливом магдебурзьких міст”¹⁵⁰. Не виключено також, що ця звітка пов’язана з фактом існування в Путивлі іноземної торгової колонії, яка жила на своєму, німецькому, праві. Специфіка ж Путивльщини в цілому полягала в тому, що цей етнографічно сіверський регіон адміністративно підпорядковувався Києву і перебував у сфері дії київського земського права¹⁵¹.

Стан синхронних джерел не дозволяє докладно визначити міжповітові кордони на Сіверщині. Наявні у “Пам’яті” 1527 р. реєстри границь окреслюють кордони між Черніговом, Гомієм, Стародубом, Новгородом-Сіверським і Путивлем надто загально, а чернігово-любецький і гомійсько-любецький рубежі – за допомогою мікротопонімів, що їх практично неможливо локалізувати. Втім, важливим є інше – принцип сталості міжповітових кордонів, зафіксований у цьому документі: “...А вступу нет черниговцом и гомяном за границу у любецкое, а любечаном до них, бо ся они ни вво што не вступають, тую держать границу, як была с старадавна”. І, дійсно, деякі адміністративні кордони на Сіверщині були досить архаїчними – що на прикладі чернігівсько-новгородського порубіжжя показав М.С.Грушевський, порівнюючи дані “Пам’яті” із літописними свідченнями XII-XIII ст.¹⁵² Показово, що р. Убідь, яка у цей час розділяла території, підпорядковані Чернігову і Новгороду-Сіверському, зберігала свій пограничний характер і значно пізніше – у XVII ст.¹⁵³

Щоправда, константність одних рубежів існувала поряд із невизначеністю інших. Зокрема, у XV-XVI ст. суто умовний характер мали південні кордони Чернігівського і Путивльського

¹⁵⁰ Довнар-Запольский М. В. Очерки... – С. 54-55. Порівн.: Клепатский П. Г. Указ. соч. – С. 320-321; Сас П. М. Феодалные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. – К., 1989. – С. 165-166.

¹⁵¹ Цей феномен відзначив лише О. Андріяшев (Нарис історії колонізації Сіверської землі... – С. 126).

¹⁵² Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. 2. – С. 328.

¹⁵³ Виноградський Ю. До історії колонізації середньої Чернігівщини // Історично-географічний збірник. – К., 1929. – Т. 3. – С. 216.

повітів, суміжні з малозаселеними територіями, що правила місцевим жителям за промислові “уходи”. Ця невизначеність кордонів породила чимало проблем під час проведення розмежування між Московщиною і Річчю Посполитою за умовами Полянського миру (1634 р.); цікаво, що при їх вирішенні польські межові судді покликалися на літописні за походженням відомості про виправу чернігівських і київських князів на половців у 1107 р.¹⁵⁴; зрозуміло, що у даному разі йшлося не про реальну давньоруську традицію, а про довільне, тенденційне тлумачення історичного матеріалу.

Втім, південний кордон Путивльського повіту можна окреслити (хай і досить загально), реконструювавши мережу путивльських волостей, про держання яких у 1531 р. нагадували Сигізмунду I київські бояри у поданому йому “виписі”: “К Путивлю було чотирнадцять волостей ваших господарських; ті волості від ваших господарських предків слуги вашої милості: князі, й пани, й зем’яни землі Київської, – по року тримали; і з тих волостей слуги вашої милості, предки та батьки наші, коней мали (“єджживали”) і шуби теплі кунячі одягали; і з року на рік тими всіма волостями вашої милості, господаря нашого, завжди вдягнені й взуті були ми самі й слуги наші”; крім того, на Путивльщині знаходилися “бискупські, й князівські, й панські волості”¹⁵⁵.

Реальність режиму порічного держання волостей в окресленому регіоні засвідчують також документальні відомості, що збереглися у складі Литовської Метрики, в реєстрах “данин” батька Сигізмунда, Казимира Ягеллончика: два поодинокі записи про надання путивльської волості Бирин Михайлу Лазаровичу (1486 р.) й Андрію Лихачевичу (1488 р.)¹⁵⁶ та блок записів, де зафіксовано строк і черговість держання волостей на Путивльщині житомирськими боярами (1487 р.)¹⁵⁷. Така “адресність” останнього Казимирового

¹⁵⁴ РДАДА. – Ф.79, оп. I (1636 р.), спр.6. – Арк.120, 121.

¹⁵⁵ Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. – Вып. 2. – С. 8. Щодо вірогідного датування даного “випису” див. прим. 42 на с. 22.

¹⁵⁶ Акты ЛРГ. – № 15. – С. 44, 48; РИБ. – Т. 27. – Ст. 235, 246.

¹⁵⁷ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 2. – № 2. – С. 9; Акты ЛМ. – Вып. 1. – № 24. – С. 16; Акты ЛРГ. – № 15. – С. 48; РИБ. – Т. 27. – Ст. 246. Зауважимо, що, за

надання стала підставою для гіпотези про те, що фондом путивльських волостей могли користуватися лише житомиряни, і ця їхня прерогатива була одним із елементів механізму тяжіння волостей Київської землі до трьох її центральних замків – Києва, Овруча та Житомира¹⁵⁸. Втім, показово, що у “виписі” право держання путивльських волостей окреслено колом “князів, і панів, і зем’ян землі Київської” – тобто так само загально, як і в київському обласному привілеї: “...Городки и волости киевские кияном держати, а иному никому: будем их давати, кому ся будеть годити” (1529 р.)¹⁵⁹. Це наштовхує на припущення, що характер розподілу волостей у 1487 р. (що їх надання боярам розглядалося як засіб “успоможения их, с чего бы они могли службу служить”) був продиктований кон’юнктурою момента або якимись суто місцевими обставинами – наприклад, занепадом Житомирщини після спустошливого Менглі-Гіреєвого походу 1482 р.¹⁶⁰; принаймні, симптоматично, що один із семи пожалуваних Казимиром бояр, Сенько Жереб’ятич, отримав волость Лопатин “на окуп с татар”, тобто для викупу когось із родичів із кримської неволі*.

спостереженнями М.Г.Бережкова, метричні записи 1486, 1487 і 1488 рр. становили частини одного реєстру, розпочатого в грудні 1486 р. (Бережков Н.Г. Литовская Метрика как исторический источник. – С. 80).

¹⁵⁸ Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. – С. 179-181. Зауважимо, що цій гіпотезі не суперечать “координати” Михайла Лазаровича, батько якого, Лазар Браєвич, був власником Норинська на Овруччині та Івниці на кордоні між Київським і Житомирським повітами (звідси – спроби “привернути” її то до Києва, то до Житомира в XVI ст.). Див.: Книга Київського підкоморського суду (1584-1644). – К., 1991. – С. 75-78, 99. Що ж до Андрія Лихачевича, то будь-які дані про нього відсутні (хіба що його дядьком був “Пахнотий, Лихачев брат” – киево-печерський старець, згаданий в заповіті князя Андрія Володимировича Ольгердовича (1446 р.): Розов В. Вказ. праця. – № 83. – С. 155).

¹⁵⁹ Любавский М.К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – Приложения: Привилеи, выданные областям. – С. 354.

¹⁶⁰ Див. щодо цього: Клепатский П.Г. Указ. соч. – С. 240.

* До речі, з цією ж метою у 1488 р. було надано овруцьку волость Олевськ боярину Пирхайлу, котрий, за низкою свідчень, був житомирянином (РИБ. – Т. 27. – Ст. 234, 246, 765).

Слід зауважити, що самий інститут почергового (“колейного”) держання волостей був досить поширеним на “руських” землях Литовської держави і як такий давно потрапив у поле зору дослідників¹⁶¹. Не були обійдені увагою й усі вищезгадані документи: вказівка на кількість “господарських” (великокнязівських) волостей на Путивльщині та можливість реконструкції (бодай, часткової) їх номенклатури відкривали шлях до відтворення територіальної структури Путивльського повіту. Щоправда, в реєстрах Казимирових “данин” названо тільки п’ять волостей, які належали до його складу: Бирин, Жолвяж, Хотень, Утешків і Лопатин. Однак їх список можна збільшити: у потвердній грамоті Олександра Казимировича на куплі Сенька Жереб’ятича у Путивльському повіті згадуються Городиська та Жолвазька волості (1499 р.)¹⁶², а у відказному запису путивльського намісника князя Богдана Федоровича Глинського на с.Гатне – волості Хотенська, Меленська (“на реце Семи”), Биринська й Немирська, що їх сотники засвідчили цей документ (1500 р.)¹⁶³.

Із цих восьми державних волостей ще на межі XIX-XX ст. було впевнено локалізовано три: Бирин (як сучасне м.Буринь, райцентр Сумської обл.), Хотень (сmt. Хотинь Сумського р-ну Сумської обл.) і Мельня (с.Мельня Конотопського р-ну Сумської обл.)¹⁶⁴. Що ж до Городиської, Жолвазької та Утешковської волостей, то вже М.К.Любавський звернув увагу на можливість уточнення їх місцеположення за допомогою так званого “списку Воскресенського літопису” (тобто “Списку руських міст далеких та близьких”)¹⁶⁵, що в його “київській” частині подано назви посульських та попільських міст: “ ... А на Суле Снепород, Съкнятин, Грошин, Чемесов, Утешков, Синеч, Кляпечь, Ромен, Ковыла, Ворона, Сал, Песы

¹⁶¹ Див., наприклад: Владимирский-Буданов М.Ф. Поместное право в древнюю эпоху Литовско-Русского государства // ЧИОНЛ. – 1889. – Кн. 3. – С. 76-78; Любавский М.К. Областное деление... – С. 703-704.

¹⁶² Акты ЛМ. – Вып. 2. – № 511. – С. 43.

¹⁶³ Акты ЗР. – Т. 1. – № 178. – С. 202.

¹⁶⁴ Любавский М.К. Областное деление... – С. 246; Клепатский П.Г. Указ. соч. – С. 291.

¹⁶⁵ Любавский М.К. Областное деление... – С. 246.

Кости, Хотень. А на Пьсле Ничян, Городище, Лошици, Бирин, Жолважь. На Воръскле Хотмышль”¹⁶⁶.

Спираючись на цей фрагмент “Списку”, М.К.Любавський розмістив Городиську та Жолвазьку волості на Пслі, а Утешків – на Сулі. Та не може не виникнути запитання: чи підпадає під рубрику “на Пьсле” Жолваж, якщо згаданий перед ним Бирин самим Любавським був локалізований на притоці Сейма р. Чаші – що, до речі, відзначив М.М.Тихомиров, аналізуючи дані київського реєстру; він же припустив, що Жолваж знаходився десь поряд із Городищем, яке, виходячи з карти Боплана, локалізував у верхній течії Псла, в районі сучасного Миропілля¹⁶⁷. Водночас він не звернув уваги на те, що ототожнення ним, слідом за М.К.Любавським, волості Хотень з с.Хотінь (яке розташоване на притоці Псла Олешні) суперечить даним “Списку”, де Хотень згадується перед попільськими містами.

З’ясувати питання про місцезнаходження цих волостей можна лише за умови розширення кола джерел – передусім, шляхом залучення до наукового обігу документальних матеріалів, які стосуються часів, коли Путивльщина перебувала в складі Московської держави. На перспективність такого підходу до розв’язання даної проблеми вказав ще Ф.О.Петрунь – хоча сам використав матеріали московського походження у досить незначному обсязі, залучивши лише ті, які були надруковані в “Сборнике имп. Русского исторического общества”, “Актах Московского государства” й “Актах, относящихся к Малороссии” В.І.Холмогорова¹⁶⁸.

Щоправда, й самі ці матеріали, особливо за XVI ст., дуже нечисленні. Невипадково той же М.М.Тихомиров, досліджуючи Сіверщину як складову частину Московської держави у своїй зведеній історико-географічній праці “Россия в XVI столетии”, поскаржився на “бідність та маловиразність” відповідних джерельних відомостей і висловив надію, що їх кількість буде збільшено подальшими архівними розшуками¹⁶⁹. Воднораз він явно недостатньо використав

¹⁶⁶ НПЛ. – С. 475-476.

¹⁶⁷ Тихомиров М. Н. Русское летописание. – С. 103 (карта), 106.

¹⁶⁸ Петрунь Ф. Ханські ярлики... – С. 178-179.

¹⁶⁹ Тихомиров М.Н. Россия в XVI столетии. – С. 12.

інформаційний потенціал такого цікавого джерела, як “отдельная” книга 1594 р., котра містить опис земель, виділених у Путивльському повіті кінним самопальникам та іншим категоріям служилого населення; незабаром після виходу праці М.М.Тихомирова її повністю надрукував Г.М.Анпілогов, акцентувавши увагу на соціально-економічних аспектах закладеної у цій пам’ятці інформації¹⁷⁰. Ним же були опубліковані “обидные списки”, представлені у 1592 р. Сигізмунду III посольством Афанасія Рязанова¹⁷¹, що на їх значення для історичної географії Сіверської землі кількома роками раніше звернула увагу учениця М.М.Тихомирова, Н.Б.Шеламанова¹⁷². Крім того, дослідниця вказала на наявність у фондах Посольського приказу, серед матеріалів, що стосуються розмежування між Річчю Посполитою та Росією за умовами Полянівського миру, низки унікальних документів щодо Сіверщини середини XVI – початку XVII ст.¹⁷³

Усі перелічені матеріали досить інформативні щодо топонімій регіону – однак не йдуть у порівняння з оброчною книгою Путивльського повіту 1628-1629 рр., що зберігається в фондах Російського державного архіву давніх актів¹⁷⁴. Ця пам’ятка вже привертала увагу дослідників, але тільки як джерело для реконструкції номенклатури місцевих бортних “знамен”¹⁷⁵ та особливостей господарської діяльності служилого і міського населення Сівер-

¹⁷⁰ Анпилогов Г.Н. Новые документы о России конца XVI – начала XVII в. – С. 110-124, 130-306.

¹⁷¹ Там же. – С. 77-109.

¹⁷² Шеламанова Н.Б. Состав документов Посольского приказа и их значение для исторической географии России XVI века: (По материалам фонда Сношений России с Польшей ЦГАДА) // Археографический ежегодник за 1964 г. – М., 1965. – С. 48-49.

¹⁷³ Шеламанова Н.Б. Документы государственных межований 30-40-х годов XVII в. – С. 170-171.

¹⁷⁴ РДАДА. – Ф. 1209, кн. 368.

¹⁷⁵ Миклашевский И.Н. К истории... – С. 123; Коткова Н.С. Названия русских бортных знамен – историко-лингвистический источник // Исследования по лингвистическому источниковедению. – С. 120-133; Анпилогов Г.Н. Бортные знамена как исторические источники (по путивльским и рыльским переписным материалам конца XVI и 20-х гг. XVII в.). – С. 151-169.

щини¹⁷⁶. Нас же вона, зрозуміло, цікавитиме як масив історико-географічної інформації – тобто можливістю досить точно визначити місцезнаходження згаданих вище путивльських волостей.

В оброчній книзі (далі: “Книзі”) Городиська (Городецька) волость локалізується на Пслі, Висторопі та Барожбі (=Ворожбі)¹⁷⁷, Жолвазька – на Пслі, Удаві, Рибниці (=Рибиці), Локні, Суджі, Івниці¹⁷⁸. В обох випадках назви волостей не знаходять собі відповідників у географічній номенклатурі окреслених територій. У літературі відзначалося, що на місці Городецького городища в XVII ст. виникло с.Межиріч (нині Лебединського р-ну Сумської обл.)¹⁷⁹ – однак документ, який при цьому цитується (опис кордону між Річчю Посполитою та Російською державою)¹⁸⁰, на нашу думку, не дає для цього достатніх підстав. У будь-якому випадку зрозуміло, що центр Городецької (Городиської) волості не міг знаходитись у районі сучасного Миропілля; якщо ж шукати історичний “прообраз” останнього, то претендентом на це місце може бути тільки Жолваж, назву якого “забули” переселенці з волинського Миропілля, заснувавши тут слободу в середині XVII ст.

“Книга” підтверджує інформацію “Списку” про розташування Бирина на Пслі, додаючи до просторових орієнтирів даної волості ріки Суму (=Сумку) та Олешню¹⁸¹. З огляду на це ономастичним відповідником Бирина в сучасній топонімії можна вважати с.Барилівку (Краснопільського р-ну Сумської обл.), знане раніш як

¹⁷⁶ Булгаков М.Б. Бортничество служилых людей Северской земли в первой трети XVII в. // Крестьяне и сельское хозяйство России в XIV-XVIII веках. – М., 1989. – С. 125-144; Булгаков М.Б. О некоторых сторонах хозяйственной деятельности посадских людей г.Путивля в первой половине XVII в. // Город и горожане России в XVII – первой половине XIX в. – М., 1991. – С. 74-93.

¹⁷⁷ РДАДА. – Ф. 1209, кн. 368. – Арк. 77, 80, 81, 88 зв., 94, 95 зв., 98 зв., 104, 105, 109.

¹⁷⁸ Там само. – Арк. 4 зв., 6, 9 зв., 11, 17 зв.-18, 19, 20, 23, 26, 40, 47 зв., 59 зв.

¹⁷⁹ Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – М., 1857. – Отд. 3: Уезды Ахтырский и Богодуховский, Сумский и Лебединский. – Ст. 498.

¹⁸⁰ Дворцовые разряды, по высочайшему повелению изданные 2-м отделением собственной е.и.в. канцелярии. – СПб., 1851. – Т. 2. – Ст. 907-908.

¹⁸¹ РДАДА. – Ф. 1209, кн. 368. – Арк. 184, 188 зв. - 189, 192 зв., 194, 206, 209 зв., 211, 216 зв. - 217, 227-227 зв.

Бирилівка¹⁸²; ототожнення ж Бирина з с.Буринь слід визнати помилковим.

На відміну від цього, традиційна локалізація Хотеньської волості не суперечить даним “Книги”¹⁸³ – хоча, водночас, додає скептицизму дослідникам “Списку” як історико-географічного джерела. Втім, згадана в ньому Утешківська волость, згідно з матеріалами “Книги” (де вона фігурує як Втешківська), справді знаходилась у Посуллі, охоплюючи течію р.Терн з її притоками Біж (“Бег”) і Бобрік¹⁸⁴. Нарешті, Немирська волость локалізувалась у поріччі Ворскли, Охтирки та Олешні¹⁸⁵.

Цінність “Книги” полягає, однак, не лише у можливості уточнити місцезнаходження волостей, знаних за актами доби Казимира та Олександра, а й у тому, що вона невимірно розширює коло відомостей щодо їхньої номенклатури. При цьому слід зважити на той факт, що саме наявність волосної структури відрізняла Путивльщину від інших повітів південної “україни” Московської держави (Білгородського, Оскольського, Воронежського), які склалися зі станів¹⁸⁶; отже, ця структура (а в її межах – сотенна організація¹⁸⁷) була успадкована від попередньої, литовської, доби.

Звісно, це не означає, що вона залишалася незмінною упродовж XVI – першої чверті XVII ст. – не випадково ж у “Книзі” немає згадок про Меленську та Лопатинську волості (можливо, спустошені в Смутні часи або “в путивльское разоренье 120 (1611/12) года”)¹⁸⁸. З другого боку, структура Путивльщини могла усклад-

¹⁸² Принаймні, під такою назвою воно фігурує на картах XIX ст.

¹⁸³ РДАДА. – Ф. 1209, кн. 368. – Арк. 531 зв.

¹⁸⁴ Там само. – Арк. 295, 296-296 зв., 298 зв., 300, 302 зв., 303 зв.

¹⁸⁵ Там само. – Арк. 418, 532. Саме вона, очевидно, згадується в “обидных списках” 1592 р. як “Немицкая волость на Ворскле” (Анпилогов Г.Н. Новые документы... – С. 83).

¹⁸⁶ Миклашевский И.Н. К истории... – С. 102. Щодо Білгородського повіту слід зауважити, що при його утворенні до нього відійшли дві путивльські волості – Донецька та Хотмишська, про які йтиметься нижче.

¹⁸⁷ Порівн. звістки про волосних сотників на Путивльщині в XV і середині XVI ст.: Акты ЛМ. – Вып. 2. – № 511. – С. 43; Акты ЗР. – Т. 1. – № 178. – С. 202; РДАДА. – Ф. 79, оп. 1 (1636 р.), спр. 6. – Арк. 141, 142.

¹⁸⁸ З Лопатином можна було б ототожнити однойменне село, розташоване нижче Мельні по Сейму (нині – Бахмацького р-ну Чернігівської обл.). Однак,

нитися через появу нових волостей; отже, щоб реконструювати її за станом на кінець XV ст., треба корелювати відомості “Книги” зі свідченнями джерел литовської доби – й, передусім, “Списку”, що його дані не сягають поза межі XIV ст.

Згадані у цій пам’ятці Синеч, Кляпеч, Ничан, Лошиці та Хотмишль фігурують у “Книзі” як Синецька, Клепецька, Ницанська, Лосицька й Хотмишська волості. Синецька знаходилась на Сулі та Хоролі¹⁸⁹, Клепецька – при впадінні Ромна в Сулу¹⁹⁰, Ницанська – у поріччі Ворскли, Ворсклиці, Дерновки (=Дернової), Опжні (=Пожні), Боровні (=Боромлі)¹⁹¹, Лосицька – уздовж Ворскли та Мерлі¹⁹², Хотмишська – на Ворсклі та Ворсклиці¹⁹³. Втім, локалізація останньої не викликає труднощів, оскільки на території волості у 1641 р. було побудовано місто Хотмишськ (нині – в Білгородській обл. Російської Федерації)¹⁹⁴; Ницан же, гадаємо, слід ототожнити з с.Ницахою (Тростянецького р-ну Сумської обл.). У 1640 р. у Ницанській волості виникло м.Вольний (суч. с.Вільне Великописарівського р-ну Сумської обл.)¹⁹⁵; опис Вольновського повіту 1646 р. указує на гирло Ворсклиці як на природний кордон,

гадаємо, останнє слід, скоріш, ідентифікувати як порубіжне з Путивлем “село [Лопатин черниговское городовое”, відоме за згадкою 1527 р. (див.: Русина О.В. Із спостережень над “Реєстром чернігівських границь” з 20-х років XVI століття. – С. 300). Нагадаємо також позицію П.Г.Клепатського (Очерки... – С. 291), котрий вбачав Лопатин у Лопатинському хуторі Богодухівського повіту Харківської губернії (нині не простежується).

¹⁸⁹ РДАДА. – Ф. 1209, кн. 368. – Арк. 532. Гадаємо, мав рацію М.М.Тихомиров, вважаючи, що “Синеч” “Списку” фігурує в “Книге Большому чертежу” як “город Синча”, розташований “выше Снятина 3 мили на Суле” (Тихомиров М.Н. Русское летописание. – С. 106), якому відповідає сучасне с.Сінча Лохвицького р-ну Полтавської обл. Власне, так само локалізував літописний Синеч ще М.С. Грушевський, не виключаючи його тотожність із літописним містом Синелець (Історія України-Руси. – Т. 2. – С. 356-357, 607).

¹⁹⁰ РДАДА. – Ф. 1209, кн. 368. – Арк. 531.

¹⁹¹ Там само. – Арк. 236-236 зв., 239, 243, 244, 248, 250.

¹⁹² Там само. – Арк. 532.

¹⁹³ Там само. – Арк. 258, 261 зв., 271 зв., 275, 284, 289, 291 зв.

¹⁹⁴ Багалея Д.И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. – М., 1887. – С. 53. Хотмишськ був локалізований ще М.К.Любавським (Областное деление... – С. 247).

¹⁹⁵ Багалея Д.И. Очерки... – С. 53.

що розділяв у долині Ворскли Ницанську та Лосицьку волості: “...По реку Ворсклицу Ницанская волость, в которой волости Вольной город поставлен. А от реки Ворсклицы пошла Лосицкая волость, в которой волости Лосицкой острог поставлен, и тою волостью Лосицкою вольновцы не владеют”¹⁹⁶. На значення даного документа для локалізації цих двох путивльських волостей вказав ще Ф.О.Петрунь; він же наголосив на помилковості інформації “Списку”, де їх вміщено серед попільських міст¹⁹⁷. Тож навряд чи можна погодитися з М.М.Тихомировим, котрий наполягав на “доброякісності звісток “Списку руських міст” навіть для такого глухого закутка, яким ... була країна Чернігівської землі”¹⁹⁸.

Втім, “Список” – не єдине джерело, що може стати в пригоді при реконструкції номенклатури путивльських волостей литовської доби. Цінні історико-географічні відомості містяться в ярликах кримських ханів великим литовським князям, де, зокрема, фігурують згадані вище Жолваж, Бирин, Синеч*, Хотень, Лосичі, Хотмишль, а також Милолюб, Мужеч, Донець, знані в якості волостей у XVI – першій третині XVII ст.¹⁹⁹ Ці три останні пункти,

¹⁹⁶ Холмогоров В.И. Акты, относящиеся к Малороссии // ЧОИДР. – 1885. – Кн. 2. – С. 14. До речі, в описі названо і ницансько-хотмишський кордон – Ракові гори (с. 12); на жаль, нам не вдалося з’ясувати, як співвідноситься цей мікротопонім із сучасними географічними орієнтирами.

¹⁹⁷ Петрунь Ф. Ханські ярлики... – С. 179.

¹⁹⁸ Тихомиров М.Н. Русское летописание. – С. 106.

* Незрозуміло, чому О. М. Андріяшев розглядав Синеч “Списку” та ярликів як два різні пункти (Нарис історії колонізації Переяславської землі до початку XVI в. – С. 22. – Прим.1).

¹⁹⁹ Акты ЗР. – Т. 2. – № 6. – С. 4-5. В ярлику згаданий також Немир, однак окремо від групи путивльських волостей, до якої, отже, може бути віднесений тільки гіпотетично – як і наявний тут же Тушин, котрий в одній з редакцій фігурує як “Тески” (Утешків – ?); втім, така кон’єктура не заслуговує на абсолютну довіру через численні перекручення географічних назв у цій версії пам’ятки, опублікованої Б.Барвінським за копією з так званих “тек Нарушевича” (Два загадочні ханські ярлики на руські землі з другої половини XV століття. – С. 17). Перекручено назви й у короткому переліку міст, “что из старины к Перекопской Орде тянули”, поданому Менглі-Гіреєвим послом Івану III у 1499 р.; крім Путивля та Бириня, тут, мабуть, названо також Жолваж (“Чялбаш”) і Лопатин (“Липятин”) (Сб. РИО. – Т. 35. – С. 291).

а також Хотмишль включено і до переліку підвладних Свидригайлу міст, укладеному, як вважається, між 1432-1435 рр.²⁰⁰ Наприкінці XIV ст. Мужеч і Милолюб(ль), разом з Осколом²⁰¹, складала "тьму" татарського князя Яголдая Сарайовича, котра як "отчина" його нащадків проіснувала до кінця XV ст., коли її було поділено між кількома київськими боярами²⁰². Таким чином, Мужеч і Милолюб(ль) належали до числа "князівських і панських волостей", про які ностальгічно згадували кияни в XVI ст. За даними "Книги", Мужецька волость знаходилася на Пслі, Псельці, Обоєні, Солові (=Солотинці), Івниці (=Івні), Піні, Бобровиці (=Боброві), Ворожбі, Білиці, Рибниці (=Рибинці), Кам'яниці²⁰³ – тобто охоплювала територію між сучасними Суджею та Обоєнню (Курської обл. Російської Федерації); це виключає можливість локалізації Мужеча на притоці Сейма р.Мужиці, яку обстоювали М.К.Любавський, П.Г.Клепатський, Ф.О.Петрунь,

²⁰⁰ Danikowicz I. Skarbiec diplomatów. – Т. 1. – № 746. – С. 331 (Chotmisł, Donyesk, Milolubl, Muszecz). Навряд чи можна погодитися з Ф.О.Петрунем, котрий пропонував ідентифікувати згадане в цій пам'ятці місто "Birłaa" (S. 330) як Бирин (Петрунь Ф. Ханські ярлики... – С. 178); гадаємо, що це, скоріш, наявна в "Списку руських міст" як литовська за приналежністю "Белаа" (НПЛ. – С. 476).

²⁰¹ Сучасний Старий Оскол (Білгородської обл. Російської Федерації), в районі якого джерела XVII ст. нотують "Яголдайове городище" (Багалеї Д. И. Матеріали для історії колонізації и быта степной окраины Московского государства в XVI–XVIII ст. – Харьків, 1886. – Т. 1. – С. 2, 4).

²⁰² Акты ЛМ. – Вып. 1. – № 339. – С. 131-132 (назви Мужеча та Милолюб(ля) у публікації перекручено – порівн.: РДАДА. – Ф. 389, оп. 1, спр. 6. – Арк. 138 зв.-139. Див. також: РДАДА. – Ф. 389, оп. 1, спр.8. – Арк. 150-150 зв. (скарга одного з пожалуваних бояр, Михайла Гагіна, на втрату своєї частки Яголдайовщини в результаті захоплення Путивля великим князем московським). Докладніше про Яголдайову "тьму": Клепатський П. Г. Указ. соч. – С. 293, 450-451; Петрунь Ф. Ханські ярлики... – С. 176-178; Kuczyński S.M. Jaholdaj i Jaholdajewicze siewierscy // МН. – 1934. – № 3. – С. 33-35; Idem. Ziemie... – С. 78-80, 184-185, 251, 376; Насонов А.Н. Монголы и Русь: (История татарской политики на Руси). – М.; Л., 1940. – С. 28. – Прим. 2; Spuler B. Die Goldene Horde. – Leipzig, 1943. – С. 160-161; Kuczyński S.M. Jaholdaj i Jaholdajewicze, lenni książęta tatarscy Litwy // Kuczyński S.M. Studia z dziejów Europy Wschodniej X-XVII w. – С. 221-226; Tyszkiewicz J. Op.cit. – С. 130, 161.

²⁰³ РДАДА. – Ф. 1209, кн. 368. – Арк. 125, 127 зв., 128 зв., 130, 131-131 зв., 139, 140 зв., 142, 156 зв.

О.М.Андріяшев²⁰⁴. Слід відкинути й пропоновану ними локалізацію Милолюб(ля) в районі Фатіжа (Курської обл.)²⁰⁵ – за даними “Книги”, ця волость знаходилась на Сіверському Донці²⁰⁶. Що ж до місцеположення Донецької волості, то з її центром традиційно ув’язується однойменне городище поблизу Харкова²⁰⁷.

Нарешті, перелічимо волості, що їх існування в литовські часи є суто гіпотетичним, оскільки згадки про них містяться тільки в джерелах XVI – першої третини XVII ст. Більшість з них зосереджена в Посейм’ї: на Сеймі, Рилі, Обесті, Колодезі, Лопузі (Колодезька)²⁰⁸, Сеймі, Снагості, Мужичі (Залуцька)²⁰⁹, Сеймі та Вирі (Ординська)²¹⁰, Сеймі, Вирі, Павлівці, Куянівці, Локні (Печерська)²¹¹. У виданій 1551 р. грамоті новгород-сіверському Спасо-Преображенському монастирю, якому належала Колодезька волость, окреслено її кордони з Ординською та Залуцькою волостями²¹². У Печерській волості зосереджувалися володіння Молчинського монастиря; в жалуваних грамотах останньому згадується також Лежецька волость, котра знаходилася десь на Вирі²¹³. Крім того, збереглися поодинокі відомості про декілька путивльських волостей із загальними вказівками на їх місцеположення. Йдеться про волості Дороголівську (Дрогалівську) на Сеймі²¹⁴, Коренську

²⁰⁴ Любавский М.К. Областное деление... – С. 247; Клепатский П.Г. Указ. соч. – С. 293; Петрунь Ф. Ханські ярлики... – С. 178; Андріяшев О. Нарис історії колонізації Сіверської землі до початку XVI віку. – С. 127.

²⁰⁵ Там само (за винятком праці О.М.Андріяшева, котрий утримався від спроб точно локалізувати даний пункт).

²⁰⁶ РДАДА. – Ф. 1209, кн. 368. – Арк. 537 зв.

²⁰⁷ Клепатский П.Г. Указ. соч. – С. 292.

²⁰⁸ РДАДА. – Ф. 1209, кн. 368. – Арк. 439 зв., 441, 441 зв. - 442, 443, 444, 450, 460; Анпилогов Г.Н. Новые документы... – С. 83, 167, 197, 199, 202.

²⁰⁹ РДАДА. – Ф. 1209, кн. 368. – Арк. 318, 322 зв., 332, 353, 367 зв., 372, 382.

²¹⁰ Там само. – Арк. 403, 404 зв., 405 зв., 535; Анпилогов Г.Н. Новые документы... – С. 130-131, 141, 142.

²¹¹ РДАДА. – Ф. 1209, кн. 368. – Арк. 308, 312 зв., 313 зв., 402, 419 зв., 420, 421-421 зв.; Анпилогов Г.Н. Новые документы... – С. 135, 136-137, 194.

²¹² Русина О.В. Грамоти... – С. 145.

²¹³ Актовые и летописные материалы о восстании И.И. Болотникова. – С. 57; Труды Курского губернского статистического комитета. – Вып. 1. – С. 563.

²¹⁴ РДАДА. – Ф. 1209, кн. 368. – Арк. 401 зв., 505.

на Сулі²¹⁵, Нижацьку на Ворсклі²¹⁶ та Борисську (Борисівську – ?) на Пслі²¹⁷. Усього ж за дослідженими нами актами XVI – першої третини XVII ст. простежується 25 путивльських волостей (див. картосхему № 2), з яких принаймні 16 існували за литовської доби.

Зрозуміло, що при з'ясуванні кількості цих волостей неможливо обминути питання про їх соціально-економічну та демографічну характеристику. Думки істориків з цього приводу не відрізняються одностайністю. Так, М.В.Довнар-Запольський ототожнював втрачені киянами 1500 р. путивльські волості з “городовими селами”, що фігурують у наявному в “Пам'яті” 1527 р. “Реєстрі чернігівських границь” 1527 р.²¹⁸ О.М.Андріяшев звав їх то селами, то містами (“правдоподібно – невеличкими фортецями”)²¹⁹. М.М.Тихомиров безапеляційно трактував всі перелічені в “Списку руських міст” пункти як міста або містечки, виходячи з традиційного розуміння “города” як укріпленого поселення²²⁰.

Втім, привертає увагу той факт, що лише чотири з відомих нам волостей занесено до переліку міст Свидригайла – або, точніше, підпорядкованих йому “замків і земель”. Це змушує прислухатися до думки М.К.Любавського, котрий вважав, що згадані в “Списку” задніпрянські “міста”, у переважній більшості, були городищами, які з часом так і не повстали з руїн²²¹. Можливо, це й пояснює те, що назви волостей XV – початку XVII ст., на відміну від синхронних гідронімів, практично не простежуються в пізнішій топонімії. Зрозуміло, цей висновок має попередній характер, і дати відповідь на запитання щодо природи путивльських волостей можуть тільки репрезентативні діловодні матеріали XVI-XVII ст., що їх виявлення та публікація становлять нагальне наукове завдання.

²¹⁵ Там само. – Арк. 531 зв.

²¹⁶ Анпилогов Г.Н. Новые документы... – С. 83.

²¹⁷ Там само.

²¹⁸ Довнар-Запольский М.В. Украинские староства в первой половине XVI в. // Архив ЮЗР. – К., 1907. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 10.

²¹⁹ Андріяшев О. Нарис історії колонізації Сіверської землі... – С. 127; Андріяшев О. Нарис історії колонізації Переяславської землі... – С. 22.

²²⁰ Тихомиров М.Н. Русское летописание. – С. 105-106.

²²¹ Любавский М.К. Областное деление... – С. 247.

ТЕНДЕНЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНУ

Далеко не всі аспекти соціально-економічного розвитку Сіверщини в XIV-XV ст. можна висвітлити достатньою мірою – що, передусім, пов'язане з бідністю синхронного актового та наративного матеріалу. Це, власне, не є особливістю даного регіону – ще М.В.Довнар-Запольський відзначав відсутність “прямих господарських джерел” з історії ВКЛ за період до видання Першого Литовського Статуту і скаржився на необхідність видобувати відповідні дані “з документів, що змальовують різні прояви державного життя, в тому числі й господарство”¹. На жаль, недостатнім є й розвиток пізньосередньовічної археології²; скупі дані писемних джерел лише почасти доповнюються матеріалами, отриманими в результаті розкопок селищ XIII-XV ст. у Посейм'ї (С.О.Беляєва, В.І.Непріна) та нижньому Подесенні (О.М.Веремійчик, О.В.Шекун).

Зазначимо, що заселеність Сіверщини в окреслений період була нерівномірною. Міста, серед яких найзначнішими були Брянськ, Чернігів, Новгород-Сіверський, Путивль, Стародуб, відділялися одне від одного обширними лісовими масивами², які

¹ Акты ЛРГ. – С. III.

² Див. з цього приводу статті М.Ю.Брайчевського “Перспективи дослідження українських старожитностей XIV-XVIII ст.” і Р.О.Юри “Завдання вивчення пізньосередньовічних пам'яток України” (Середні віки на Україні. – К., 1971. – Вип.1. – С.20-31, 31-40), що й дотепер, попри помітні зрушення в цьому питанні, не втратили своєї наукової актуальності.

² Порівн.: Герберштейн С. Указ. соч. – С. 140, 141 (“навколо Брянська – величезний ліс”; Чернігів “розташований за великим лісом, який сягає 24 миль завширшки”).

протягом XIV-XV ст. залишалися практично незалюдненими (так, у 1406 р. хрестоносці, які прямували з воєнною допомогою до Вітовта, за 17 діб, що зайняв перехід від Дніпра до Брянська, лише тричі ночували під дахом і протягом усього цього часу були приречені на напівголодне існування)³; більшість сіл, як і раніше, скупчувалася на берегах річок.

Втім, у порівнянні з давньоруською добою, структура заселеності регіону зазнала певних змін. Зокрема, внаслідок Батиєвого нашествия припинила існування переважна більшість поселень у межиріччі нижньої Десни та Дніпра⁴, де зосереджувалася “вся жизнь”⁵ чернігівських князів. Разом із цим позначився підйом південно-східних районів Сіверської землі. Свого часу О.М.Андріяшев, аналізуючи демографічні наслідки монгольської навали, з подивом відзначив: “Здається, що не менше за інших частин країни мусило б зазнати шкоди від татар Посейм’я, що лежало недалеко від татарських кочовищ, але зважаючи на те, що тут, як і давніше, скупчувалося багато дрібних князівств..., треба гадати, що тут чогось люду не поменшало”⁶. Ще далі пішов П.Г.Клепатський, зауваживши, що путивльське Посейм’я, яке в давньоруський період “не являло собою ласий шматок для шукачів уділу й, очевидно, було зовсім не багатолюдним”, у XIV-XV ст. перетворилося на “квітучу провінцію” (цей розквіт, до речі, простежується на матеріалах археології – у вигляді значних, до 3,5 м завтовшки, культурних нашарувань XIV-XV ст.⁷); дослідник пов’язав цей феномен із плідною взаємодією місцевого населення й татар, указавши, як на історичну аналогію, на літописних болоховців, “сидящих за татари”⁸. Дану гіпотезу

³ СЕУ. – № 347. – С.131.

⁴ Шекун А.В., Веремейчик Е.М. Селища IX-XIV вв. в междуречье низовой Десны и Днепра // Чернигов и его округа в IX-XIII вв. – К., 1988. – С.106.

⁵ Ипатьевская летопись. – Ст.361. Щодо інтерпретації цього терміну див.: Толочко А.П. Князь в Древней Руси ... – С. 162-166.

⁶ Андріяшев О. Нарис історії колонізації Сіверської землі до початку XVI віку. – С.115-116.

⁷ Березовець Д.Т. Дослідження на території Путивльського району, Сумської області // Археологічні пам’ятки УРСР. – К., 1952. – Т.3: Ранні слов’яни і Київська Русь. – С.242.

⁸ Клепатский П.Г. Указ. соч. – С.433-434; Ипатьевская летопись. – Ст.838.

підкріплює епізод із відкупником Ахматом, який держав “баскацтво Курського князенья”: на землях Олега, князя рильського і воргольського, їм було засновано дві слободи, куди люди “со всех сторон шедшеся”⁹.

Це літописне повідомлення (що в ньому дослідників, переважно, цікавили топонімічний та текстологічний аспекти¹⁰), на нашу думку, дає можливість під новим кутом зору подивитися на міграційні процеси другої половини XIII ст., котрі традиційно характеризуються лише як відлив частини місцевого населення на північ, у верхів'я Десни та Оки. Втім, такі уявлення про масову міграцію не мають під собою вагомих джерельних підстав – якщо не брати до уваги російські дворянські родоводи, котрі в своїй найдавнішій (чи, за традиційною термінологією, “легендарній”) частині містять відомості про виїзди наддніпрянців до Північно-Східної Русі в XIII-XIV ст. Ще М.С.Грушевський зауважив, що “в генеалогіях московських боярських родів знаходяться згадки про перехід предка тої чи іншої боярської фамілії до Москви з України ... (хоч самі по собі звістки генеалогій не дуже певні)”¹¹. В останньому застереженні дався взнаки скептицизм щодо “легенд” як джерела вірогідної інформації, котрий безроздільно панував у історіографії XIX – початку XX ст.

⁹ Симеоновская летопись. – С. 79-81 (порівн.: Лаврентьевская летопись. – Ст. 481-482). Події, що відбувались у Курському князівстві, датуються в літописах 1283-1284 рр.; однак, за спостереженнями А.М. Насонова, присвячена їм повість є пізнішою вставкою, оскільки згаданий в ній “цар” Телебуга захопив ханський престол у 1287-1288 рр., пробувши на ньому до 1290 р. (Насонов А.Н. Монголы и Русь: (История татарской политики на Руси). – С. 70. – Прим. 3; Его же. История русского летописания XI – начала XVIII века. – М., 1969. – С. 193).

¹⁰ Щодо локалізації подій кінця 1280-х рр. див., зокрема: Абрамов І.С. Літописний Вороніж на Чернігівщині // Ювілейний збірник на пошану академіка Д.І.Багалія. – К., 1927. – Ч. 1. – С. 462-468; Александров-Липкинг Ю.А. Далекое прошлое соловьиного края. – Воронеж, 1971. – С. 112-117; Загоровский В.П. История вхождения Центрального Черноземья в состав Российского государства в XVI веке. – С. 16, 28. Текстологічні аспекти цього літописного епізоду розглянуті в працях: Муравьева Л.Л. Летописание Северо-Восточной Руси ... – С. 75, 79-80; Kavyrchine M. Russes et mongols. L' episode du basqaq de Kursk // Revue des études slaves. – Paris, 1992. – Т. LXIV. – Fasc. 4. – P. 671-693.

¹¹ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. 3. – С. 151.

За час, що минув, ставлення до “легенд” дещо змінилося. Зокрема, з метою верифікації “легендарних” відомостей було визнано за доцільне їх групування за спільними ознаками – тобто, коли йдеться про виїзди, за вихідною “адресою” родоначальників. Як приклад такої взаємоперевірки були запропоновані, зокрема, “легенди” Плещеевих, Зюзіних та Ізмайлових, що їх предки нібито виїхали з Чернігова у другій половині XIII ст.¹²

Однак чернігівське походження Плещеевих досить проблематичне: уявлення, що їх предок, Федір Бяконт, батько московського митрополита Олексія (бл. 1293-1378 рр.), був чернігівцем, спростовується звісткою найдавнішої, кінця XIV ст., редакції “Житія Олексія митрополита” про те, що він “беаше родом болярин, [от] славных и нарочитых бояр литовских”¹³. Це ж стосується й Ізмайлових, котрі вважали своїм родоначальником татарина Івана Шаїна, який був “посажен от Батыя на Чернигове владетелем”, а в 1257 р. перейшов на службу до Олега Інгваровича Рязанського¹⁴. Нині переконливо доведено, що жалувана грамота останнього (як, до речі, й грамота Івана IV, у складі якої вона збереглася) – фальсифікат XVII ст.¹⁵ Досить пізнім за походженням є, очевидно, й родовий переказ Зюзіних, в основу якого покладено, радше, літературні ремінісценції (“Житіє Михайла Чернігівського”), ніж конкретний факт. Таким чином, комплексність при аналізі родоводних “легенд” у випадку з Черніговом є малоефективною, оскільки вони характеризують не стільки реальні демографічні процеси XIII ст., скільки пізніші “чернігівські альянзи”. Крім того, у родоводах йдеться про поодинокі факти, а не про масові явища, котрі можуть характеризувати хіба що дані археології. Втім, і вони не однозначні – навіть такий виявлений розкопками феномен, як зменшення на Сіверщині розміру сільських поселень

¹² Бочков В.Н. “Легенды” о выезде дворянских родов // Археографический ежегодник за 1969 год. – М., 1971. – С. 90.

¹³ Симеоновская летопись. – С. 120.

¹⁴ Акты социально-экономической истории Северо-Восточной Руси конца XIV – начала XVI в. – Т. 3. – № 347. – С. 373.

¹⁵ Кобрин В.Б. Власть и собственность в средневековой России (XV–XVI вв.). – М., 1985. – С. 20-22.

у XIII-XIV ст.¹⁶: адже аналогічна картина спостерігалась і в інших районах східнослов'янського ареалу – що, на думку спеціалістів, не було наслідком монгольської навали або воєнних експедицій литовських феодалів¹⁷; найімовірніше, це явище спричинила еволюція форм землеробства – поширення рільництва, а, відтак, й найбільш раціонального за таких умов малодворного типу сільської забудови¹⁷. І хоч остаточне розв'язання цього питання – справа майбутнього, вже на сьогодні цілком очевидно, що археологічні дані щодо зменшення сільських поселень у регіоні не можуть розцінюватись як безперечне свідчення стагнації, економічного регресу.

Картину істотно доповнюють дані про осаджування на території Сіверщини зайшого населення, які сягають другої половини XV ст. Зокрема, як вже зазначалося вище, князь Олександр Чорторійський “посадил был люд волный прихожий” у с.Смолині, на землях данника Бутовича¹⁸; князь Іван Андрійович Можайський, який у 1465 р. отримав від Казимира Брянськ, посадив шість чоловік на землях у села Лопош і “двор бы[л] собе на том Лопошы а пашню нарадил” (раніше “в том Лопошы не было ни людей, а ни пашное земли”)¹⁹.

Новопритуле населення на певний час звільнялося від феодалних повинностей. Так, наприклад, Юхиму Бокеєву, котрий у 1449 р. отримав підтвердження на володіння с.Черпетовим у Брянському повіті, було надано право “звати люди, а кого призоветь

¹⁶ Беляева С.А. Южнорусские земли во второй половине XIII-XIV в. – С. 42-44.

* Порівн.: Каргалов В.В. Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси. – М., 1967. – С.181-185; Кучкин В.В. Формирование государственной территории Северо-Восточной Руси в X-XIV вв. – М., 1984. – С.109.

¹⁷ Седов В.В. Сельские поселения центральных районов Смоленской земли (XIII-XV вв.). – М., 1960. – С.23-25; Довженок В.О. Среднее Поднепровье после татаро-монгольского нашествия // Древняя Русь и славяне. – М., 1978. – С.82; Никольская Т.Н. Земля вягичей: К истории населения бассейна верхней и средней Оки в IX-XIII вв. – С.65.

¹⁸ РИБ. – Т.27. – Ст. 648-649; Акты ЗР. – Т.1. – №139. – С.163.

¹⁹ РДАДА. – Ф.389, оп.1, спр.6. – Арк.144-144 зв.; РИБ. – Т.27. – Ст.123, 767-770; Акты ЛРГ. – №51. – С.78.

и осадить, тым воли на три годы”²⁰. Про збільшення кількості поселень “на воле” (слобід) свідчить грамота великого князя литовського Олександра від 1496 р., якою він передає господарському дворянину Андрію Дрожчі виморочну власність князя Петра Мосальського – “Слободку, а Шерепы, а селцо Зарудье, а слободу новую (курсив наш – О.Р.)”²¹. До осаджених за литовської доби поселень слід (з огляду на назву) віднести Новоселицю в Поостер’ї, де наприкінці XV ст. нараховувалося 30 домів; взагалі ж розміри сіл на Чернігівщині, за даними “Пам’яті” 1527 р., здебільшого коливались у межах 10–30 осель; лише у Сновську та Хороборі їх налічувалося, відповідно, 50 і 100²².

Осадження сіл і слобід вело до залучення до господарського обігу нових масивів земель. Провідною галуззю *землеробства* залишалося виробництво зерна. У XV ст. “пашни”, “пашные земли” фіксуються документально; серед зернових культур згадуються жито і пшениця²³. Під час археологічних досліджень у регіоні виявлено різноманітний сільськогосподарський реманент XIV–XV ст., аналогічний давньоруському²⁴; численні зображення сох та “ориків” (знарядь орання та розпушування) превалюють серед путивльських та рильських бортних “знамен”²⁵.

²⁰ РИБ. – Т.27. – Ст.50; История крестьянства Западного региона РСФСР: Период феодализма. – С. 55-56.

²¹ Акты ЛМ. – Т.1. – Вып.1. – №223. – С.87-88; №235. – С.92; РДАДА. – Ф.389, оп.1, спр.6. – Арк. 112зв.-113.

²² Зауважимо, що в “Пам’яті” наявна синонімія “дом” – “дым” – “подымье”; вживання двох останніх термінів дало підстави для гіпотези про збереження у литовську добу поділу сільської общини на дими, що його стосовно сіверян, полян і в’ятичів фіксує “Повість временних літ” (Леонтович Ф.И. Крестьянский двор в Литовско-Русском государстве // ЖМНП. – 1896. – № 2 (январь-февраль). – С. 347).

²³ РИБ. – Т.27. – Ст.53, 645, 725, 726, 754, 768; Акты ЛМ. – Т.1. – Вып.1. – № 314. – С.123; №385. – С.153; Акты ЛМ. – Т.1. – Вып.2. – №434. – С.4; №437. – С.6. Родючість орних земель на Сіверщині відзначав у своїх “Записках” С.Герберштейн (Указ. соч. – С.140).

²⁴ Беляева С.А. Указ. соч. – С.52-55, 92.

²⁵ Анпилогов Г.Н. Бортные знамена как исторические источники. – С.156-162; Коткова Н.С. Названия русских бортных знамен – историко-лингвистический источник. – С.128-129.

Щодо розвитку *скотарства* в джерелах немає практично ніякої інформації. Відомо лише, що величезними табунами коней володіли, перебуваючи на Сіверщині, Сигізмунд Кейстувович і Свидригайло²⁶. Корм коням та іншій худобі забезпечували сінні угіддя, які фігурують у складі земельних володінь у цьому регіоні²⁷.

Поряд із землеробством та скотарством помітну роль в економічному житті Сіверщини відігравали промисли, які мали традиційний характер – мисливство, добування дикого меду та ловля риби.

Розвитку *рибальства* сприяли наявність розгалуженої річкової сітки, велика кількість риби*, переважаання в регіоні поселень надрічного типу. Археологічними розкопками виявлено рибальські знаряддя XIV-XV ст. (ості, гачки, грузила), подібні до давньоруських²⁸.

На *мисливство* як на постійне заняття населення Сіверської землі, де в лісах, за словами Герберштейна, водилася “величезна кількість горностаїв, білок і куниць”²⁹, вказують численні згадки про “сочение зверя”, “бобровые гоны”, “бобровые берега” й “ловища” в жалуваних грамотах Казимира та Олександра³⁰. Серед місцевих жителів особливо цінувалося куничне хутро; в цьому відношенні характерні скарги депутації киян до Сигізмунда I на

²⁶ СЕУ. – №1329. – С.798-799. Порівн.: Ипатьевская летопись. – Ст.331-332 (серед майна новгород-сіверських князів, розграбованого у 1146 р., було “кобыл стадных 3000 а конь 1000”).

²⁷ РИБ. – Т.27. – Ст.725; Акты ЛМ. – Т.1. – Вып.2. – №437. – С.6.

* Порівн.: Архив ЮЗР. – Ч.7. – Т.1. – С.596.

²⁸ Беляева С.А. Указ. соч. – С.56-57.

²⁹ Герберштейн С. Указ. соч. – С.140. Про багатство тваринного світу цього регіону досить красномовно свідчать і пізніші за часом дані – див., наприклад, згадку про те, що наприкінці XVIII ст. на старолубський ярмарок привозили “з сотень Мглинской и Новомеской ведмежие, волчие, лисичие, куничные, белчьи, рысы, горносталя, коз диких, бобровые и выдровые кожи” (Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781). – К., 1931. – С.39).

³⁰ РДАДА. – Ф.389, оп.1, спр.6. – Арк.133 зв.; РИБ. – Т.27. – Ст.399, 725, 735, 754, 769. Грамоти, що містять у диспозиції стереотипний перелік предметів пожалування, який не дає змоги об'єктивно судити про розвиток промислів у регіоні (див., наприклад: РИБ. – Т.27. – Ст.692, 731-733; Акты ЛМ. – Т.1. – Вып. 2. – №511. – С.43-44), нами не розглядалися.

втрату путивльських волостей, з яких вони “кони ездживали и шубы теплы куньи одевали”³¹. Високу якість куничного хутра з “Сіверської області” відзначав і С.Герберштейн³².

Бортництво було промислом, поширеним на всій території Східної Європи в зоні лісу й лісостепу. Мед і виготовлені з нього продукти займали важливе місце в структурі харчування східного слов'янства; високо цінувався віск. Відповідно, добування дикого меду охоронялося нормами феодалного права як у Давній Русі, так і пізніше, за литовської доби, коли того, “кто со пчолами дерево посечеть”, карали шибеницею³³.

У населників Сіверської землі бортництво було розвинуте вже в останній третині 1 тис.н.е.³⁴ В давньоруський період погріби для зберігання меду були обов'язковим атрибутом князівських господарств у регіоні³⁵. У XV ст., згідно з даними Литовської Метрики, бортні землі на Сіверщині являли собою самостійні господарські об'єкти – предмет “данин” великого князя литовського³⁶; крім цього, бортні угіддя входили до складу земельних володінь у районі Брянська, Путивля та Чернигова³⁷.

Слід підкреслити, що в зазначений період співвідношення між виробляючим і промисловим господарством у регіоні було, очевидно, на користь останнього – хоч пересвідчитися в цьому,

³¹ Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. – Вып.2. – С. 8.

³² Герберштейн С. Указ. соч. – С.128.

³³ Акты ЗР. – Т.2. – №25. – С.27; №31. – С.37.

³⁴ Сухобоков О.В. Славяне Днепровского Левобережья: Роменская культура и ее предшественники. – С.126.

³⁵ Так, при розграбуванні двора Святослава Ольговича в Путивлі у них було знайдено 500 берковців (5000 пудів) меду (Ипатьевская летопись. – Ст. 333, 334. Порівн.: Куза А.В. Новгород-Северский – столичный град Игоря Святославича // Новгороду-Северскому – 1000 лет: Тезисы докладов обл. науч.-практ. конференции. – Чернигов; Новгород-Северский, 1989. – С.21).

³⁶ “У Стародубе. Ивашку Ортюшковичу, стародубцю, земляца бортная Коренщина, отчина его... Сеньку Миколаевичу, стародубцю, земля бортная Глазницкая... Ганусу, стародубцю, земляца бортная Ондрияновщина” (РИБ. – Т.27. – Ст.57).

³⁷ РИБ. – Т.27. – Ст.734-735, 753-754; Акты ЛМ. – Т.1. – Вып.1 – №314. – С.123; №385. – С.153; Вып.2. – №437. – С.6.

виходячи з даних синхронних джерел, досить нелегко. Щоправда, є показовим, що у 1492 р., скаржачись Івану III на “колужан и перемышлян”, Казимир відзначав: “...четыри волости наших брянских выбрали и выграбили, статки домовы побрали: *меды пресныи, и воски* (курсив наш – О.Р.), и иные домовые речи”³⁸; а століття по тому вже російська сторона дорікала Сигізмунду III за те, що його піддані, “вступаясь” в Чернігівський, Рильський, Путивльський, Новгород-Сіверський, Брянський і Стародубський повіти, “бортные ухажай пустошат, деревье секут и пчелы дерут, и зверь бьют, и всякими угоды владеют”, “и от того их воровства многие деревни запустели” (1592 р.)³⁹. Аналогічна картина спостерігалась і в Гомійському повіті, коли місцевий державця князь Василь Толочинський, за скаргою жителів цього повіту, “озера и берега бобровыи, с чего они перед тым пожиток мевали, в них отнял и бобров битых сто в них взял; потом деи он в некоторых людей тамошних земли их отчизныи бортныи поотнимал, и тыи деи люди для великих тяжкостей проч оттоль пошли” (1537 р.)⁴⁰.

Ця особливість економіки Сіверщини, що її Н.Б.Шеламанова визначила як “більший розвиток промислів – бортництва, рибальства, мисливства, – у порівнянні з землеробством”⁴¹, не пройшла повз увагу дослідників. Ще М.В.Довнар-Запольський зауважив, що “в XVI ст. переважаючим типом господарства тут було не землеробство, а експлуатація ухажай”⁴². М.С. Грушевський також вважав, що на Сіверщині у XV-XVI ст. рільництво “ділило своє значення в господарстві з різними іншими джерелами

³⁸ Сб. РИО. – Т.35. – №15. – С.58.

³⁹ Выписи из статейного списка посольства Афанасия Резанова // Анпилов Г.Н. Новые документы... – С.85-86. Див. також, наприклад: Акты ЗР. – Т.2. – №196. – С.355 (1539 р., скарги московської сторони на розорення бортних земель, лісів та угідь у Стародубському повіті).

⁴⁰ Довнар-Запольский М.В. Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI веке. – Приложения. – №14. – С.34.

⁴¹ Шеламанова Н.Б. Состав документов Посольского приказа и их значение для исторической географии России XVI века: (По материалам фонда Сношений России с Польшей ЦГАДА). – С. 49.

⁴² Довнар-Запольский М.В. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. – С.722.

доходів, а властиво займало поруч них другорядну позицію”⁴³. Однак лише в наш час цей феномен, “відзначений у літературі, та для XVI ст. погано задокументований”, дістав ґрунтовне джерельне підтвердження у вигляді московських “обидных списков” 1580-1590-х рр. з переліком шкод, завданих польсько-литовською стороною. За спостереженнями Н.В.Шеламанової, “якщо збитки пограбованих литовцями російських поселень у північно-західних і центральних районах визначалися, головню, кількістю увезеного хліба, худоби, сіна, то розорення на Сіверщині зазнавали борті, рибні ловлі, боброві гони та коні. Населення цих областей у російських дипломатичних документах взагалі звалось “бортниками”; його повинності обчислювалися “медвяным оброком”⁴⁴.

Показово й те, що наприкінці XVI ст. при розміщенні на території Путивльського повіту кінних самопальників їм, як правило, роздавали “за пашню” бортні “ухожеи”⁴⁵; при цьому бортні дерева високо цінувалися – так що навіть із виділенням самопальнику “паханых земель” його права обмежувались у такий спосіб: “...лес ему по дуброве хоромной и дровяной сечь у своей пашни про себя, а не на продажу. А бортей и деревья, которые вперед в борти пригодятца, того ему не сечь”⁴⁵.

В цілому ж, за активним матеріалом другої половини XVI – першої третини XVII ст.⁴⁶, бортництво виступало на Сіверщині як масовий промисел, що ним займалися представники всіх верств населення⁴⁷. Більше того – і в XVIII ст. деякі жителі Стародубщини

⁴³ Грушевський М. Історія України-Руси. – К.; Львів, 1907. – Т. 6: Життя економічне, культурне, національне XIV-XVII віків. – С. 146.

⁴⁴ Шеламанова Н.Б. Состав документов ... – С. 49.

* Гадаємо, саме ці путивльські “ухожеи” згадуються в духовній грамоті Івана IV (1572 р.), що дійшла до нас у пізній копії: “... Да сыну же моему Ивану даю города северские..., и волости, и села тех городов, со всеми северскими и полскими (тобто тими, що знаходяться в Полі – *О.Р.*) ужожи и [пу]ти[в]льскими (прочитання наше – *О.Р.*) ужожеи” (ДДГ. – №104. – С.437).

⁴⁵ Отдельная книга 1594 г. // Анпилогов Г.Н. Новые документы... – С.130-306.

⁴⁶ Див.: РДАДА. – Ф.79, оп.1, 1636 р., спр.б. – Арк.137-143; Ф.1209, кн.368, 10553, 10554, 10555; Русина О.В. Грамоти новгород-сіверському Спасо-Преображенському монастирю. – С. 142-151.

⁴⁷ Докладніше див.: Тихомиров М.Н. Россия в XVI столетии. – С.410-411;

вважали бортні угіддя, а не орні землі своєю “верховою отчиною”⁴⁸, в цей час у власності окремих сіл у регіоні перебувало по 2-5 тис. бортних дерев⁴⁹.

На промисловий характер економіки Сіверської землі за доби литовської зверхності вказує не лише наведений нами, пізніший за часом, матеріал, а й факт переважання данників у складі феодално залежного населення цього регіону, не випадково названого М.К.Любавським “царством селян-данників”⁵⁰. У другій половині XV ст. збір данини був провідною формою господарської експлуатації великокнязівських володінь на Сіверщині – що впливає з численних пожалувань Казимира й Олександра, об’єктом яких виступала певна частина цієї данини або ж самі селяни-данники з їхніми землями та промисловими угіддями⁵¹.

Данники переважно платили великому князю литовському медову данину⁵² (можливо, саме вони згадані в “Сказанні про Мамаєве побоїще” як “медокормци ис Северы”⁵³). З певної їх

Булгаков М.Б. Бортничество служилых людей Северной земли в первой трети XVII в. – С.125-144; Его же. О некоторых сторонах хозяйственной деятельности посадских людей г.Путивля в первой половине XVII в. – С.74-93.

⁴⁸ Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – Т.1. – С.106-108.

⁴⁹ Опис Новгород-Сіверського намісництва. – С.213, 214, 226, 228, 252, 278, 286, 347. Порівн. ці дані з свідченнями очевидців бурі, що влітку 1592 р. знищила на Україні та в Білорусі “по селах, и местах, и местечках немало збожя”, які “поведали, иж дей ув одного мужа северскаго бортного дерева сто поломилу, у другога двесте, у третьего триста, иж страшно о том слышати было” (Баркулабовская летопись // ПСРЛ. – Т.32. – С.182).

⁵⁰ Любавский М.К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – С.94.

⁵¹ РИБ. – Т.27. – Ст.29, 50, 229, 239, 648-649, 706-707, 726-727, 769; Акты ЛМ. – Т.1. – Вып.1. – №328. – С.128; №389. – С.155; Вып.2. – №511. – С.43.

⁵² РИБ. – Т.27. – Ст.50, 229, 239, 726, 769; Документы МАМЮ. – Т.1. – С.65, 67. Відзначимо, що медова данина, поряд із іншими платами, була поширена в даному регіоні й у XVII-XVIII ст. (див., наприклад: Лазаревский А.М. Акты по истории монастырского землевладения в Малороссии (1636-1730 гг.) // ЧИОНЛ. – 1891. – Кн.5. – Отд. III. – С.82; ŹD. – Т.5. – S.84-85; Jabłonowski A. Gospodarka polska na Zadnieprzu siewierskiem // PH. – 1915. – Т.XIX. – Z.1. – S.60).

⁵³ Сказания и повести о Куликовской битве. – С.36.

частини стягалися данина як медом, так і “шерстю”, тобто шкурками хутрових звірів – куниць, бобрів та ін.⁵⁴; деякі разом із медом давали “господарю” данину з “ловов” (мисливських промислів) – “ловчее”⁵⁵. Нарешті, існували й данники, котрі платили тільки боброву, білячу або куничну данину⁵⁶. Характер данин, як відомо, визначався об’єктом обкладення, яким на Сіверщині, таким чином, найчастіше виступали бортні й мисливські угіддя. Для данників їхні промисли були не допоміжною, а основною формою економічної діяльності – чому сприяв, з одного боку, стабільний попит на продукти бортництва й мисливства (як за литовської доби, так і пізніше, у XVI-XVII ст.⁵⁷), а, з другого боку – можливість придбання на ринках Сіверщини й Київщини “жыта и иных живностей”⁵⁸. Залежність

⁵⁴ Так, наприклад, “данник в Бранском повете, на имя Илейка, з братиею его” давав великому князю литовському “одну кадь меду пресного а бобра” (1498 р.). – Акты ЛМ. – Т.1. – Вып.1. – №389. – С.155. Див. також: РИБ. – Т.27. – Ст.726.

⁵⁵ У жалуваній грамоті Олександра князю Тимофію Івановичу Капусті (1496 р.) згадується “данник, на имя Ситич... с того человека идет кадь меду а ведро, ловчое а сокол на город” (Акты ЛМ. – Т.1. – Вып.1. – №328. – С.128). Варто відзначити, що, через хибну пунктуацію Ф.І.Леонтовича, у фаховій літературі з’явився термін “ведро ловчое”. Див., наприклад: Довнар-Запольский М.В. Очерки по организации ... – С. 88. – Прим. 1.

⁵⁶ Данина від Дрокова – “шерстю кунич двадцать и три” – зафіксована у прибутково-видаткових записах господарського писаря Ф.Хребтовича за 1496 р. (Акты ЛРГ. – №33. – С.63). “Бобры”, тобто боброва данина, разом із земельними угіддями, в 1449 р. були пожалувані Казимиром брянському боярину Колонтаєву (РИБ. – Т.27. – Ст.53).

⁵⁷ Булгаков М.Б. Бортничество служилых людей... – С.141. Порівн. зі згадкою голандського купця І.Маси про Калугу як місто, де “завжди йшла велика торгівля з землею Сіверською, Комарицькою волостю й іншими сусідніми місцями, звідки приводили мед, віск, льон, шкуру” (Восстание И.Болотникова. – С.140) і звісткою про купівлю меду з Сіверщини до Новгородчини у 1600 р.: “... Купил чашник, старец Макарей, у Ждана, Данилова сына, серьпуховитина... меду сиверского 75 пуд; дано 45 руб.” (Греков Б.Д. Очерки по истории хозяйства Новгородского Софийского Дома XVI-XVII вв. // Греков Б.Д. Избр.труды. – М., 1960. – Т.3. – С.95). Що ж до XVI ст., то тут варта уваги згадка Д.Флетчера про Сіверщину як одного з головних постачальників меду в Московщині (Флетчер Д. О государстве Русском. – СПб., 1905. – С. 12).

⁵⁸ Архив ЮЗР. – К., 1907. – Ч.8. – Т.5. – №6. – С.10; Акты ЮЗР. – Т.2. – №131. – С.149-150.

місцевого населення від довозу цих “живностей” добре простежується в скарзі гомійців на місцевого державцю: “...Которые гости [з] збожьем и з ыншими речми до Гомья приездчають, он деи с тых гостей мыта великия беретъ – и для оных [мыт] люди торговыи с тыми живностями там зьездити переставаютъ, а подданыи наши тамошнии великий недостаток в живностях мають”⁵⁹.

Про *поземельні відносини* в регіоні дають уявлення документи часів Казимира та Олександра. Ці акти (“данини”, їх “потверженья”, судові “выроки”) характеризують стан феодального землеволодіння у середині – другій половині XV ст. (за винятком кількох документів, що підтверджують пожалування Семена-Лингвеня, Ярослава Лингвеньовича, Свидригайла та Сигізмунда Кейстуовича, які гранично лаконічні й не містять матеріалу для узагальнень⁶⁰); територіально тут найповніше представлені Путивльський та Брянський повіти.

Слід підкреслити, що на Сіверщині масштаби власного господарства великих литовських князів були досить незначними – як відомо, воно розвивалося переважно на землях Литви (у вузькому значенні, тобто Аукштайтиї) та на суміжних із нею територіях. Втім, в актовому матеріалі трапляються поодинокі згадки про невеликі великокнязівські двори, які, не приносячи істотних прибутків, роздавалися військово – служилому люду⁶¹.

Крім “данин” Казимира й Олександра, джерелом зростання боярського землеволодіння в регіоні у другій половині XV ст. був

⁵⁹ Довнар-Запольський М.В. Очерки по организации... – Приложение. – №14. – С.34. Див. також: Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год. – К., 1868. – №43. – С.92-93.

⁶⁰ Див.: РИБ. – Т.27. – Ст.45, 46, 50, 374, 557.

⁶¹ РИБ. – Т.27. – Ст.28, 51 (двори: гомійське Хальче, пожалуване Казимиром Герману Радивоновичу “с людьми и со всем” (1443 р.) і Домислин у Чернігівському повіті – “данина” Казимира князю Борису Глинському). Про Хальче див.: Любавский М.К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута. – С. 302; Леонтович Ф.И. Панский двор в Литовском государстве // Леонтович Ф.И. К истории административного строя Литовского государства. – S.l. et a. (відбиток з “Варшавских университетских известий” 1899 р.). – С. 71.

прямий захват земель, їхня купівля і, нарешті, пожалування світських і церковних феодалів⁶².

Найзначнішими світськими землевласниками на Сіверщині були дві князівські родини – Шем'ячичі та Можайські, що їх володіння сформувались у середині XV ст. Що ж стосується численних Геди́миновичів, які володіли сіверськими землями в останній третині XIV – першій третині XV ст., то ніхто з них не пустив тут коріння – за винятком Дмитра Ольгердовича, нащадкам якого протягом другої половини XV ст. належав Трубчевськ. До 90-х років XV ст. проіснувала й вотчина татарських князів Яголдайовичів, яка виникла у XIV ст. До причин нестабільності великого князівського землеволодіння в регіоні слід насамперед віднести феодалні чвари 1390-х і 1430-х років, а також виїзди з Литовської держави низки князів, які сиділи на Сіверщині.

Щодо володінь церковних феодалів і церкви збереглося значно менше історичних даних, ніж про князівське та боярське землеволодіння. Так, про маєтності єпископської кафедри дає можливість судити лише потвердна грамота Олександра на “данины” чернігово-брянського єпископа Нектарія своєму боярину Григорію Іванову (“селцо церковное Светого Спаса, на имя Очкасово, а землю пашную От[ъ]езный Клин, а у Пьянове земли бортныи и берега бобровы”⁶³). В “Реєстрі границь чернігієських” фігурує

⁶² У Брянському повіті Казимиром і Олександром були пожалувані: боярину Логвину Кур'янову – села Тюфанове та Андрієве, боярину Богдану Григоровичу – с.Брасовське, боярину Василю Шиї – с.Княжичі; в Путивльському повіті боярам Дебору Калениковичу, Михайлу Гагину, Федьку Голенчичу і Кунці Сеньковичу – Мужеч, Милолюбль, Оскол, які склали колишню Яголдайовщину (РИБ. – Т.27. – Ст.426, 644-645, 734; Акты ЛМ. – Т.1. – Вып.1. – №339. – С.131-132). Села Волосовичі й Суботовське були пожалувані брянським боярам Степану Совичу, Івану Рябому та Микифору Івановичу князем Андрієм Івановичем Можайським, коли він володів Брянськом (РИБ. – Т.27. – Ст.735, 736). Відомі “куплі”: брянського боярина Сенька – с.Здешичі, брянського боярина Федора Колонтаєва – села Башово та Озарчичі, путивльського боярина Сенька Жереб'ятича – землі у Городиській та Жолвазькій волостях (Акты ЛМ. – Т.1. – Вып.1. – №279. – С.109; Вып. 2. – №434. – С.4; №437. – С.6; №511. – С.43). Останній також захопив села Везень та Біловежки після смерті їх “отчича” – Івана Розчинича (Акты ЛМ. – Т.1. – Вып.1. – №385. – С.153).

⁶³ РИБ. – Т.27. – Ст.754.

“Листвин Малый, село владыки брянского, домов 20 было (до 1500 р. – *О.Р.*);” тут також згадане “Ушно, село архимандритово... домов 15”, яке, можливо, належало настоятелю чернігівського Єлецького Успенського монастиря⁶⁴.

Слід відзначити, що дані про монастирське землеволодіння в регіоні у XIV–XV ст. як такі відсутні*. Втім, безперечним є факт існування на Сіверщині за литовської доби маєтностей Києво-Печерського монастиря. Від 1540 р. до нас дійшли дві грамоти Сигізмунда I з дозволом на відновлення збору печерськими ченцями “за границей”, тобто на території Московської держави, данини, що “с давних часов хоживала з украинных северских городов, з Стародуба и з Новагородка, к тому манастырю”; надходження цього “стародавнього доходу и пожитку манастыра Печерского” припинилося з включенням Сіверщини до складу Російської держави⁶⁵. Отриманий ченцями дозвіл “по дань до Москвы посылати” у 1571 р., після інкорпорації Київщини Кораною, був стверджений, на прохання печерського архимандрита Іларіона Пясочинського, Сигізмундом-Августом⁶⁶; однак за умов Лівонської війни (1558-1583 рр.) виплата данини фактично припинилася. Коли ж 1583 р. архимандрит Мелетій (Хребтович) звернувся до Івана IV з питанням

⁶⁴ За свідченням І.Галятівського, “не только пред Батием, але и по Батию были в монастыру Елецком архимандритове, поневаж монастыр Елецкий, од Батия спустошенный, потом знову направленный был и збудованный за панования в Чернегове великих князей московских (тобто в XVI – на початку XVII ст. – *О.Р.*);” останнє твердження спирається, власне, лише на той факт, що, за словами очевидців, які “были в Чернегове за панования там великих князей московских”, тоді “на церкве Елецкой много было верхов мурованных и монастырь Елецкий докола был палями оставленный так, як место Чернегов, и мешкали там законники московский” (Скарбница // Галятівський І. Ключ розуміння. – С.349, 353).

* Збереглося кілька жалуваних грамот і виписів сіверських монастирів (путивльського Молчинського, брянського Свенського, новгород-сіверського Спасо-Преображенського), що сягають 50-х рр. XVI – початку XVII ст. (див.: РДАДА. – Ф.79, оп.1, 1636 р., стр.6. – Арк.137-143; Шумаков С.А. Сотниці (1537-1597 гг.), грамоты и записи (1561-1696 гг.) // ЧОИДР. – 1902. – Кн.2. – С.182-200; Русина О.В. Грамоты новгород-сіверському Спасо-Преображенському монастирю. – С.138-152); однак в усіх цих актах немає посилання на традицію.

⁶⁵ Акты ЗР. – Т.2. – №204. – С.368-370.

⁶⁶ Акты ЗР. – СПб., 1848. – Т.3. – №52. – С.157-158.

про її надходження “по прежнему преданью и обычаю”, з’ясувалося, що “старые книги в пожар погорели, и на Москве сыскать того не могли”; тож думному дяку Андрію Щелкалову було наказано “послать сыскать в те города северские, ис которых городов в Киев к Пречистой Богородице в Печерской монастырь наша милостыня давана”⁶⁷. Іван IV пообіцяв архімандриту після “сыску” видати “о той милостине указ свой”; та смерть царя стала цьому на перешкоді.

Наведений актовий матеріал переконливо свідчить, що в усіх цих випадках йшлося не про пожертви (як, наприклад, вважав, П.Г.Клепатський⁶⁸), а про регулярну данину Печерському монастирю; щоправда, про походження і природу цієї данини в джерелах XV-XVI ст. немає ніякої інформації. Єдиним натяком на існування певного зв’язку між сіверськими землями й Печерським монастирем є згадана вище потвердна грамота патріарха Максима на ставропігію цьому монастирю, датована 1481 р., де останній фігурує разом з

⁶⁷ Кулиш П.А. Материалы для истории воссоединения Руси. – М., 1877. – Т.1. – №7. – С.18-19. До речі, цей епізод був досить своєрідно інтерпретований П.О.Кулішем: “Печерський монастир вказував, власне, на постійні пожертви московських государів, а вона (Москва – *О.Р.*) перевела справу на сіверські міста, з яких йшла “милостыня” в Київ до Пречистої Богородиці; та цар усе ж таки не відмовився від допомоги Печерському монастирю. Грамота 1583 р., визнаючи за ним право на одержання від царя милостині, пояснює численні ходіння ченців до Москви за милостинею... Якщо, з одного боку, Київ вважався “отчиною” московського государя, то, з другого, на Москву дивилися як на пристановище у церковних потребах. Слова “давние часы”, “прежнее предание и обычай” були для печерських ченців ніби ниттю, яка не давала їм втратити слід до руської політичної єдності” (Там же. – С.17-18).

⁶⁸ Клепатский П.Г. Указ. соч. – С.83. Варта уваги й позиція К.В.Харламповича, котрий (очевидно, введений в оману джерельною лексикою) відзначав, що Печерський монастир не тільки отримав від московських володарів право на збирання традиційної данини з Новгорода-Сіверського та Стародуба, а й “домігся навіть більшого – певної щорічної милостині” з цих же міст, наданої йому “предками Грозного” (Харлампович К.В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – Казань, 1914. – Т. 1. – С. 12). Порівн.: Ульяновский В.И. Россия в начале Смуты: Очерки социально-политической истории и источниковедения. – К., 1993. – Ч. 1. – С. 65 (Печерський монастир “мав давні зв’язки з Московією, традиційно отримуючи царську милостиню й користуючись правом збирання данини в сіверських землях, які належали Росії”).

його “пределами” – київським Микільсько-Пустинським монастирем і “трема монастыры Северское земли, черниговский, бранский и Новгородка Сиверского”⁶⁹. Втім, даний документ, хоч інколи і розглядається в літературі як автентичний⁷⁰, є фальсифікатом початку 1590-х років, що в ньому відбилися історичні реалії цього часу – зокрема, намагання печерського архімандрита підкорити своїй духовній владі сусідній Пустинський монастир (див. королівський лист Мелетію Хребтовичу від 2 липня 1578 р. із заборонаю “без жадного права, над привилея и волность их, наданя и фундуши... монастиру Пустинскому надание ... в повинность владзи и послушенства своего их мети”⁷¹), а також характерна для політичної ментальності XVI ст. відмова від остаточного визнання переходу Сіверської землі під зверхність Москви і спроби офіційних кіл Польсько-Литовської держави довести свої історичні права на цю територію і домогтися того, “ижьбы тот край панства господарского ... к рукам господарским пришол и так был захован, яко был за славное памяти короля его милости Казимера”⁷².

З’ясувати питання про сіверську данину Печерському монастирю дають можливість документи XVII ст. із фонду Посольського приказу. У справі про приїзд до Москви кийво-печерських ченців в 1628 р. цитується грамота Федора Іоанновича, згідно з якою 1586 р. цар, разом із іншими грошовими сумами, надіслав архімандриту Мелетію

⁶⁹ Архив ЮЗР. – Ч.1. – Т.1. – №1. – С.1. Зазначимо, що на підставі цієї грамоти брянський Свенський монастир був підпорядкований Печерській Лаврі у 1681 р. (Петров Н.И. Историко-археологический очерк г.Брянска, Орловской губ., и его отношение к Киеву // Труды Киевской духовной академии. – 1901. – № 1. – С. 26).

⁷⁰ Пашуто В.Т., Флоря Б.Н., Хорошкевич А.Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. М., 1982. – С.72, 145; Хорошкевич А.Л. Сословное землевладение украинских и белорусских земель XIV – начала XVI в. и древнерусские традиции. – С.208; Ричка В.М. Про джерела та основні етапи формування церковно-монастирського землеволодіння у Південній Русі (друга половина XI–XVI ст.) // Феодалізм на Україні. – К., 1990. – С.7; Гудзяк Б. Грецький Схід, Київська митрополія і Флорентійська унія // ЗНТШ. – 1994. – Т. ССХХVIII. – С. 58.

⁷¹ Архив ЮЗР. – К., 1883. – Ч.1. – Т.6. – №31. – С.63-64; № 36. – С. 73 (королівський лист М.Хребтовичу від 22 березня 1581 р. із заборонаю чинити утиски ченцям і підданам Пустинського монастиря).

⁷² Акты ЗР. – Т.2. – №184. – С.337.

“50 рублев за оброк, что шло в Печерской монастырь с тех сел, которые были за монастырем в государевых в северских городех”⁷³. Знята тоді ж копія даної грамоти, через розпорошення архівних фондів, опинилась у складі іншої справи; однак і вона є приступною для дослідників⁷⁴.

Таким чином, шляхом збирання данини реалізовувалося право Печерського монастиря на села, розташовані поблизу Новгород-Сіверського і Стародуба. Можна, з певною обережністю, припустити, що ці землі були пожалувані монастирю князями Можайськими (рід яких, до речі, фігурує у печерському пом'янику⁷⁵) і Шем'ячичами, котрі протягом другої половини XV ст. володіли даними містами. Принаймі, ці князі відомі як донатори: існує грамота Сигізмунда I від 1509 р. на право щорічного виїзду до Московської держави священників церкви св. Миколи в Орші для збору данини з “земель бортных” у Гомії, що їх було надано церкві князем Семеном Можайським⁷⁶; князь Василь Іванович Шем'ячич на початку XVI ст. пожалував бортні угіддя у Рильському повіті місцевим церквам Миколи Чудотворця й Афанасія Олександрійського⁷⁷. Втім, за відсутністю актів донацій і згадок про них у джерелах, дане припущення залишається в сфері гіпотез – адже перші відомості про печерські маєтності сягають 2-ї половини XI ст.⁷⁸

Як би то не було, у XV ст. на Сіверщині існували земельні володіння Печерського монастиря; у XVI ст., із включенням Сіверської землі до складу Московської держави, вони набрали інтерполітичного характеру*. При цьому йшлося не про одиначне явище – що,

⁷³ РДАДА. – Ф.124, оп.1628 р., спр.1. – Арк.38, 45.

⁷⁴ Там само. – Ф.124, оп.1586 р., спр.1. – Арк.1-3.

⁷⁵ Голубев С.Т. Древний помянник... – С.56.

⁷⁶ Акты ЗР. – Т.2. – №48. – С.59-60. У 1541 р., після повернення Гомельщини до складу Литовської держави, право оршинських священників на цю медову данину було ще раз підтверджене Сигізмундом I (Там же. – № 208. – С. 373).

⁷⁷ Анпилогов Г.Н. Бортные знамена как исторические источники. – С.156.

⁷⁸ Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – К., 1989. – С. 94-96; Ричка В.М. Про джерела та основні етапи – С. 4-5.

* Це змушує критично поставитися до зауваження Михалона Литвина про те, що “князь московитів отримує щорічно значні прибутки з тих володінь цього (Печерського – *О.Р.*) монастиря, які відійшли до нього” і “не поспішає повернути їх” (Михалон Литвин. О нравах татар, литовцев и москвитян. – С. 102).

крім наведеного епізоду з оршинськими священниками, засвідчує факт звернення до царя Михайла Федоровича в 1640 р. ігумена київського Микільсько-Пустинського монастиря, котрий нагадав у своїй грамоті, що “от прежних государей царей и великих князей Московского великого государства в уезде Путивльском некоторые отчины и земли на тот святой Пустынский наш монастырь грамотами печатными записаны суть, с которых за войною и посямест ничто не приходит обители нашей; и сего ради молим величества царствия твоего, пресветлый царю государю, благоизволи любо той отчине и земле zde к монастырю нашему Пустынскому. По прежних царей и государей грамотах, прилучити и чрез многие лета задержанья, по своей благодати царской, повели отдати или в то место царским своим жалованьем нас, богомольцев своих, ущедрити”⁷⁹. На підтвердження своїх прав монастирем була представлена “жалованная грамота великого князя Василья Ивановича 7019 (1510/1511 – *О.Р.*) году, какова дана в киевской Николской Пустынский монастырь игумену Мокарью с братьею на вотчинную землю в Новгородском уезде Северском да в Путивльском уезде во многих местех”⁸⁰. Грамота, на жаль, не збереглась, але в давньому, 1673 р., описі архіву Посольського приказу її згадано (хоч і помилково) як “жалованную грамоту великого князя Василья Ивановича Николского Путивльского (!) монастыря игумену Макарию з братьею на землю и на угодья в Путивльском уезде 7019 году”⁸¹. Пред’явлення монахами цієї грамоти у 1640 р. мало формальний характер, бо ще за Федора Іоанновича “в вотчинной земле, что была вотчинная земля за тем Николским монастырем в Путивле и в Новегородке, им отказано”⁸²; втім, у першій половині XVI ст.

⁷⁹ Акты ЮЗР. – СПб., 1861. – Т.3. – №21. – С.32.

⁸⁰ Там же. – №17. – С.26.

⁸¹ Опись архива Посольского приказа 1673 года. – М., 1990. – Ч.1. – С.213.

⁸² Акты ЮЗР. – Т.3. – №17. – С.26. Можливо, тоді ж втратив свої сіверські маєтності Печерський монастир – принаймні, їх немає у реєстрі його земельних володінь, укладеному в 1593 р. (див.: Архив ЮЗР. – Ч. 1. – Т. 1. – № 91. – С. 386-388), де зафіксовано навіть права на “dañ miodowu z sioł hosudarskich”. Очевидно, з 1586 р. монастир почав отримувати “за оброк” регулярну царську субсидію: виданою того року грамотою гарантувався безперешкодний проїзд печерських

монастир мав можливість здійснювати збір данини зі своїх сіверських маєтностей – що демонструє грамота Сигізмунда I київському воєводі Андрію Немировичу, виявлена нами в фондах Інституту рукописів НБУ НАН України: “Присылали к нам игумен и вси старцы монастыря святого Николы с Киева, чолом бьючи о том, штож которая дань здавна ходит до того монастыря Пустынского с Путивля и з Новагородка Сиверского; ино деи тыми разы оттоль к ним присылают, хотячи им тую дань выдавати; нижли они без дозволенья нашего не смели по тую дань за границу там посылати и били нам чолом, абыхмо им того дозволили. А про то абы твоя милость по тую дань к Путивлю и к Новугородку Сиверскому им посылати не заборонял” (1528 р.)⁸³.

Зазначимо, що, крім прибутків зі своїх “отчин и земель”, Микільсько-Пустинський монастир, як і деякі інші київські монастирі, міг отримувати певні доходи з Путивльщини шляхом централізованого розподілу данини, що надходила з Путивля до київського “скарбу” та київського “ключа”. Принаймі, слід зважити на писарський запис у шостій книзі записів Метрики про “личбу” київського ключника Сенька Полозовича (1496 р.), згідно з яким частина “северское дани” йшла безпосередньо великому князю литовському, частина – київському воєводі, путивльському наміснику й іншим врядникам, “а иное, – зазначено в тексті, – давал на рускии церкви”⁸⁴. Водночас у документі згаданий київський бискуп, який також мав право на частку доходів з Путивльщини; про це ж прямо свідчить і цитована вище скарга киян на втрату путивльських “бискуплих, и князских, и панских волостей”⁸⁵. М.Ф.Владимирський-Буданов відносив до маєтностей київського бискупа, крім земель у Посейм’ї, Морівськ у нижньому Подесенні

ченців до Москви за “милостинею” у 1588 р. (РДАДА. – Ф. 124, оп. 1586 р., стр. 1. – Арк. 4-5). Це й створило прецедент, на підставі якого монастир наполягав на своїх правах на цю, компенсаційну за своєю природою, “милостиню” у 2-ій чверті XVII ст., коли Сіверщина опинилась у складі Речі Посполитої.

⁸³ НБУ НАНУ. – ІР, ф.301, № 595 (П.). – Арк.186.

⁸⁴ Акты ЛРГ. – №44. – С.72.

⁸⁵ Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. – Вып.2. – С.8.

(без посилання на джерело інформації)⁸⁶. Гадаємо, що ці дані він запозичив з “Публіки” Й.Верещинського (1594 р.), невірно витлумачивши той її фрагмент, де йдеться про намагання великого князя московського побудувати замок “на власному ґрунті бискупства київського, знаному як Куроп’є, чи, точніше, [на ґрунті], здавна знаному як Муровейське городище, що від Остра, українного замку й[ого] к[оролівської] м[илості], в двох милях, а від Києва у тринадцяти милях” (“w własnym gruncie biskupstwa kijowskiego, nazwiskiem Kuropiem, ábo ráczey z wieku názwánym ná horodyszczu Murowieyskim, od Ostrzá, zamku J.K.M. ukráinnego, iedno we dwu mil, á od Kijowá we trzynaście mil”⁸⁷). Як бачимо, в даному тексті йдеться не про один, а про два різні пункти – Куроп’є (суч. Короп’є)⁸⁸ і розташований поблизу Морівськ, відомий у 90-х рр. XVI ст. як Моровське (Муровське) городище⁸⁹, що на ньому 1594 р. цар Федір Іоаннович наказував “делати острог” чернігівському воєводі князю Володимиру Бахтеярову-Ростовському⁹⁰. Таким чином, Морівськ не належав до володінь київських бискупів – про що з певністю свідчить і “Реєстр границь чернігівських”, куди він занесений як “село черниговское городовое” (див. нижче, с. 208, 210).

В цілому ж вповні очевидно, що у XIV-XV ст. церковне землеволодіння на Сіверщині, як і на усій території ВКЛ, за своїми масштабами значно поступалося світському.

Специфіка Сіверщини полягала в тому, що по її території проходила низка важливих торгових шляхів. Найголовніший з них з’єднував Крим та Північне Причорномор’я з Волго-Оцьким басейном. Від Таванського перевозу в пониззі Дніпра купецькі каравани йшли “землею або водою”, тобто сухоходом чи Дніпром, повз Черкаси та Канів, до Києва; тут відкривалися річковий та сухопутний шляхи на Чернігів і далі, уверх Десною (судноплавною від

⁸⁶ Владимирский-Буданов М. Церковные имущества в Юго-Западной России XVI века // Архив ЮЗР. – К., 1907. – Ч.8. – Т.4. – С.13.

⁸⁷ Цит. за: Дашкевич Н. Заметки по истории Литовско-Русского государства. – С.52. – Прим.3.

⁸⁸ Див. щодо нього: ŻD. – Warszawa, 1894. – Т. 21. – S. 138.

⁸⁹ Анпилогов Г.Н. Новые документы... – С.74, 75, 85.

⁹⁰ РДАДА. – Ф.123, оп.1594 р., спр.2. – Арк.9 зв.-11 зв.

верхів'я до гирла*) на Новгород-Сіверський (зв'язаний торговими шляхами з Рильськом і Путивлем) та Брянськ, звідки через Бринь, Серенськ, Воротинськ, Калугу, Торусу, Серпухів і Лопасню купці діставалися до Москви⁹¹.

Крім цієї "стародавньої й загальновідомої в усіх своїх звивинах дороги", з Криму в Московщину вів і інший, контрабандний, шлях – "полем". Починаючись від Перекопу, він йшов Муравським шляхом до витоків Коломаку, де повертав на Путивль; від Путивля торгові каравани прямували через Новгород-Сіверський і Брянськ або через Новосиль на Москву⁹².

Цими торговими шляхами через Сіверську землю йшли транзитом різноманітні східні товари: тканини, одяг, килими, сап'ян, шовк – сирець, прянощі (шафран, перець, імбир), фарби, коштовності, ладан, мускус, мило, зброя⁹³. Частина цих товарів реалізо-

* Значення цієї комунікаційної артерії підкреслював Р.Гейденштейн (1596 р.): "[У Києві] є чимало купців, які займаються торгівлею з Московією. Дуже вигідну торівлю здійснює Київ по Дніпру й Десні, що впадає в Дніпро за милю від Києва. Тубільці називають її другою половиною Дніпра, така вона глибока" (Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – Отд.2. – №10. – С.24).

⁹¹ Сб.РІО. – Т.35. – С.174; Сб. РІО. – Т.41. – С.213, 261, 441-443; Сборник Муханова. – М., 1836. – №61. – С.89; Барбаро и Контарини о России: К истории итало-русских связей в XV в. – Л., 1971. – С.211-212; Торговля на Україні: XIV – середина XVII століття (Волинь і Наддніпрянина). – К., 1990. – №11. – С.25-26 (порівн. з рец. Р.Шиян: ЗНТШ. – 1991. – Т.ССXXII. – С.461). Про Торусу див.: АИ. – СПб., 1841. – Т.3. – № 65. – С.59. Відзначимо, що цей шлях, попри погіршення міждержавних взаємин, активно функціонував і пізніше, в XVI ст. (див.: Акты ЗР. – Т.2. – №60. – С.74; Архив ЮЗР. – Ч.7. – Т. 1. – С.82-83, 96, 112, 595; Архив ЮЗР. – К., 1907. – Ч.8. – Т.5. – №84. – С.187-189; Герберштейн С. Указ. соч. – С.140). У цей час на відрізу від Москви до Новгорода-Сіверського були влаштовані так звані "ямы" – станції для переміни коней посланцями царя, які їхали в Крим і Туреччину з дипломатичними й іншими дорученнями; вони також обслуговували послів і торгових представників цих держав (Фехнер М.В. Торговля Русского государства со странами Востока в XVI веке. – М., 1956. – С.15-16).

⁹² Торговля на Україні. – №56. – С.76-77; Сб.РІО. – Т.35. – С.245, 247-248; Сб. РІО. – Т.41. – С.154, 235, 318, 484-485; Сыроечковский В.Е. Пути и условия сношений Москвы с Крымом на рубеже XVI в // Известия АН СССР. – Отд. общ. наук. – 1932. – №3. – С.225-226. Порівн.: Торговля на Україні. – №54. – С.71-73.

⁹³ Сб.РІО. – Т.35. – С.10-12, 26-31. Докладніше про асортимент східних товарів див.: Фехнер М.В. Указ.соч. – С.66-95.

увалася на ринках Сіверщини* або, разом із продуктами місцевих промислів (медом, воском, хутром), скуповувалася російськими купцями. Так, у 1489 р. купці з Коломни та Можайська, торгуючи в Путивлі, придбали тут “сто кадей да дватцать меду, да двесте бобров, ... да сто выдер, да сорок пудов воску, да четыре сороки горнастаев, да семь рысей, да сорок лисиц, да полторы тысячи белки”, а також товари східного виробництва (“тритцать литр шолку червчатого, да сто локоть тафты червчатые, да пятнатцать изуфрей тяжелых, да тритцать гривенок краски, да два отласа, да две епанчи бурские”)⁹⁴. На Сіверщину “торговые люди” з Коломни, Можайська, Твері, як правило, їздили через Вязьму – “на Лучин, да на Городечно, да на Поцин (Пацинь – *О.Р.*)”, а потім – “к Дбрянску, и к Почяпу, и к Рылску или к Путивлю и к иным местом в ту сторону”⁹⁵.

У сіверських містах (як у великокнязівських, так і в приватно-власницьких), розташованих на “звечистых” торгових шляхах, з купців стягалися різноманітні митні й торгові збори⁹⁶. Сітка митниць на Сіверщині реконструюється на підставі листа Казимира мінському міщанину Луці Терешковичу (1488 р.), згідно з яким останній був звільнений від сплати мита у Гомії, Новгороді-Сіверському, Радогощі, Трубецьку, Брянську, Стародубі, Чернігові, Любечі й Путивлі⁹⁷. На той час ставки митних зборів дорівнювали: у Чернігові – три гроша з возу, два – з в’юка; у Гомії – два гроша з возу й з в’юка; в Новгороді-Сіверському, Радогощі, Трубецьку та Брянську – гріш з возу⁹⁸.

Зазначимо, що на сьогодні збереглися лише документи, що стосуються брянського та путивльського мит: “данини”, предметом

* Предмети імпорту (кераміку) знаходять під час археологічних розкопок у регіоні: Беляева С.А. Указ.соч. – С.77-78, 80.

⁹⁴ Сб. РИО. – Т.35. – С.26.

⁹⁵ Там же. – С.22-23, 26, 260; Акты ЗР. – Т.1. – №157. – С.178.

⁹⁶ Див., наприклад: РИБ. – Т.27. – Ст.212, 219.

⁹⁷ Там же. – Ст.463-464; Торгівля на Україні. – №18. – С.34-35.

⁹⁸ Сб. РИО. – Т.35. – С.9-10 (1488 р.). Див. також таблицю: Демченко В. Торговля Москвы с Литвой, Крымом и Турцией по дипломатическим сношениям эпохи Ивана III и Василия III // *Minerva* – К., 1917. – Вып.6. – С.61.

яких була частина митних зборів у Путивлі та Брянську⁹⁹, а також “листи” на “оренду”, тобто на відкуп, цих мит¹⁰⁰. “Данини” Казимира свідчать про те, що митні збори сплачувалися не тільки “пенязями”, а й привізними товарами – зокрема, “махальським” (з м. Мехельна в Нідерландах) сукном¹⁰¹. І хоч, за відсутністю єдиної ставки мита на території Литовської держави, орендні суми не придатні для компаративного аналізу – як показчик кількості товарів, що курсували через Путивль, – видається за очевидне, що в другій половині XV ст. він являв собою досить значний торговий пункт (що, зокрема, підкреслював М.В. Довнар-Запольський¹⁰²). Щоправда, в останні десятиріччя XV ст. через “сказу поганьскую”, тобто через напади татар, обсяг товарних перевозок через Путивль істотно скоротився – що унаочнює прогресуюче зменшення загальної вартості путивльських митних і корчемних зборів (при здачі їх в “оренду” строком на три роки), яка в 1486 р. дорівнювала 1100, в 1490 р. – 1000, а в 1495 р. – 800 копам широких грошів¹⁰³. Для російських та іноземних “гостей” значно безпечнішим став шлях Дніпром на Смоленськ і далі, через Вязьму й Можайськ, до Москви¹⁰⁴. Саме тому митники Федір, Іван і

⁹⁹ РИБ. – Т.27. – Ст.193, 197-201, 235, 262, 275-276, 287-290, 296, 305-306, 315-316 та ін.

¹⁰⁰ РДАДА, ф.389, оп.1, спр.6. – Арк. 222-222 зв.; РИБ. – Т.27. – Ст.212-213, 218-221; Акты ЛМ. – Т.1. – Вып.1. – №195. – С.74-75; №201. – С.77; №259. – С.100; №№349, 351. – С.136; Вып.2. – №429. – С.1-2.

¹⁰¹ РИБ. – Т.27. – Ст.201, 240, 284, 292. Сукно було товаром, що реекспортувався з Московської держави до Криму й Туреччини (Фехнер М.В. Указ.соч. – С.65, 97. Порівн.: ŻD. – Warszawa, 1894. – Т.20. – S.8-9). Однак на Сіверщину воно могло потрапляти й іншим шляхом – з Польщі: відомий маршрут Чернігів – Київ – Мозир – Пінськ – Берестя, яким чернігівці їздили до Любліна, Познані, Варшави та Гнезна (Торгівля на Україні. – №43. – С.52).

¹⁰² Довнар-Запольский М.В. Государственное хозяйство... – С.535.

¹⁰³ РИБ. – Т. 27. – Ст. 218, 220; Торгівля на Україні. – № 16. – С. 31; Акты ЛМ. – Т.1. – Вып. 1. – № 195. – С. 75. Крім грошей, у 1486 і 1490 рр. великий князь литовський отримав від митників 50 ліктів адамашки – можливо, не в рахунок вартості мита, а як “чолобиття” (Довнар-Запольский М. В. Государственное хозяйство – Приложение № 3. – С. XVII). Зі свого боку, аби компенсувати втрати від зменшення путивльського мита, Олександр у 1486 р. збільшив строк його “оренди” на 4 місяці.

¹⁰⁴ Фехнер М.В. Указ. соч. – С.17.

Петро, у 1498 р. відкупивши на три роки путивльські мито й корчму за 900 кіп грошів, у 1499 р. були змушені звернутися до Олександра з проханням продати їм смоленське мито¹⁰⁵.

Розвиток торгівлі був безпосередньо пов'язаний з товаризацією промислового й сільського господарства, активізацією товарно-грошових відносин у регіоні. Відображенням цих явищ був процес заміщення натуральної данини грошовою, що простежується за актами Литовської Метрики. Так, у 1496 р. дроківці, разом із куничними шкурками, давали великому князю литовському “полшестадесят коп грошей, а бобра грошми копу грошей, а кунци грошми двадцать без одноє”¹⁰⁶; у 1498 р. брянські рибалки вносили до великокнязівського “скарбу” “по два бобры, а кадь рыбы, а за орехи водены сорок грошей”¹⁰⁷; наприкінці XV ст., за даними “Пам'яті” 1527 р. (див. нижче, с. 212), від Мглина великому князю литовському “хоживало” данини 50 діжок меду і 50 кіп “широких” грошів. Переводячи натуральну данину на гроші, великокнязівський “скарб” не просто намагався уніфікувати відбуткові відносини “господарських” підданих, а “йшов назустріч новим економічним відносинам, виробленим новими умовами життя”, тобто розвитку обміну й активізації грошового обігу¹⁰⁸. Частина грошей, що курсували в регіоні, тезаврувалася місцевим населенням; матеріали монетних скарбів XIV-XV ст. свідчать про те, що, крім литовських і празьких (“широких”) грошів¹⁰⁹, в обігу

¹⁰⁵ РДАДА. – Ф. 389, оп. 1, спр. 6. – Арк. 222-222 зв.; Акты ЛРГ. – № 62. – С. 88-89. Принагідно зауважимо, що в коментарі до збірки актів “Торговля на Україні” (С. 343. – № 16) через помилки в розшифровці індиктових років (замість 1495 і 1498 – 1510 і 1513 рр.) невірно відображено динаміку коливань вартості путивльських мита й корчми.

¹⁰⁶ Акты ЛРГ. – №33. – С.63.

¹⁰⁷ РИБ. – Т. 27. – Ст. 707.

¹⁰⁸ Довнар-Запольский М.В. Государственное хозяйство... – С.265-266; Клепатский Р.Г. Указ.соч. – С.XL.

¹⁰⁹ Існує точка зору, згідно з якою основна маса празьких грошів надходила на східнослов'янські землі через Чернігівщину. Див.: Рябцевич В.Н. К вопросу о денежном обращении западнорусских земель в XIV-XV вв. // Нумизматика и сфрагистика. – К., 1965. – Вып.2. – С.126. Порівн.: Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – К., 1971. – С.66-69.

знаходилися татарські, польські та генуезько-кримські (“кафинские”) монети¹¹⁰.

Активізація торгівлі виступала як фактор розвитку міської економіки. Наприкінці XV ст. у регіоні нараховувалося 13 міст: Чернігів, Новгород-Сіверський, Стародуб, Путивль, Рильськ, Гомій, Почеп, Трубчевськ (Трубецьк), Дроків, Мглин, Радогощ, Брянськ, Любеч.

Культурні нашарування XIII-XV ст. в усіх цих містах практично не досліджені; відповідно, й дані про розвиток міської економіки – передусім, ремесла – як такі відсутні¹¹¹. Щоправда, широкий асортимент ремісничого знаряддя виявлений розкопками сільських поселень у регіоні: столярні ножі, топори, сверла, долота, тесла, пробійники, шила та ін. Як правило, це продукція сільських ремісників; про розвиток металургійного виробництва свідчать знахідки криці та шлаків¹¹². Зображення знарядь деревообробки поширені серед місцевих бортних “знамен”; відомо, що дроківські “добродеревцы” брали участь у будівництві Черкаського замку (1496 р.)¹¹³.

В цілому, темпи розвитку сіверських міст були, очевидно, невисокими, корелюючи з загальним ритмом соціально-економічної еволюції регіону. Його відносно низька заселеність, наявність обширних лісових масивів, багатих на дичину й мед, зумовили переважання традиційних промислів (мисливства, бортництва, рибальства) в структурі економічної діяльності місцевого населення; це відрізняло Сіверщину від західних областей ВКЛ, де в XIV-XV ст. хліборобство було найважливішою галуззю господарства, а починаючи з XVI ст., хліб вивозився на експорт¹¹⁴. Відставання аграрної сфери визначало консервативність суспільних

¹¹⁰ Котляр М.Ф. Грошовий обіг ... – С.74-75, 77-78, 80. Порівн. також: СЕУ. – №1329. – С.798-799; Сб.РІО. – Т.35. – С.28, 30.

¹¹¹ Беляева С.А. Указ.соч. – С.41; Виноградская Л.И. Новгород-Северский во второй половине XIII-XVII вв. // Новгороду-Северскому – 1000 лет. – С.52-54.

¹¹² Беляева С.А. Указ.соч. – С.57-59, 93-100.

¹¹³ Анпилогов Г.Н. Бортные знамена как исторические источники. – С.164-165; Акты ЛРГ. – №33. – С.64.

¹¹⁴ Довнар-Запольский М.В. Государственное хозяйство... – С.224, 267.

відносин: переважання у регіоні ранньофеодальних форм повинностей (натуральна данина медом, рибою, хутром^{*}), елементи архаїки в управлінні (давньоруська номенклатура “урядів”, держання “урядів” і волостей “колеей”). Разом із цим слід підкреслити, що частина промислової продукції надходила на зовнішній ринок. Це, як і розширення посівних площ, зростання внутрішнього обміну, являло собою фактор соціально-економічного прогресу.

^{*} Порівн. звістку про древлянську данину “медом и скорою (шкурками хутрових звірів – *О.Р.*)”: Лаврентьевская летопись. – Ст.58.

**Сіверщина
у міждержавних відносинах
кінця XIV – початку XVI століття**

Приєднання до Литовської держави Південної Русі було визначним успіхом Ольгерда у боротьбі за загальноруський політичний пріоритет. Однак йому все ж таки не вдалося істотно похитнути престиж великого князівства Московського; більше того – наприкінці 1370-х рр. на бік Москви перейшли деякі з литовських князів. Спочатку, після конфлікту з Ягайлом, котрий по смерті батька (1377 р.), всупереч принципам родового старшинства, успадкував великокнязівський віленський стіл, покинув Литву й присягнув Дмитру Івановичу Московському Андрій Ольгердович Полоцький. У грудні 1379 р. він разом із князями Дмитром Михайловичем Волинським і Володимиром Андрійовичем Серпуховським здійснив рейд углиб сіверських територій, в результаті якого на службу до великого князя московського перейшов однокровний брат Андрія, Дмитро Ольгердович Трубчевский, пожалуваний “Переяславлем и со всеми его пошлинами”¹.

¹ Рогожский летописец. – Ст.138. Варто зауважити, що ця літописна звістка, на перший погляд, не вписується в політичний контекст кінця 70-х – початку 80-х рр. XIV ст.; ще польський історик Г.Пашкевич слушно відзначив, що загострення відносин із Литвою не відповідало інтересам Дмитра Івановича, котрий готувався до рішучого зіткнення з Ордою (Paszkievicz H. Jagiellonowie a Moskwa. – Т. 1. – S.437). Йі же прямо суперечить виклад подальших подій у низці літописних зводів кінця XV-XVI ст. Зокрема, в зводі 1479 р. після повідомлення про перехід Дмитра Трубчевського на московську службу йдеться про те, що в серпні 1380 р. у Коломну

До цього епізоду історії ВКЛ неодноразово зверталися фахівці. У польській історіографії взяла гору думка, що похід московських

до Дмитра Івановича, який виступав проти Мамає, “приспеша ... князи литовстийн Олгердовичи, князь Андреи Полотський с псковичи и брат его князь Дмитрей Дьбрянський с силою дьбрянською, прихаша бо тогда служити великому князю Дмитрею Івановичю” (Московский летописный свод конца XV века. – С.200-202); за Никонівським літописом, Андрій Полоцький і Дмитро Брянський приєдналися до Дмитра Івановича поблизу Березуя, “за двадесят и три поприща до Дону” (Патриаршая или Никоновская летопись // ПСРЛ. – Т.11. – С.45, 55). Причина цього протиріччя полягає у компілятивності літописних джерел, що в їх складі містяться пізніші літературні твори – “Сказання про Мамаєве побоїще” (у редакції митрополита Данила – Никонівський звід) та широка літописна повість про Куликовську битву (Московский звід 1479 р., літописи Ермолинський, Воскресенський та ін.; у літописах, які містять початковий текст цієї повісті – Софійському Першому та Новгородському Четвертому – за спостереженнями Б.М. Флорі (Литва и Русь перед битвой на Куликовом поле. – С.165), згадується не “дьбрянская сила” а “Дмитрий Брянский с всеми своими мужи”). Обидві ці пам’ятки містять чимало анахронізмів, одним з яких і є згадка про Дмитра Ольгердовича як володаря Брянська, коли той уже перейшов на службу до великого князя московського. Цей момент, що його далеко не завжди беруть до уваги дослідники, призвів до появи низки сміливих гіпотез. Так, С.Кучинський, відштовхуючись від гіпотези Л.Колянковського, прокламував, що московська виправа на Трубчевськ і Стародуб відбулася не взимку 1379-1380 рр., а роком пізніше; московські війська були розбиті Ягайлом, котрий, як відомо, не встиг об’єднатися з Мамаєм (звідси – відомості прусських хроністів про розгром московських сил литовцями після Куликовської битви); Дмитро Брянський, позбавлений уділу Ягайлом, був змушений шукати притулок у Москві (Kuczyński S.M. Ziemie ... – S.154-156, 204-205). Близьким до такого розуміння подій є Ф.М.Шабульдо; на його думку, “політичний прихильник Москви у Великому князівстві Литовському” Дмитро Ольгердович Брянський взимку 1379-1380 рр. угодою – “рядом” із Дмитром Івановичем оформив “вихід Чернігово-Сіверського князівства зі складу Великого князівства Литовського та приєднання його до очоленої Москвою союзно-васальної коаліції князівств Русі”; “за відсутності Дмитра Ольгердовича, котрий разом із дружиною приєднався до війська Дмитра Донського й узяв участь у Куликовській битві. Ягайло знову заволодів його уділом. Як компенсацію за втрачені володіння Дмитро Ольгердович отримав у держання від московського великого князя Переяславль-Заліський” (Шабульдо Ф.М. Земли... – С.115, 129); таким чином, звістку про похід 1379-1380 рр. інтерпретовано як контамінацію – змішання двох різночасних подій. Крім того, дослідник припустив, що “за розпорядженням Ягайла у 1380 р. на території Чернігово-Сіверського князівства, яке раніше належало Дмитру Ольгердовичу, були утворені три незалежні одне від одного та підпорядковані його

військ знаменував початок дій антиягеллонської коаліції у складі Москви, Новгороду й Ордену. Ця точка зору була докладно проаналізована Б.М.Флорею, котрий переконливо довів її хибність; дослідник запропонував інший спосіб інтерпретації фактів: “у Москві вже було відомо про укладення союзу між Ягайлом та Мамаєм і, здійснюючи такий крок, московський уряд намагався ускладнити об’єднання сил своїх противників. Оскільки базою для спільного виступу литовських і монголо-татарських військ могли стати лише території на півдні й південному заході від кордонів Московського князівства, то цілком природною є спроба московського уряду перешкодити такому виступу, зайнявши низку міст на кордоні Великого князівства (Литовського – *О.Р.*) зі степом”; однак ця акція не мала бажаних наслідків – військам, відправленим на “литовськия городы”, не вдалося встановити контроль над сіверськими землями².

Що ж до позиції Дмитра Ольгердовича у подіях 1379-1380 рр., то при її оцінці слід, передусім, враховувати гостроту внутрішньородових протиріч між старшими Ольгердовичами та Ягайлом. Гадаємо, що немає джерельних підстав для того, аби розцінювати Дмитра Трубчевського як одну з “перших жертв нової політики Ягайла, котрий... став, очевидно, обмежувати автономію земель-анексів” або ж убачати в ньому “таємного прихильника” Москви, врятованого походом московського війська від Ягайлової розправи³; безпідставними є й твердження, що Дмитро Ольгердович відмовився визнати зверхність Ягайла, “маючи на меті визволити свої володіння від сплати ординської данини й верховної влади литовських феодалів (?! – *О.Р.*)”⁴.

верховній владі Чернігівське, Стародубське й Новгород-Сіверське князівства” (Там же. – С.89-90, 96). Однак, як вже відзначалося вище, Дмитро Ольгердович не був чернігівським князем; немає підстав і для тверджень про приналежність цьому князеві у 1370-х рр. Новгород-Сіверського та Стародуба.

² Флоря Б.Н. Литва и Русь перед битвой на Куликовом поле. – С.159-167. Див. також: Горский А.А. Брянское княжение в политических взаимоотношениях Смоленска, Москвы и Литвы // Спорные вопросы отечественной истории IX-XVIII веков. – М., 1990. – С.57.

³ Греков И.Б. Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV-XVI вв. – М., 1963. – С.61; Его же. Восточная Европа... – С.100.

⁴ Шабильдо Ф.М. Земли... – С.129.

Паралельно з цим документально засвідчена переконаність старших Ольгердовичів в узурпації їх прав Ягайлом – переконаність, яку поділяли не тільки безпосередні учасники історичних подій останньої чверті XIV ст.,⁵ а й їхні далекі нащадки – красномовним свідченням чого є лист до Сигізмунда-Августа потомка Володимира Ольгердовича, князя Бельського (1567 р.), в якому, нагадуючи про факти двохсотрічної давності, він відзначає: “Ино наша была отчизна Великое княжество Литовское, заньже (оскільки – *О.Р.*) прапрадед наш, князь Володимер – великого князя сын Ольгердов, и как князь великий Олгерд понял другую жену, тверянку (дочку князя Олександра Тверського Юліану – *О.Р.*), и тое для другой своей жены прадеда нашего отставил и дал тот столец, Великое княжество Литовское, другой своей жены детем – сыну Ягайлу”⁶.

У фаховій літературі висловлювалася думка, що саме ці внутрішньородові суперечності спровокували так звану “змову князів” 1481 р.⁷; що ж до Ягайлових часів, то вповні зрозуміло, що в той період реакція на його вокняжіння мала значно бурхливіший та гостріший характер. Щоправда, й тоді ці протиріччя не були непереборними, а спричинена ними політична конфронтація – консеквентною: близько 1388 р. Дмитро Ольгердович, присягнувши на вірність Ягайлу та Ядвізі, повернувся до Литви, а в 1399 р., разом із Андрієм Ольгердовичем, загинув у битві на Ворсклі⁸. Взагалі ж,

⁵ Так, наприклад, у вересні 1377 р. Федір Ольгердович, який тоді князував на Волині, у Ратно, присягнув королю Людовику Угорському, не бажаючи визнавати Ягайла великим князем литовським через упевненість, що має більші права на віленський стіл. – Halecki O. *Przyczynek genealogiczny do dziejów układu Krewskiego* // МН. – 1935. – № 7-8. – С.102.

⁶ Сб. РИО. – СПб., 1892. – Т.71. – С.501.

⁷ Грушевський М.С. *Історія України-Руси.* – Т.4. – С.269-270; Клепатский П.Г. *Указ.соч.* – С.60-61.

⁸ Розов В. *Вказ. праця.* – №23. – С.42-44; Софийская Первая летопись. – С.251. Зауважимо, що серед учасників битви на Ворсклі не згадуються сіверські князі – що, на думку С.Кучинського (*Ziemię ...* – С.217) не випадково: очевидно, за умов різкого погіршення литовсько-рязанських відносин наприкінці XIV ст., Вітовт побоювався ворожих акцій з боку Рязані, що їм і мали протидіяти князі, котрі резидували на Сіверщині. Нагадаємо, що у 1401 р., в результаті спільних дій Олега

факт виїзду Дмитра Ольгердовича з ВКЛ не був чимось екстраординарним: протягом XIV-XV ст. Московське князівство активно вбирало “відходи” внутрішньополітичної боротьби у сусідній державі.

Злам XIV-XV ст. характеризувався ослабленням московсько-литовської конфронтації*. У цей час родинні узи зв’язали Василя I не лише з Вітовтом (дочка якого Софія у 1391 р. стала дружиною московського князя), а й з сіверськими Наримунтовичами: у 1403 р. Олександр Патрикійович Стародубський видав свою дочку Аграфену за брата Василя I Андрія Дмитровича⁹.

Зближення Москви та Вільна у політико-дипломатичній сфері тривало недовго. Вже 1406 р., у відповідь на “воювання” Вітовтом псковських волостей, Василій I “ста за псковичи, и с своим тестем мир разверже, и ходи противу Витовта, и воевашася промежи себе”¹⁰. Показово, що того ж 1406 р. був, за наказом Вітовта, ув’язнений Олександр Патрикійович, запідозрений у зраді¹¹; тоді ж втік з Литви на чолі численного почту князь Олександр Нелюб, син київського князя Івана Ольгимонтовича Гольшанського; прийнятий при дворі Василя I, він, як раніше Дмитро Ольгердович, отримав від нього Переяславль¹².

Про можливий взаємозв’язок даних фактів свідчать подальші події. У липні 1408 р. на московську службу перейшов Свидригайло Ольгердович, котрий мав своїм уділом Брянськ; разом покинули ВКЛ чернігово-брянський єпископ Ісакий, князі Патрикій Наримун-

Івановича Рязанського та його зятя Юрія Святославича Смоленського, у відвойованому у Вітовта Смоленську загинув Роман Михайлович Брянський; наступного року син Олега Рязанського Родослав “поиде ратью на Брянск”; під Любутськом він зазнав поразки від військ Семена-Лингвеня Ольгердовича та Олександра Патрикійовича Стародубського і потрапив у полон (Новгородская Четвертая летопись. – С.106; Московский летописный свод конца XV века. – С.231), що й поклало край зазіханням Рязані на сіверські землі.

* Докладніше див.: Пресняков А.Е. Лекции по русской истории. – Т.2. – Вып.1. – С.83-84; Черепнин Л.В. Указ.соч. – С.709, 713.

⁹ Московский летописный свод конца XV века. – С.232.

¹⁰ НПЛ. – С.398-399; Новгородская Четвертая летопись. – С.109.

¹¹ СЕВ. – №352. – С. 136-137.

¹² Московский летописный свод конца XV века. – С.234.

тович, Олександр і Федір Звенигородські, Семен Перемишльський, Михайло Хотетівський, Урустай Менський і низка чернігівських, стародубських, брянських та інших бояр¹³. Аналізуючи цей масовий “вихід”, О.Є.Пресняков акцентував увагу на тому, “як демонстративно прийняв його (Свидригайла – *О.Р.*) московський великий князь, давши йому небувале кормління: Володимир-на-Клязьмі, Переяславль, Юр’їв, Волок, Ржев і половину Коломни”¹⁴. Очевидно, що ця щедрість не була випадковою – йшлося про масштабну політичну акцію, безпосередньо пов’язану з московсько-литовською війною, яка розгорнулася у цей період (заторкнувши верховські й, можливо, сіверські землі*), та “усобицею великою”, котра, за свідченням тверського літописця, 1407 р. спалахнула в Литві¹⁵. Можливо, далось взнаки незадоволення політикою Вітовта, зростанням його залежності від Ягайла, засвідченим актом відновлення унії з Польщею у 1401 р. Лідером опозиції став Свидригайло; про його

¹³ Симеоновская летопись.– С. 154-155; Московский летописный свод конца XV века. – С. 237.

¹⁴ Пресняков А.Е. Лекции по русской истории. – Т.2. – Вып.1. – С.89-90. Безпрецедентність цього надання не пройшла повз увагу сучасників: за словами автора літописної “Повісті про нашестя Едігея”, Василій дав Свидригайлу “града мнози, мало не половину великаго княжения всея Руси, даша бо ему и многославный Володимерь, еже есть стол земля Русския и град Пречистыя Богоматери, в нем же и князи велиции рустии первоседание и стол земля Русския приемлют, иже великий князь всея Руси наименовається, ту бо первую честь приемлет... И такового града не помиловавше москвичи, вдаша в одръжание ляхови... Во дни наша несть было, ни от древних слышано, иже толико градов дати пришелцю князю в землю нашу, наипаче же и стол Роусския земля, мног-ославный Володимерь, мати градом” (Рогожский летописец. – Ст. 181. Порівн.: Симеоновская летопись. – С.157). На політичну вагу подій 1408 р. вказує й шлюб сина Патрикія Наримунтовича, Юрія, з дочкою Василя I (Зимин А.А. Формирование боярской аристократии в России... – С.29), котра спочатку, очевидно, призначалась у дружини самому Свидригайлу (Kuczyński S.M. Ziemie ... – S.223. – Przur.694).

* Упродовж 1406-1407 рр. джерела фіксують воєнні сутички в районі Серенська, Козельська, Воротинська, Новосила, Одоїва (Новгородская Четвертая летопись. – С.110; Тверская летопись. – Ст.472, 477). У вересні 1408 р. “татарове ..., иже которые помагали князю великому, видя плошество русских князей”, розграбували Брянськ (Тверская летопись. – Ст.474).

¹⁵ Тверская летопись. – Ст.473.

контакти з Москвою та про очолену ним змову ще в березні 1408 р. був поінформований Орден¹⁶.

Однак якщо самий факт змови ні в кого з фахівців не викликає сумнівів, то на липневі події 1408 р. існує кілька точок зору. Зокрема, І.Б.Греков, керуючись “Повістю про нашестя Едігея”^{*}, вважає, що виїзд Свидригайла до Москви був заздалегідь узгоджений з Василієм I¹⁷. Однак ще С.Кучинський звернув увагу на свідчення пруських хроністів про те, що 1408 р. Свидригайло, запідозрений Вітовтом у зраді, висловив готовність передати будь-кому землі, якими він володів – після чого Вітовт виріядив на Сіверщину своїх представників, а, можливо, й війська; це, на думку дослідника, й спричинило поспішну втечу до Москви учасників змови, котрі мали підтримати своїм виступом московські й татарські раті восени 1408 р. Полемізуючи з М.С.Грушевським¹⁸, С.Кучинський слушно зауважив, що 1408 р. сталася не “еміграція невдоволених”, а втеча змовників¹⁹. Сама по собі вона була показником слабкості опозиціонерів, не здатних без підтримки ззовні протидіяти Вітовтовим військам**

¹⁶ СЕУ. – №375. – С.155; Kuczyński S.M. Ziemie – S.220; Греков И.Б. Восточная Европа... – С.225.

^{*} “... Прислася великий князь Светригаило Олгердовичь на Москву к великому князю Василию Дмитриевичю, хотя с ним с одного на Витовта. Светригаило же лях бе верою, но устроен к брани мужь храбр, добль сын на оплчение, того ради и призваша его на Москву и вдаша ему града мнози” (Рогожский летописец. – Ст. 180-181).

¹⁷ Греков И.Б. Очерки по истории международных отношений... – С.85; Его же. Восточная Европа... – С.247.

¹⁸ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т.4. – С.70-71.

¹⁹ Kuczyński S.M. Ziemie – S.220-222. Паралельно, аналізуючи думку про “запланованість” виїзду Свидрагайла та його супутників, дослідник задає риторичне питання: “Чим керувались усі ці бояри, духовні особи й князі, покидаючи свої волості та міста заради непевної майбутності на чужині? Чи, може, дещо змусило їх до масового виїзду зі Свидригайлом?”

** Як видно, дії Свидригайла не заторкнули масу місцевого населення. Однак у літературі останніх десятиліть події 1408 р. інколи трактувались як “найвизначніший виступ українського та білоруського населення проти влади литовських феодалів” (Шабульдо Ф.М. Укрепление исторических связей между Северо-Восточной и Юго-Западной Русью в борьбе против господства Золотой Орды //

Розміщуючи Свидригайла та його супутників на території Московського князівства, Василій I, очевидно, розраховував на їх участь у подальшій боротьбі з Литвою²⁰. Однак лише декілька перебіжчиків (Наримунтовичі, Звенигородські) назавжди осіли у володіннях великого князя московського, давши початок деяким із так званих старомосковських княжат; більшість невдовзі повернулася до Литви – адже цілком очевидно, що Свидригайло, як і раніше, розпоряджався значними військовими силами, якщо, покинувши московську службу в 1409 р., по дорозі додому “пограбив град Серпухов, и опустошил, и отъиде восвояси со многим богатством”²¹. Навіть чернігово-брянський єпископ Ісакій, який втік до Московщини разом із Свидригайлом, пізніше повернувся на батьківщину, де й узяв участь у висвяченні на литовського митрополита Григорія Цамблака²².

У цілому, липневі події 1408 р. не відбилися на перебігу московсько-литовської війни: обидві сторони так і не вдалися до рішучих

Дружба и братство русского и украинского народов. – К., 1982. – Т.1. – С.99) та прояв “його тяжіння до Російської держави” (История Украинской ССР. – К., 1982. – Т. 2. – С. 155). Такі твердження були слушно розцінені як перекручення історичних реалій (Дворниченко А. Ю. Указ. соч. – С. 204. – Прим. 20).

²⁰ Греков И.Б. Восточная Европа... – С.254-255.

²¹ Патриаршая или Никоновская летопись // ПСРЛ. – Т.11. – С.211; Рогожский летописец. – Ст.186. І.Б.Греков вважає цю подію симптоматичною для взаємин, що склались у цей період між Ордою та Свидригайлом: на думку дослідника, похід Едігея на Русь восени 1408 р., під час якого було захоплено низку міст (і, серед них, Серпухів), був спрямований, передусім, на ліквідацію союзу між Василієм I та Свидригайлом (Греков И.Б. Очерки по истории международных отношений... – С.90; Его же. Восточная Европа... – С.262-264). Однак видається за очевидне, що восени 1409 р., коли Свидригайло “від’їхав” до Литви, татар у Серпухові вже не було: що ж до цитованої І.Б.Грековим літописної звістки про те, що Свидригайло “от Едигеевых татар утомился зело”, то її варто навести повністю: “Князь Сшвитригайло Олгирдовичь, внук Гедиманов, его же вси взносяща глаголаху богатырство, и удалство, и мужество велико в победах, а от Едигеевых татар утомился зело, бегаа, и со всею храброю литвою... мало не половину всего княжения Московскаго држал за собою, а победы на агаряны не показал нигде же, а едучи паки к себе в Литву, пограбил град Серпухов” (Патриаршая или Никоновская летопись // ПСРЛ. – Т.11. – С.211; тжж. Рогожский летописец. – Ст.181).

²² Московский летописный свод конца XV века. – С.242; Акты ЗР. – Т.1. №24. – С.33.

воєнних дій і у вересні 1408 р., після майже двотижневого “стояння” на Угрі, уклали мир “по-давньому”²³.

Протягом кількох наступних десятиліть московсько-литовські взаємини характеризувались ослабленням зовнішньополітичної активності обох держав – що значною мірою було пов’язано з феодалними міжусобицями другої чверті XV ст. у Великому князівстві Московському та Литві. У 1425 р., після смерті Василя I, його брат Юрій Дмитрович виступив проти племінника, Василя II Васильовича, до якого перейшло велике княжіння. “Печалование” Вітовта (діда Василя II з материнського боку) на певний час ослабило внутрішню боротьбу в Московщині; вона спалахнула з новою силою вже після його смерті (1430 р.), котра, своєю чергою, знаменувала початок тривалої смути в самій Литовській державі, де у 30-х рр. розгорнулася боротьба між Свидригайлом і Сигізмундом Кейстутовичем*

Феодална війна у Великому князівстві Московському тривала, з перервами, два десятиріччя, перетворившись на подію східноєвропейського масштабу. Її учасники неодноразово знаходили притулок за литовським кордоном. Після того, як у 1446 р. син Юрія Дмитровича, Дмитро Шем’яка, захопивши Москву й осліпивши Василя II, заволодів великокнязівським столом, до Литви втік серпуховський і боровський князь Василь Ярославич, котрий отримав від Казимира Брянськ, Стародуб, Гомій, Мстиславль. Незабаром сіверські землі стали центром консолідації сил, опозиційних Шем’яці: до Василя Ярославича приєдналися Семен Оболенський та Федір Басенок, котрі прийшли “со многими людьми”; від Василя Ярославича вони отримали в кормління Брянськ. Після

²³ Псковская Первая летопись. – С.200; Тверская летопись. – Ст.474; Московский летописный свод конца XV века. – С.237-238.

* Як вже відзначалося, в цей період Сіверщина, як і всі руські землі ВКЛ, була сферою політичного впливу Свидригайла. Татарська допомога, до якої неодноразово вдавався цей князь у боротьбі з Сигізмундом, далеко не завжди призводила до бажаних наслідків. Зокрема, у 1433 р. татарські загопи, ухилившись від участі в поході на Литву, “поплениша (землю – *О.Р.*) около Киева и Чернегова огнем и мечем, без числа християн в плен поведоша” (Густинская летопись. – С.354).

ув'язнення Василя II в Угличі князі Ряполовські, князь Іван Стрига-Оболенський та “прочие многие дети боарьские”, втікши до Мстиславля, запропонували Василю Ярославичу спільними зусиллями “вынати великого князя”. І хоч цей виступ виявився запізнім (Василій II вже був випущений на волю Шем'якою), його учасники, об'єднавшись з військами великого князя під Угличем, надали йому суттєву допомогу²⁴.

Таким чином, перебування на Сіверщині вихідців з Московського князівства було короточасним (1446-1447 рр.) – що й зближує ці події з “виходом” Свидригайла: в обох випадках виїзд до сусідньої держави являв собою тільки короткий епізод у політичній біографії осіб, утягнутих у боротьбу феодалних угруповань.

Після смерті Шем'яки (1453 р.) у Литві знайшов притулок його син, Іван Дмитрович Шем'ячич²⁵; тут же влітку 1454 р. опинився найближчий споборник Шем'яки – князь Іван Андрійович Можайський, позбавлений Василем II своїх володінь (формально – за відмову від участі у відбитті двох татарських нападів). Обидва князі були щедро наділені Казимиром, отримавши “в отчину” Новгород-Сіверський, Рильск, Гомій та Стародуб.

У літературі відзначалося, що створення на території Сіверщини князівств на чолі з представниками московської правлячої династії обумовлювалося можливістю використання їх як претендентів на московський стіл²⁶. Ця гіпотеза не є безпідставною. Відомо, що ще у 1448 р., при відновленні воєнних дій між Шем'якою та Василем II, Іван Андрійович Можайський, порушивши укладену 1447 р. угоду з великим князем московським²⁷, звернувся, при посеред-

²⁴ Московский летописный свод конца XV века. – С.266-269.

²⁵ Іван Дмитрович вирушив із Новгорода до Литви 1 травня 1454 р.; двома роками пізніше до нього приєдналась його матір, Софія Дмитрівна (Новгородская Четвертая летопись. – С. 216; Летопись Авраамки // ПСРЛ. – СПб., 1889. – Т. 16. – Ст. 193, 196).

²⁶ Пресняков А.Е. Образование Великорусского государства. – С.409; Тихомиров М.Н. Россия в XVI столетии. – С.407-408; Бычкова М.Е. Состав С.49. На думку М. Крома (Меж Русью и Литвой. – С. 63), Казимир керувався не стільки далекосяжними політичними розрахунками, скільки практичними інтересами укріплення обороноздатності сіверської “україни” ВКЛ.

²⁷ ДДГ. – №48. – С.146-148.

ництві свого тестя, князя Федора Воротинського, до Казимира, обіцяючи за допомогу в справі “посаження его на князстве Московском” Ржев, Мединь, Козельськ і визнання Казимира своїм сюзереном²⁸. І хоч тоді надії Можайського не виправдалися, згодом Казимир (можливо, на прохання того ж Ф.Л.Воротинського) надав йому притулок на території Литовської держави – чим порушив умови укладеної у 1449 р. угоди з Василієм II, що нею передбачалися обопільна відмова приймати на своїх землях “недругів” союзника та зобов’язання виступати проти них “заодин”^{*} “Вічне перемир’я”, проголошене у 1449 р., ґрунтувалося на взаємному визнанні існуючих кордонів; водночас був створений правовий механізм регуляції політичних відносин між Великим князівством Московським, ВКЛ, Твер’ю, Новгородом і Псковом, верховськими князівствами та Рязанню²⁹. Внаслідок цього у Східній Європі склався своєрідний баланс наявних політичних сил.

Ситуація докорінно змінилася в останній чверті XV ст., коли син Василя II, Іван III, досяг визначних успіхів у боротьбі за розширення своєї держави. У 1478 р. до її складу ввійшла Новгородська земля, а в 1485 р. – велике князівство Тверське, один з найголов-

²⁸ ДДГ. – №50. – С.149-150; Lietuvos Metrika. – Р. 248-249. Пізніше, вже перебуваючи на чужині, Іван Можайський уклав угоду з сином боровського й серпуховського князя Василя Ярославича, Іваном Васильовичем Ярославичем, котрий втік до Литви після опали, яка спіткала його батька; ця угода, націлена на повернення їхніх “отчин”, передбачала можливість того, що в майбутньому Іван Можайський “достанет великого княження” (ДДГ – №62. – С.199-201 (1461-1462 рр.)).

^{*} Про можливі наслідки прийняття Казимиром Івана Можайського восени 1454 р. попереджав смоленського єпископа Мисаїла та канцлера ВКЛ митрополит Іона, застерігаючи, що Василій II може “у нужи (при необхідності – *О.Р.*) по следу князя Івана достати” (АИ. – Т.1. – №56. – С.103-105; Русский феодальный архив ... – М., 1986. – Ч. 1. – № 60. – С. 203-205 (уточнення датування: Там же – Ч. 5. – С. 1015-1016). Див. також договір Василя II з тверським князем Борисом Олександровичем: ДДГ – №59. – С.187). Втім, московська сторона також порушувала договір 1449 р.: наприкінці 40-х – на початку 50-х рр. XV ст. при дворі Василя II був прийнятий Михайло Сигізмундович, котрий активно виступав проти Казимира й навіть ненадовго захопив Сівершину в 1449 р.

²⁹ ДДГ. – №53. – С.160-163.

ніших суперників Москви. Таким чином, під владою Івана III був об'єднаний основний масив великоруських земель.

Наслідком цих подій стали зміни в титулатурі великого князя московського: від середини 80-х рр. XV ст. він почав називати себе “государем и великим князем всея Руси”^{*} – що не тільки підбивало підсумки його політичної діяльності, а й містило у собі виразні претензії на зверхність над усіма східнослов'янськими землями, значна частина яких перебувала у складі Литовської та Польської держав. Це цілком усвідомлювали їх правлячі кола – про що свідчить дипломатична документція початку 1490-х рр. Саме тоді у переговорах між великим князем литовським Олександром і послами Івана III останній вперше у практиці московсько-литовських взаємин був названий “государем всеа Русии” (січень 1493 р.) – що, як і передбачав Іван III, викликало рішучий протест з литовського боку: “...Наперед того отець его, да и он ко отцу государя нашего так не приказывал, ни предки их к предкам государя нашего так не приказывали”. Роз'яснення надійшли лише за півроку: “Государь наш к вашему государю в своем листу ... новины некоторые не вставил: чем его Бог подаровал, от дед и от прадед, от начяла, правой есть уроженной государь всеа Руси”³⁰. Експліцитно ці загальнооруські претензії великого князя московського були сформульовані десятиріччям пізніше, у 1503-1504 рр., коли Олександр та його брату Владиславу Угорському прямо заявили, що вся Руська земля є “отчиною” московських володарів, а не тільки ті міста й волості, “кои, – словами Івана III, – ныне за нами”; при цьому останній, покликаючись на безперервний династичний

^{*} Питання про те, коли саме й завдяки чому увійшов до обігу цей титул, і досі є дискусійним. Порівн.: Греков *И.Б.*, *Очерки...* – С.188, 202; Каштанов *С.М.* *Социально-политическая история России конца XV – первой половины XVI в.* – М., 1967. – С.123; Кучкин *В.А.* *О времени написания Буславской псалтыри // Древнерусское искусство: Рукописная книга.* – М., 1972. – С.223-224; Хорошкевич *А.Л.* *Русское государство в системе международных отношений конца XV – начала XVI в.* – С.85; Зимин *А.А.* *Россия на рубеже XV-XVI столетий: Очерки социально-политической истории.* – М., 1982. – С.64, 281; Хорошкевич *А.Л.* *Русь, Русия, Московия, Россия, Московское государство, Российское царство // Спорные вопросы отечественной истории XI-XVIII веков.* – С.291.

³⁰ Сб. РИО. – Т.35. – С.81-82, 107.

зв'язок між московськими й давніми київськими князями, не приховував своїх намірів: “своей отчины всее доставати”³¹.

У фаховій літературі слушно зазначалося, що апелювання до патримоніального права при вирішенні Москвою зовнішньо-політичних задач на межі XV-XVI ст. не було новаційним: кількома десятиріччями раніше воно вже використовувалося для ідеологічного забезпечення приєднання Новгороду³². Однак і досі науковцями не звернено увагу на пряму текстуально-смыслову залежність заяв Івана III від давньоруських літописних сюжетів, пов'язаних зі специфічним статусом Києва як спільної “отчини” Рюриковичів, на яку всі відгалуження цього роду мали формально рівні права. Досить порівняти твердження Івана III про те, що “вся Русская земля, Киев, и Смоленск, и иные города, которые он (Олександр Казимирович – *О.Р.*) за собою держит к Литовской земле, з Божьею волею, из старины, от наших прародителей наша отчина”, “а их отчина – Лятская земля да Литовская” (1504 р.)³³, з літописним оповіданням про конфлікт між смоленськими Ростиславичами (нащадками Володимира Мономаха – що ними були, як відомо, й московські князі) та чернігівськими Ольговичами, в якому перші вимагали від других “не искати отчины нашея Києва и Смоленська под нами, и под нашими детми, и подо всем нашим Володимеримь племенем”, а ті, в свою чергу, обстоювали традиційний статус Києва як загальнородової “отчини”, наголошуючи на тому, що вони “ни оугре, ни ляхове, но единого деда есмы внууцы” (1195 р.)³⁴. Ще раніше, у 1174 р., цією ж формулою (“Я не оугрин, ни лях, но единого деда есмы внуци”) обґрунтував свої права на Київ Святослав Всеволодович³⁵; під 1151 р. у Лаврен-

³¹ Там же. – С.380, 460; Сб.РиО. – Т.41. – С.457.

³² Маємо на увазі літописну повість “Про новгородців та про владу Феоділа”, включену до зводу 1472 р. (Никаноровская летопись // ПСРЛ. – М.: Л., 1962. – Т.27. – С.130). Див з цього приводу: Гольдберг А.Л. У истоков московских историко-политических идей XV в. // ТОДРЛ. – 1969. – Т.24. – С.147-150; Pelenski J. The Origins of the Official Muscovite Claims to the “Kievan Inheritance”// Harvard Ukrainian Studies. – 1977. – Vol.1. – № 1. – P.46-47.

³³ Сб. РиО. – Т.35. – С.460.

³⁴ Ипатьевская летопись. – Ст.688-689.

³⁵ Там же. – Ст.578.

тійському літопису зафіксовано твердження Ізяслава Мстиславича: “Мне отчины нету в Вугрех, ни в Лясах, токмо в Русстей земли”³⁶. Тож очевидно, що декларовані Іваном III погляди на співвідношення між державними й етнічними кордонами, як глибоко архаїчні за своєю природою, не можуть розглядатись як продукт суспільно-політичної думки початку XVI ст.³⁷ Тогочасна московська патримоніальна концепція сформувалася не через філіацію ідей, а шляхом імплантації уявлень XII ст. у новий історичний контекст – що й сприймається науковцями як її нерозробленість³⁸.

З другого боку, в історіографії, як правило, ігнорується історична обумовленість московського патримоніалізму відсутністю на східнослов'янських землях ВКЛ і Польщі безперервної державної та династичної традиції – чи, принаймі, елітарних груп, котрі б декларували своє походження від Рюрика та Володимира Святославича, виступаючи носіями політико-родового континуїтету. Не випадково ж на Люблінському сеймі 1569 р. представники литовської сторони, обстоюючи свої права на Волинь, відзначали, що “Волинська земля населена тільки народом литовським і руським та княжатами Оленьковичами, Ольгердовичами, Наримунтовичами й Корибутовичами”³⁹, тобто лише князями литовського походження, Гедиміновичами. Що ж до Сіверщини, то, хоч нащадки Михайла Чернігівського – здібнілі князівські роди, котрі резидували у верхів'ях Оки, – цілком усвідомлювали своє династичне походження*.

³⁶ Лаврентьевская летопись. – Ст.329.

³⁷ Порівн.: Базилевич К.В. Внешняя политика Русского централизованного государства: Вторая половина XV века. – М., 1952. – С.509, 540-541; Флоря Б.Н. Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI – начале XVII в. – М., 1978. – С.17-18.

³⁸ Pelenski J. The Origins... – P.50. Порівн.:Koneczny F. Geneza ... – S. 254-255. Характерно, що на давньоруській літописній основі в 1560-х рр. було сформульовано і московські претензії на “всю Литовську землю” (Флоря Б.Н. Родословие литовских князей в русской политической мысли XVI в. // Восточная Европа в древности и средневековье. – М., 1978. – С. 320-328).

³⁹ Diariusz Lubelskiego sejmu unii. Rok 1569 / Drukiem ogłosił A.T.Działyński // Zródłopisma do dziejów unii Korony Polskiej i W.X.Litewskiego. – Poznań, 1856. – Cz.3. – S.133.

* Порівн.: Галятовський І. Ключ розуміння. – С.351.

горизонт їх політичних інтересів обмежувався кордонами власних володінь. Крім того, наприкінці XV ст. ці землі ввійшли до складу Московської держави, володар якої прокламував, що спадкоємцем Рюрика є “един род тех великих князей, преже киевских, до великого князя Дмитрея Юревича Всеволода Володимерскаго*”; а от того великого князя да иже и до мене (Івана III – *О.Р.*) род их”⁴⁰.

У фаховій літературі було докладно проаналізовано ту роль, яку відігравали у формуванні зовнішньополітичного курсу Івана III економічні мотиви – й, передусім, інтереси торгівлі⁴¹. З включенням до складу Московської держави Новгороду й Твері було частково вирішено проблему виходу до північних і західних торговельних шляхів; що ж до південного напрямку, то тут принципову роль продовжував відігравати дніпровський шлях, який вів у Крим і далі, у країни Сходу**. Про зацікавленість “русинів великого князя московського” у розвитку цієї торгівлі у 70-х рр. XV ст. інформували свою метрополію, Геную, кафінські купці⁴².

Однак умови для неї тут були далеко не сприятливими. Дипломатичне листування 80-90-х рр. XV ст. рясніє численними скаргами московських купців на утиски з боку місцевої адміністрації у Києві, Брянську, Чернігові, Радогощі, Новгороді-Сіверському, Гомії, Мценську⁴³. Гостре незадоволення купецтва викликало й введення у перелічених містах нового митного збору – “тридцятого” від вартості товару⁴⁴.

* Тобто до сина Юрія Довгорукого Всеволода, котрий мав хрестильне ім'я Дмитро.

⁴⁰ Никаноровская летопись. – С.130.

⁴¹ Черепнин Л.В. Указ.соч. – С.401-405; Хорошкевич А.Л. Россия и мировые торговые пути конца XV в.// Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе. – М., 1972. – С.34, 37.

** Як слушно зауважила А.Л. Хорошкевич (Россия и мировые торговые пути... – С.34), контрабандний шлях “полем”, роль якого підкреслювали В.Є.Сирочковський (Указ.соч. – С.197-199) та М.М.Тихомиров (Пути из России в Византию в XIV-XV вв. // Византийские очерки. – М., 1961. – С.3-11), у цей час практично не мав економічного значення.

⁴² Грушевський М.С. Козаки в 1470-х рр. // ЗНТШ. – 1903. – Кн.6. – С.2.

⁴³ Сб. РИО. – Т.35. – С.10-12, 25-32, 43-45, 63-65 (1488-1492 рр.).

⁴⁴ Там же. – С.9-10.

За спостереженнями А.Л.Хорошкевич, московські правлячі кола активно обстоювали економічні інтереси своєї держави на міжнародній арені; зокрема, російські послы у ВКЛ вимагали не лише відшкодування збитків, завданих купцям, а й гарантій безперешкодної торгівлі у майбутньому.

Втім, існували й інші, суто воєнні засоби вирішення цих проблем. Уперше їх було застосовано у 80-х рр. XV ст. Точніше датувати початок війни між Московщиною та ВКЛ неможливо: формально її так и не було оголошено, а прикордонні конфлікти на московсько-литовському порубіжжі не вщухали впродовж усього передостаннього десятиріччя XV ст. – що й дало підстави О.О.Зиміну назвати ці події “дивною війною”⁴⁵.

Ареною для воєнних сутичок у цей період стало верхнє Пооччя, передусім, володіння князів Новосильських: Воротинських, Одоївських та Бельовських. Їх відносини з Московією й Литвою визначалися договором Василя II з Казимиром 1449 р. та низкою угод⁴⁶, згідно з якими ці князі мали право покинути литовську службу (“с них целованье долов, а им воля”). Близько 1487 р. цим правом скористалися деякі з Одоївських, Іван Бельовський та Іван Воротинський; однак після того, як вони перейшли на службу до Івана III, міжкнязівські чвари, що час від часу спалахували у регіоні, набрали характер міждержавних конфліктів: уже в 1489 р. російські війська діяли під Воротинськом – і того ж року на московську службу перейшов князь Дмитро Воротинський. В результаті на початок 1490-х рр. “отчини” Одоївських, Воротинських, Бельовських фактично опинились у складі Московської держави⁴⁷.

Це викликало різкий протест у Казимира, котрий відмовився визнати переходи верховських князів – “выпустить ... из докончанья

⁴⁵ Зимин А.А. Россия на рубеже XV-XVI столетий. – С.93. Див. також: Kuczyński S.M. Ziemie ... – S. 289-291; Греков И.Б. Очерки... – С.201.

⁴⁶ ДДГ – №39. – С.117-118; №60. – С.192-193; Акты ЗР. – Т.1. – №80. – С.100-101.

⁴⁷ Докладніше див.: Базилевич К.В. Внешняя политика Русского централизованного государства: Вторая половина XV века. – С.289-293; Зимин А.А. Россия на рубеже XV-XVI столетий. – С.95-97; Кром М.М. Меж Русью и Литвой. – С. 77-78.

и ис присяги”. Конфлікт був неминучим. Однак зі смертю Казимира (червень 1492 р.) ситуація дещо змінилася. Розчленування верховної влади (великим князем литовським став Олександр Казимирович, польським королем – Ян-Альбрехт) ослабило позиції ВКЛ і дало можливість Івану III активізувати військові дії в регіоні. У 1492 р. московські війська захопили та розграбували Любутськ і Мценськ, узявши численний полон⁴⁸. Ці події та бездіяльність Олександра безпосередньо відбилися на позиціях місцевих князів: того ж року під зверхність Івана III перейшли Михайло Мезецький, брати Василь і Андрій Бельовські та Семен Воротинський⁴⁹. Останній, пояснюючи свій від’їзд, писав Олександрю: “...Отець твой, господине, был у мене у крестном целованьи на том, што было отцу твоему, осподарю нашему, за отчину за нашу стояти и боронити от всякого; ино, господине, ведомо тебе, что отчина моя отстала (була захоплена князем Іваном Воротинським – *О.Р.*); и отець твой, господине, государь наш, за отчину мою не стоял и не боронил; а мне, господине, против моей отчины городов и волостей мне не измыслил... И твоя милость, господине, мене не жаловал, города не дал и в докончанья не принял, а за отчину за мою не стоял, а боярина моего, господине, не жаловал, не читил, как отець твой наших бояр жаловал, читил... Ино, господине, отца твоего, государя великого короля, и твое, и Великого княжества Литовского крестное целованье с мене, со князя Семена Феодоровича долов”⁵⁰.

Олександр, не маючи необхідного політичного та військового досвіду, намагався уникнути відкритої конфронтації з Московщиною. Литовські послі, котрі прибули до Москви у листопаді 1492 р., не зачіпали питання про долю верховських князів, запропонували, натомість, видати за Олександра дочку Івана III, Олену – що, на їх думку, і мало вирішити всі проблеми. Однак Іван III наполягав на необхідності першочергового розв’язання спірних територіальних питань.

Олександр зробив спробу силою вплинути на ситуацію. Війська під командуванням Семена Можайського і смоленського воєводи

⁴⁸ Сб. РИО. – Т.35. – С.73, 76-77.

⁴⁹ Кром М.М. Меж Русью и Литвой. – С. 84-86.

⁵⁰ Сб. РИО. – Т.35. – С.84.

Юрія Глібовича здобули Серпейськ та Мезецьк, захоплені князем Семеном Воротинським при виїзді з ВКЛ – однак, на звістку про наближення московських військ, мушили відступити⁵¹. Після цього воєнні дії припинилися.

Слід зауважити, що вже на початку 1490-х рр. Іван III кидав свій погляд у бік Сіверщини – недарма ж у 1493 р. Олександр Казимирович вимагав, аби той зрікся претензій на Чернігів (“ажбы того великий князь навеки отступил”)⁵². У розрядах під 7000 (1491/1492) р. зафіксована “посылка в Северу ко князем”⁵³, яку можна тлумачити як відрядження місії, що мала сприяти “порозумінню” місцевих князів із Іваном III. Водночас до сина останнього, Василя, звернувся князь Василь Верейський, прохаючи, аби той разом із своєю матір’ю Софією Палеолог посприяв його поверненню до Росії. У відповідь Василь сповістив його, що “и мати наша великаа княгиня, да и мы [сами] государю отцу своему, великому князю, о тебе били челом; и отец наш, князь велики, тебя жалует, хочет твоей службы. И ты бы ко отцу нашему, к великому князю, поехал”⁵⁴. Цей лист був надісланий Василеві Верейському в січні 1493 р., але він чомусь не скористався монаршою ласкою. Залишилися лояльними щодо Литви й інші володарі Сіверщини.

Влітку 1493 р. відновилися московсько-литовські переговори. У лютому 1494 р. було укладено “вечное dokonчание”, за умовами якого за Московською державою закріплювалися території у верхньому Пооччі, котрі ввійшли до її складу з переходом на службу до Івана III місцевих князів (“А князи Новосилские: Одоевские, и Воротыньские, и Перемышльские, и Белевские все мои, великово князя Ивановы, и моих детей и с своими отчинами к нашему великому князству”) – хоча надалі обидві сторони мали відмовитись від прийняття служилих князів із їхніми землями (“А князей нам служебных по та места на обе стороны с вотчинами не приимати”); у складі Литовської держави залишалися⁵⁵ спні Мценськ, Любутськ, Серпейськ і Мосальськ.

⁵¹ Новгородская Четвертая летопись. – С.161-162.

⁵² Акты ЗР. – Т. 1. – № 114. – С. 135.

⁵³ Разрядная книга 1475-1598 гг. – М., 1966. – С. 21.

⁵⁴ Сб. РИО. – Т. 35. – С. 82.

⁵⁵ ДДГ – №83. – С.329-332; Сб.РИО. – Т.35. – С.125-132.

Таким чином, кордони володінь Івана III безпосередньо наблизилися до Сіверщини – хоча в літературі наслідки цієї московсько-литовської війни нерідко оцінюються як “приєднання території Сіверських земель”⁵⁶, що, безперечно, пов’язано з відсутністю чітких уявлень про локалізацію даного регіону. Щоправда, й деякі пізні, XVII ст., вітчизняні джерела покладають відпадиння Сіверщини від ВКЛ на кінець 80-х – початок 90-х рр. XV ст.⁵⁷, йдучи у даному випадку за польськими хроністами XVI ст., чії праці містять анекдотичне оповідання про перехід сіверських княжат під зверхність Івана III у 1489-1492 рр.⁵⁸, в якому, мож-

⁵⁶ Хорошкевич А.Л. Русское государство... – С.89. Див.також: Батура Р.К., Пашуто В.Т. Культура Великого княжества Литовского // Вопросы истории. – 1977. – №4. – С.101; Пашуто В.Т., Флоря Б.Н., Хорошкевич А.Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. – С.70 (в обох працях перебування “Чернігово-Сіверської землі” у складі ВКЛ обмежується 1490 р.); Зимин А.А. Россия на рубеже XV-XVI столетий. – С.233 (приєднання до Російської держави сіверських земель датується 1494-1503 рр.).

⁵⁷ “Княжата северские передали на Москву” (1489-1490 рр.): Київський літопис першої чверті XVII ст. // УІЖ. – 1989. – №5. – С.105; “Северские княжата поддалися царю московскому” (1490 р.): Хроника литовская и жмойтская. – С.95.

⁵⁸ Kronika Polska Marcina Kromera. – Sanok, 1857. – S. 1311; Strykowski M. Kronika – Cz. 2. – S.290-291; Kronika Polska Marcina Bielskiego. – T. 2. – S. 885. Це оповідання докладно відтворено в українському хронографі: “Скоро Иван Васильевич, царь московский, опановал Великий Новгород, княжата северские до Ивана Васильевича, до московского великого князя и царя, пристали, хочай невеликая была до оторваня причина, а то тая, же гды до Вилня до кроля Казимира приехали часу одного тые княжата, одверные не хотели их на покой до кроля пустити. А так един из них княжа упорне ся допирал ввойти до кроля, ногу за порог пересадил, а одверный, не пускаючи его, палец ему ножный дверми притиснул и зламал. Хочай за то одверный был скараный, бо шию ему утятю, еднак же гнев тых княжат тым не был улаганный, бо зараз з Вилня высхавши, до князя великого московского поехали, сами себе и князства ему свои подали” (Хроника литовская и жмойтская. – С.95). Цікаво, що К. Несецький навіть “ідентифікував” скаліченого князя, твердячи, що ним був “Левір, нащадок Ольгерда”; від нього спадкові права на Сіверу перейшли до “сіверської княжни” Марії, дружини Богдана Сапеги (Niesiecki K. Herbarz Polski. – Lipsk, 1842. – T. 7. – S. 243. Насправді, за спостереженнями Ю. Вольфа (Op. cit. – S. 680), Б. Сапега був жонатий на княжні Друцькій-Соколинській). Не менш сумнівною видається й наявність спадкових прав на Сіверську землю у Василя-Костянтина Острозького, про які в липні 1598 р. сповіщав К. Радзивілла бобруйський староста

ливо, відбилися, хоч і в спотвореному вигляді, якісь реальні події того періоду⁵⁹.

Московсько-литовське зближення було скріплено шлюбом Олександра з Оленою Іванівною. 6 лютого 1494 р. відбулася церемонія заручин, після якої ще майже рік Олена залишалась у Москві – аж доки Олександр, на настійну вимогу Івана III, не підтвердив спеціальною грамотою обіцянку “не нудити” її до католицтва, дозволивши “держати свой греческий закон”.

Ідея династичного союзу не була новиною для московсько-литовських взаємин. Свого часу розроблялися плани “женитвы великого князя Ягайла Ольгердовича: женитися ему у великого князя Дмитрея Ивановича (Донського – *О.Р.*) на дочери, а великому князю Дмитрею Ивановичю дочь свою за него дати, а ему, великому князю Ягайлу, быти в их воле, и креститися в православную веру, и крестьянство (христианство – *О.Р.*) свое объявити во все люди”⁶⁰; двоюрідний брат Дмитра Донського Володимир Андрійович був одружений на Олені Ольгердівні, син Василь – на дочці Вітовта Софії. Що ж до шлюбу Олени Іванівни та Олександра, то, укладаючи його, литовський князь, безсумнівно, помилився у своїх політичних розрахунках, оскільки цей сімейний союз не лише не усунув напруженість у міждержавних відносинах, а й зав’язав новий вузол протиріч між Москвою та Вільно. “Литовці сподівалися, – писав Герберштейн, – що цей шлюб покладе кінець ворожнечі [між государями], однак сталося так, що ворожнеча від цього ще більше посилилася”⁶¹.

Справа в тому, що через кілька років, на підставі секретного листа від Федора Шостакова, який надійшов з Литви у травні 1499 р.⁶²,

Ян Бояновський (AGAD. – Archiwum Radziwiłłów. – Dział V. – 1082. – S. 324 (документ виявлений канд. іст. наук С. А. Леп’явкою)).

⁵⁹ Про візит “сіверських княжат” до Казимира мимохідь згадує Длугош: Długosz J. Dzieje Polski. – Kraków, 1870. – Т.V. – S.44-45.

⁶⁰ Опись архива Посольського приказа 1626 года. – М., 1977. – Ч.1. – С.34.

⁶¹ Герберштейн С. Указ.соч. – С.66.

⁶² Сб.РЮ. – Т. 35. – С. 273-274. Зауважимо, що автор листа був великокнязівським дворянином, який десь перед жовтнем 1498 р. продав висулене у Казимира с. Ярковичі (Смоленського пов.) смоленському єпископу (в травні

Іван III звинуватив зтя в тому, що він, всупереч передшлюбним обіцянкам, наполягає на переході Олени в католицтво*. В листі Ф.Шостакова йшлося також про “замятню велику межи латыны и межи нашего христьянства”. Наприкінці 1499 – на початку 1500 р. під приводом “нужи о греческом законе” з ВКЛ виїхав князь Семен Бельський, котрий вже в квітні 1500 р. опинився при дворі Івана III**. Слідом за тим на бік Москви перейшли Мценськ і Серпейськ, а також князі Мосальські та Хотетівський⁶³.

Тоді ж, у квітні, за свідченнями російських джерел, “прислали к великому князю Ивану Васильевичу, государю всеа Русии, бити челом князь Семен, князь Иванов сын Андреевича Можайского, да князь Василей, князь Иванов сын Дмитриевича Шемякин, что на них пришла великаа нужда о греческом законе, и государь бы их пожаловал, взял к себе и с вотчинами”⁶⁴.

1498 р. номінованому на митрополита Йосифу, котрого й зобразив у своєму посланні гонителем православ'я у ВКЛ (див.: Акты ЗР. – Т. 1. – № 160. – С. 182; Акты ЛМ. – Т. 1. – Вып. 2. – №№ 448, 449. – С. 11).

* Пізніше Олена вважала, що саме вона спричинила загострення московсько-литовських взаємин на межі XV-XVI ст. “Со мною, – писала вона батькові, – все лихо к ним (населъникам руських земель ВКЛ – *О.Р.*) вышло: война, рать, заседание и жжение городом и волостем, крови христьянское розлитье, жоны вдовами, дети сиротами, полон, крик, плач, вопль” (Сб. РИО. – Т.35. – С.370). Однак цілком очевидно, що причини цих подій корінилися не в обставинах життя Олени у Литві. Укладаючи мир з Олександром у 1494 р., Іван III не збирався відмовлятися від своїх претензій на всі руські землі – що засвідчує, зокрема, його наполегливість у боротьбі за визнання Литвою титулу “государь всея Руси”. Докладніше про Олену див.: Церетели Е. Елена Ивановна, великая княгиня литовская, русская, королева польская. – СПб., 1898; Лурье Я.С. Елена Ивановна, королева польская и великая княгиня литовская как писатель-публицист // Canadian-American Studies. – 1979. – Vol. 13. – №1-2. – Р.111-120; Русина О.В. Княгиня литовська Олена // Наука і суспільство. – 1989. – № 3. – С. 56-58.

** Про те, що від'їзду С.І.Бельського передувала попередня домовленість з Іваном III, свідчить “розпис” архіву Посольського приказу 1614 р.: тоді серед “посольських всяких дел” тут зберігалася “князя Семена Белского ссылка (послання – *О.Р.*) из Литвы” (Описи царского архива XVI в. и архива Посольского приказа 1614 г. – М., 1960. – С.50).

⁶³ Продолжение летописи по Воскресенскому списку. – С.238-239; Сб.РИО. – Т.35. – С.294-302.

⁶⁴ Софийская Первая летопись // ПСРЛ. – СПб., 1853. – Т.6. – С.44-45; Продолжение летописи по Воскресенскому списку. – С.238-239; Уваровская

Інакше викладено події в хроніці Биховця: Іван III, готуючись до війни з ВКЛ, таємно увійшов у зносини з князями Бельським, Можайським, і Шем'ячичем, прагнучи, "іж бы они з городаы и волостыми отступили от зятя его, великого князя Александра, и со всем с тым служили ему, а ку тому еще обещал им многие городаы и волости свои. И на том змову и присягу межи собою вчинили"⁶⁵.

Відповідно до цих двох джерельних версій розділилися й думки істориків. Перша, московська, версія подій 1500 р. здобула якнайширше визнання в російській історіографії XVIII – початку XX ст.⁶⁶ (хоч паралельно було висловлено поодинокую гадку, що в другій половині XV ст. православне населення ВКЛ практично не зазнавало гонінь з боку держави та католицької церкви⁶⁷). У литовській та польській історіографії наявність утисків православних у ВКЛ заперечувалась уже в XIX ст. (Т.Нарбут, Й.Шуйський). У наш час ця контроверза набрала ідеологічного забарвлення, оскільки йшлося, власне, про початки московського експансіонізму* Втім, і в радянській літературі знаходилося місце для тверджень про відсутність міжконфесійної конфронтації у ВКЛ**

Й справді, неможливо заперечити той факт, що визначальною рисою внутрішньої політики литовських володарів була релігійна

летопись. – С.333; Ермолинская летопись. – С.196; Сб.РИО. – Т.35. – С.302; Сб.РИО. – Т.41. – С.318, 345. На жаль, до нашого часу не дійшли "тетрати, [где] писан князь Семенов Стародубского и Шемячичев приезд", що зберігались у царському архіві в XVI ст. (Государственный архив России XVI столетия: Опыт реконструкции. – С.47).

⁶⁵ Хроника Быховца. – С.166.

⁶⁶ Татищев В.Н. История российская. – М.; Л., 1966. – Т.6. – С.92-93; Карамзин Н.М. История государства Российского. – СПб., 1819. – Т.6. – С.292-296; Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – М., 1960. – Кн.III. – Т.5. – С.111-114; Ключевский В.О. Курс русской истории // Соч. – М., 1957. – Т.2. – С.110-111; Любавский М.К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – С.190-191.

⁶⁷ Беднов В.А. Православная церковь в Польше и Литве (по Volumina legum). – Екатеринбург, 1908. – С.VII-VIII, 75, 148.

* Докладніше див.: Русина О.В. З історії входження Чернігово-Сіверщини до складу Росії // УІЖ. – 1989. – № 3. – С. 91-92.

** Тихомиров М.Н. Россия в XVI столетии. – С. 408.

толерантність, яка сформувалась усією історією їх держави – своєрідного буферу між православним Сходом і католицьким Заходом. Уже її засновник князь Міндовг, не маючи достатніх сил для боротьби з Орденом, котрий вів наступ на Литву під гаслом боротьби з язичництвом, був змушений хреститися за католицьким обрядом і заснувати єпископію (1251 р.). Та це хрещення, хоч і принесло йому королівську корону, за висловом літописця, “льстиво бысть”⁶⁸: у 1260 р. Міндовг розірвав угоду з Орденом та папою й зрікся християнства, керуючись власними політичними розрахунками. З суто прагматичних міркувань виходив згодом і Гедимін: намагаючись зав’язати торговельні контакти з містами Ганзи, він у своїх посланнях давав згоду хреститись і будувати церкви, а потім, зі зміною обставин, рішуче відхилив пропозицію папських легатів перейти в католицитво.

Втім, уже в XIV ст. виразно дався взнаки “руський” характер ВКЛ: православ’я прийняли сини Гедиміна – Любарт, Коріат, Наримунт, Явнут, Ольгерд і майже всі діти останнього; досить поширеними були й родинні зв’язки литовських князів із православними династіями Північно-Східної Русі. Важко судити, наскільки далекосяжними могли б бути наслідки шлюбу Ягайла з дочкою Дмитра Донського (адже, як уже відзначалося, литовський князь мав стати православним, об’явивши це “во все люди”) – історія, котра, як відомо, не знає умовного способу, розпорядилась інакше, і саме Ягайло, одружившись на королеві Ядвізі, рішучо зв’язав долю своєї країни з католицькою Польщею. За умовами Кревської унії язичників-литовців було охрещено за католицьким обрядом; бояр-католиків зрівняно у правах з польською шляхтою, а згодом, за Городельським привілеєм 1413 р., вони отримали виключне право займати посади каштелянів та воєвод і брати участь у державних нарадах. Однак пізніше, з ускладненням внутрішньополітичної ситуації у ВКЛ, привілеями 1432 і 1434 рр. ці права були поширені й на руських князів та бояр – щоб стабілізувати становище в країні та “уникнути на майбутнє розколу між народами” Литовської держави⁶⁹.

⁶⁸ Ипатьевская летопись. – Ст.817.

⁶⁹ Любавский М.К. Очерк истории Литовско-Русского государства... – Приложения: Привилеи, выданные Великому княжеству Литовскому. – С.302.

Характерною рисою політики правлячих кіл ВКЛ щодо православної церкви було намагання позбавитися залежності від Москви, куди у 20-х рр. XIV ст. переїхав митрополит – адже з політичним відчуженням східнослов'янських земель існування єдиної митрополії, цього релікту давньоруської доби, перестало відповідати реаліям часу; литовські володарі прагнули мати у межах своєї країни самостійну церковну організацію. Паралельно докладалося чимало зусиль до відновлення єдності католицької та православної церков. Відомо, що для переговорів про їхню унію на Констанцький собор (1414-1418 рр.) Вітовт відрядив литовського митрополита Григорія Цамблака. Проте укладення унії відбулося пізніше, у 1439 р., на Флорентійському соборі, де були остаточно з'ясовані всі догматичні питання. Вищі ієрархи православної церкви визнали католицькі догмати про супрематію папи римського, сходження Святого Духа від Бога-Сина, чистилище тощо. Митрополит Ісидор, котрий представляв на соборі єдину на той час митрополію київську та всієї Русі, був висвячений папою на кардинала. Повертаючись із Флоренції до Москви, він розіслав по підвладних йому єпархіях грамоту, де повідомлялося про укладення унії.

Брак відповідних джерел не дає змоги судити про те, як саме реагувало на ці події православне населення ВКЛ. Навряд чи заслуговує на довіру пізня традиція, згідно з якою кияни “изгнаша” Ісидора, коли він “пришед во одежде кардиналской в Киев”⁷⁰. Принаймі, київський князь Олелько підтвердив “господину отцу своему Сидору” права на митрополичу вотчину⁷¹ – на відміну від свого шурина, Василя II, котрий рішучо виступив проти укладеної у Флоренції унії. Ісидор був змушений шукати порятунку в Римі. У 1451 р. Казимир передав “митрополич стolec” московському митрополиту Іоні* – хоч і ненадовго: після призначення в Римі на

⁷⁰ Густинская летопись. – С.355.

⁷¹ АИ. – СПб., 1841. – Т.1. – №259. – С.488. Показово, що наприкінці XV-XVI ст. ім'я Ісидора фігурувало у пом'янику Києво-Печерського монастиря, і лише пізніше цей запис було знищено (див.: Голубев С.Т. Древний помянник... – С.4).

* Іона був висвячений на митрополита собором єпископів у 1448 р. без санкції Константинополя і, таким чином, став першим виборним митрополитом в історії Московської Русі, церква якої фактично перетворилася на автокефальну.

київську митрополію Ісидорового учня, Григорія Болгарина, йому, всупереч опору з боку Іони й великого князя московського, були підпорядковані всі православні литовські єпархії (1460 р.). Власне, після цього й ліквідовано єдність загальноруської митрополії: “оттоле сотворишася два митрополита в Руси, един на Москве, а вторый в Киеве”⁷².

Новостворена митрополія, спочатку перебуваючи під зверхністю папи римського, згодом знов опинилася під контролем Константинополя, де взяли гору противники унії. Царгородський патріарх затвердив на митрополічній кафедрі Григорія Болгарина (1467 р.); з санкції Константинополя ставали митрополитами і його наступники, котрих обирали на сан у Литві. Таким чином, на території ВКЛ церковну унію так і не було реалізовано – як писав наприкінці XVI ст. князю Костянтину Острозькому Іпатій Потій, “соединение жеи церковью греческою и римскою... мало не полтораста лет по соборе Флорентейском отлогом лежало”, причину чого він вбачав у “недбалости старших церковных (ієрархів – *О.Р.*)”⁷³. Тож у пізнішій традиції, як і в джерелах кінця XV – початку XVI ст. не зафіксовано реальних кроків у напрямку здійснення унії за часів Олександра – або, принаймні, таких, які могли б викликати незадоволення князів, котрі сиділи на Сіверщині⁷⁴. Погіршення їхніх

⁷² Софийская Вторая летопись // ПСРЛ. – СПб., 1853. – Т.6. – С.169.

⁷³ Акты ЮЗР. – Т. I. – №224. – С.281 (1598 р.). Ще раніше, у 1595 р., аналогічні твердження лунали в Римі з уст папи Климента VIII та його секретаря (Theiner A. *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia* – Т. 3. – Р. 241, 247).

⁷⁴ У цей період йшлося, скоріше, про проунійну орієнтацію митрополита Йосифа Болгариневича та пов'язані з цим спроби налагодження контактів з Римом (докладніше див.: Бучинський Б. Змагання до унії руської церкви з Римом в роках 1498-1506 // *Записки Українського наукового товариства в Києві.* – 1909. – Кн. 4. – С. 100-136; Кн. 5. – С. 61-87; Кн. 6. – С. 5-53; Монčак I. *Florentine Ecumenism in the Kyivan Church: The Theology of Ecumenism Applied to the Individual Church of Kyiv.* – Rome, 1987. – Р. 207-270 (з урахуванням критичних зауважень рецензента: РН. – 1991. – Т. LXXXII. – Zesz. 3-4. – S. 545)). Не варто й доводити, що інвективи Івана III з приводу того, що у Литовській державі “жены от мужей и детей от отцов с животы (тут: майном – *О.Р.*) отнимаючи, силно покщают в римской закон” (Сб. РИО. – Т. 35. – С. 299, 318) були цілком голосливими. Відстань між реальними подіями зламу XV-XVI ст. та їх інтерпретацією московською стороною добре

відносин із Вільном сталося, очевидно, раніше – безпосередньо після смерті Казимира; як свідчення цього можна інтерпретувати згадане вище звернення Василя Верейського до Василя Івановича з питанням про можливість його повернення до Росії та Олександрову інструкцію посольству до Івана III (листопад 1493 р.), в якій, зокрема, йшлося про готовність великого князя литовського “отпустити из своего панства” князів “с Москвы” – Можайського, Шем’ячича, Верейського та Ярославича – і висловлювалося прохання, “абы князь великий московский гнев свой им отпустил, а отчин их им поступился”⁷⁵. Щоправда, з боку Олександра це міг бути тільки маневр у складній дипломатичній грі навколо укладення “вічного” миру 1494 р.; але в будь-якому разі варте уваги його розуміння того, що є “отчиною” сіверських князів, а що – тимчасовим держанням. Таке ж ставлення до цієї проблеми було продемонстровано Олександром і в 1500 р., коли його представник заявив московському послу Івану Телешову, що Можайський та Шем’ячич володіють землями, наданими їхнім батькам “на поживеньє”; при цьому наголошувалося, що Казимир “их отцам подавал города и волости свои ...; а о их городех и волостех господарь наш не ведает, ведает его милость (Иван III – О. Р.) и держит свою отчину”⁷⁶.

Що ж до володаря Московщини, то прагнення поширити свою владу на суміжні з Російською державою регіони – передусім, на Сіверщину – змусило його відмовитися від традиційно ворожій політики щодо Можайського та Шем’ячича (нащадків найлютіших ворогів його батька, Василя II*) і, кінець кінцем, піти на переговори

характеризують закиди Олександру, нібито він “велел поставляти божниц[ы] римского закона в русских городах, в Полотцку и в иных местах” (Там же), єдиною підставою для яких, за спостереженнями М. Кром, була поява бернардинського костюлу в Полоцьку. Схильність Івана III до подібних “узагальнень” застерігає від спроб “вбачати в окремому факті типове явище і тим більше поширювати його на всі “руські” міста Великого князівства” (Кром М. М. Меж Русью и Литвой. – С. 166-167).

⁷⁵ Акты ЗР. – Т. I. – № 114. – С. 136.

⁷⁶ Акты ЗР. – Т. I. – № 180. – С. 208. Порівн. з інтерпретацією цього фрагменту М. Кромом: Меж Русью и Литвой. – С. 96-97.

* Порівн.: “А недруга ти, брате, моего, князя Дмитрея Шемяки, не принимати” (договірна грамота Василя II з Казимиром від 31 серпня 1449 р.: ДДГ. – №53. –

з цими основними репрезентантами Сіверської землі. Від нього вони отримали так звані “опасні” грамоти; в тій, що була видана Василю Шем’ячичу, говорилося: “... Что какое лихо учинилось от твоего деда, князя Дмитрия Шемяки, нашему отцу, великому князю Василию Васильевичу, то мы тебе даем опасную грамоту, что нам за то на тебя нелюбки не держать”⁷⁷. Крім цього, сіверським князям могли пообіцяти (як твердить хроніка Биховця) “многие города и волости”; водночас вони, очевидно, мали надію перетворити свої володіння на безумовні.

Для московської сторони прийняття “в службу и с вотчиной” князів, котрі контролювали обширні території у Подесенні та Посеймі, означало відкритий розрив із Вільном. Тому Олександр, разом зі звісткою про їхній “отказ”, було відправлено грамоту з оголошенням війни. На початку травня на Сіверщину вирушив походом московський воєвода Яків Захар’їч. Він узяв Брянськ (за хронікою Биховця – завдяки зраді частини його мешканців, котрі, за відсутності намісника Станіслава Бартошевича, підпалили міські укріплення”),

С.160); “А что у тебя, у великого князя Александра, наших израдец дети, князья Ивановы дети Можайского, и князья Ивановы дети Шемякина, и князь Ивана Ярославича сын и их дети, также и князь Михайло Борисович Тферский и князь Михайлов сын Андреевич князь Василей, и тебе, великому князю, на наше лихо их не отпущати никуда...” (мирна угода Івана III з Олександром 1494 р.: Сб. РИО. – Т.35. – С.127); “Тферскому князю, и Можайского сыну, и Шемячичем, и Ярославича сыну, и князю Михайлову сыну Андреевича, и княгиням их, где похотят на пути целом ударити, и княжне им у себя не велети быти” (“пам’ять” послам, які супроводжували Олену до Вільна (1495 р.): Там же. – С.168).

⁷⁷ Карпов Г. История борьбы Московского государства с Польско-Литовским. 1462-1508. – Ч.1// ЧОИДР. – 1866. – Кн.3. – С.28. Неясно, яким джерелом користувався Г. Карпов, цитуючи цю грамоту – хоча самий факт її видачі незаперечний: у XVI ст. списки “посыльных опасных грамот” до Шем’ячича та Можайського перебували в царському архіві (Государственный архив России XVI столетия. – С. 47). Коментуючи цей фрагмент його опису, О.Зимін відзначив, що знає тільки “опасные” Шем’ячичу 1511 р. (Там же. – С. 189) – хоч у документі, на який він покликається – послання митрополита Симона від 18 січня 1511 р. (надруковане: Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной коллегии иностранных дел. – М., 1819. – Ч.2. – №29. – С.36), – зафіксовано лише відсилку цих грамот Васи́лієм III.

* На думку М. Крома, на позицію міщан у подіях 1500 р. вплинув їх тривалий конфлікт із брянським намісником (Кром М.М. К вопросу о позиции

після чого “бранцы вси присягнули служити великому князю московському”. Тут же, під Брянськом, Яків Захар’їч “привел к крестному целованію” Семена Івановича Можайського і Василя Івановича Шем’ячича⁷⁸.

Їхній родич, Василь Верейський, не згадується в контексті даних подій – що досить дивно, коли пригадати, що саме він активно контактував з Іваном III упродовж першої половини 90-х рр. XV ст. Улітку 1495 р. у їхніх переговорах позначився перелом: опальне подружжя погодилося віддати вивезену до Литви “казну”. Іван III негайно відгукнувся на цю пропозицію і передав з гінцем Верейському: “Ты бы прислал ко мне список, написав именно, что нам ныне хочешь отдати [из] нашиє казны”; при цьому кількість повернутих

западнорусских и белорусских городов в период войн России с Великим княжеством Литовским конца XV – первой трети XVI в. // Спорные вопросы отечественной истории XI-XVIII веков. – М., 1990. – С. 146). Воднораз слід мати на увазі, що ця напруженість у взаєминах із місцевим державцем, яка вирізняла Брянськ з-поміж інших міських общин литовсько-московського прикордоння, за спостереженнями дослідника, не означала безпорадності брянців у боротьбі зі свавіллям намісників – у межах політичної та правової системи ВКЛ вони мали можливість ефективного захисту власних прав (Кром М. М. Меж Русью и Литвой. – С. 145-147).

⁷⁸ Хроника Быховца. – С.166; Продолжение летописи по Воскресенскому списку. – С.239; Уваровская летопись. – С.333-334; Акты ЗР. – Т.1. – №180. – С.207-208; Сб. РИО. – Т. 35. – С. 302. Слід зауважити, що виклад цих подій у вітчизняній літературі рясніє численними фактичними помилками, пов’язаними з відсутністю чітких уявлень про вотчини Можайського та Шем’ячича. Порівн., наприклад: Гуслистий К.Г. Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XIV ст. по 1569 р.). – К., 1939. – С.112 (“У 1500 р. під владу Івана III перейшли... князі Семен Можайський та Василь Шем’ячич... Водночас підкорилися Івану III й інші (? – О.Р.) чернігово-сіверські князі”); Мишко Д.І. Українсько-російські зв’язки в XIV-XVI ст. – К., 1959. – С.51 (“В кінці XV ст. князі Ф.Бельський. В.Шем’яка, І.Можайський. С.Чернігівський та інші перейшли на службу до великого князя”; насправді Федір Бельський втік до Москви після провалу “змови князів” 1481 р., а батько Семена Можайського, Іван Андрійович, як вже відзначалося вище, помер не пізніше початку 1483 р.); Мельник Л.Г. Зміцнення українсько-російських політичних та економічних зв’язків після падіння ординського ярма // УІЖ. – 1980. – №9. – С.82 (у 1500 р. литовську службу покинули “Василь Шем’ячич-Рильський, Семен Можайський, Мосальські. Слідом на сторону Москви перейшли князі, що володіли Черніговом, Стародубом Гомелем, Любечем, Новгородом-Сіверським, Рильськом”).

коштовностей мала визначити масштаби монаршої ласки: “Мы, посмотря по вашему исправлению, и жаловати вас хотим”⁷⁹.

Незрозуміло, чому після цього листування з московським двором перервалося. З якихось причин Верейський вирішив залишитись у Литві, що її правитель у квітні 1499 р. підтвердив своїм “листом” його права на Любеч та інші маєтності⁸⁰. За місяць до того, 26 березня, аналогічне підтвердження отримав і Семен Можайський, володіння якого на той час включали Чернігів, Гомель, Стародуб і волості Карачов та Хотимль⁸¹. Втім, зрадивши Олександра як князь чернігівський, гомельський і стародубський⁸², на московську службу він перейшов (за інформацією від серпня 1500 р.) як господар Чернігова, Гомеля, Стародуба та Любеча⁸³; водночас, останній, за свідченнями інших джерел⁸⁴, був силою здобутий російськими військами. З урахуванням того, що після 1499 р. ім’я Верейського без сліду зникає зі шпальтів історії, стає зрозумілим, що князь або “вчасно” помер, або зайняв у подіях зламу XV-XVI ст. антимосковську позицію, поплатившись за неї життям.

Здається, не відразу порозумілася московська сторона з князями Трубецькими. Щоправда, вже влітку 1500 р. Іван III стверджував, що до нього перейшли Трубецькі “с городом с Трубецком и с волостями”⁸⁵. І, дійсно, всі відомі на кінець XV ст. представники цього роду, врешті-решт, опинилися на московській службі. Однак збереглися акти, де йдеться про зраду та втечу до Москви князя Івана Трубецького, котрому перед тим було пожалувано землі в Рошському повіті, які раніше (тобто до 1500 р.) належали Василеві Шем’ячичу та його боярину⁸⁶. Отже, зрада Трубецького не збігається в часі з

⁷⁹ Сб. РИО. – Т. 35. – С. 211-212.

⁸⁰ РИБ. – Т. 27. – Ст. 754-757.

⁸¹ Там же. – Ст. 744-746.

⁸² “Гомей, Стародуб, Чернигов – с тыми трема грады предасть князь Семен Ивановичь, изменив целование” (Летописи белорусско-литовские. – С. 125 (зауважимо, що в самому тексті, через хибність запропонованої видавцями інтерпункції, Можайському “приписані” Рильськ, Дорогобуж та Мглин)).

⁸³ Сб. РИО. – Т. 41. – С. 318.

⁸⁴ Типографская летопись. – С. 214.

⁸⁵ Сб. РИО. – Т. 41. – С. 318.

⁸⁶ Акты ЛМ. – Вып. 2. – № 688. – С. 146; Акты ЗР. – Т. 1. – № 194. – С. 344. (див. також № 195, де йдеться про володіння І. Трубецького в Полоцькому повіті).

виступом Шем'ячича – найвірогідніше, вона мала місце роком пізніше⁸⁷. Складніше визначити, хто саме з Трубецьких упродовж цього року зберігав вірність Олександру. На зламі XV-XVI ст. Трубецькі розділилися на два ворогуючі клани: один представляли Андрій та Іван Івановичі (Семеновича), другий – Іван і Олександр Юрійовичі (Михайловича). Якщо вірною є інформація, що Андрій Трубецький перейшов на службу до Івана III лишедесь у 1504 р.⁸⁸, то, найімовірніше, не поспішав з визнанням московської зверхності його брат, Іван Іванович. У кожному разі зрада Трубецьких, за слушним спостереженням М. Крома, була неминучою, з огляду на положення їх князівства між Брянськом, Стародубом і Новгородом-Сіверським⁸⁹.

Суто географічний чинник визначив, очевидно, і долю Дрокова й Мглина, у середині 1500 р. із трьох боків оточених московськими володіннями (Хотимль, Брянськ, Стародуб). Втім, точно не відомо, коли і як тут ствердилась московська зверхність. Звертає на себе увагу факт передачі у серпні 1501 р. сусідньої Попової Гори великій княгині Олені⁹⁰. Можливо, на той час Олександр вже втратив Мглин та Дроків і в такий спосіб силкувався стримати подальше просування Москви вглиб його земель.

Успіхи Московщини на початковому етапі війни (що їх апогеєм стала перемога на Ведроші у липні 1500 р.⁹¹) були значною мірою зумовлені сприятливою зовнішньополітичною ситуацією. Шоправда, Молдавія, традиційний союзник Московської держави, не

⁸⁷ Двоє з трьох актів, що стосуються І. Трубецького, видані в жовтні 1501 р. – очевидно, по гарячих слідах його зради. Третій із документів, від 16 вересня 1504 р., є потвердним привілеєм і не містить дати попереднього надання.

⁸⁸ Wolff J. Op. cit. – S. 542.

⁸⁹ Кром М. М. *Меж Русью и Литвой*. – С. 98 (дослідник навіть припустив, що Трубецькі присягнули Москві разом із С. Можайським і В. Шем'ячичем).

⁹⁰ Акты ЛМ. – Т. 1. – Вып. 2. – № 602. – С. 90-92.

⁹¹ Докладніше див.: Базилевич К.В. *Указ.соч.* – С.450-456; Зимин А.А. *Россия на рубеже XV-XVI ст.* – С.184-186. Цікаво, що збереглася й усна традиція про ці події: за спостереженнями Ю.О.Лимонова, її зафіксував С.Герберштейн (*Указ.соч.* – С. 66-67), що його інформаторами були безпосередні учасники війни 1500-1503 рр. (Лимонов Ю.А. *Герберштейн и русские летописи // Вспомогательные исторические дисциплины.* – Л., 1969. – Т. 2. – С. 224).

змогла надати їй дійової допомоги. Проте доволі ефективним був союз із кримським ханом: син Менглі-Гірея, Ахмат-Гірей, впродовж 1500 р. здійснив два спустошливі набіги на територію ВКЛ. У походах московських військ узяли участь і казанські царевичі; так, за допомогою Мухаммед-Еміна 6 серпня 1500 р. був здобутий Путивль⁹².

Втім, у літературі “найміцнішою із антиягеллонських коаліцій” було названо “стихийний союз західноруського населення ВКЛ з могутньою Російською державою”, на який остання й спиралась у процесі “збирання” давньоруських земель⁹³. Ця точка зору, як і уявлення про мирний і добровільний характер приєднання Сіверської землі до Московщини, потребує певних коректив. Безумовно, московські війська не вели бойових дій на території володінь Можайського та Шем’ячича; однак ті сіверські міста, які перебували під контролем державців великого князя литовського, чинили їм збройний опір. Унікальне свідчення цього збереглось у Типографському літописі, де зафіксовано, що московські воєводи на Сіверщині “многие грады, и власти, и села поплениша, а людей многих мечю и огневи предаша и иных в плен поведоша”; здобутими силою літописець назвав Брянськ, його волості Почеп і Радогощ*, Любеч та Путивль⁹⁴. Звістка про спалення останнього міститься у посланні Олександра до Менглі-Гірея (листопад 1500 р.)⁹⁵. Заслуговує на увагу і той факт, що частина мешканців Радогоща, Любеча, Брянська, Путивля, Чернігова у 1500 р. назавжди покинула свої “отчизные земли”; це засвідчують акти Литовської Метрики, які донедавна не залучалися до характеристики даних подій.

На декотрі з них ми побіжно вказали при публікації “Пам’яті” 1527 р., складеної шляхом опитування населення, яке залишило

⁹² Ермолинская летопись. – С.196-197; Разрядная книга 1475-1605 гг. – М., 1977. – Т.1. – С.57.

⁹³ Хорошкевич А.Л. Русское государство... – С.89, 253.

* Володар Радогоща князь Андрій Кромський на початку XVI ст. перебував у московському полоні (Сб. РИО. – Т. 35. – С. 491, 494; ОДБ МАМЮ. – С. 95. – № 99; С. 99. – № 131).

⁹⁴ Типографская летопись. – С.214. Порівн. з офіційною інформацією про “поимание” Брянська, Почепа, Радогоща: Сб.РИО. – Т.41. – С.318.

⁹⁵ Акты ЗР. – Т.1. – №183. – С.211.

Сіверщину після 1500 р. – тих, “хто на тої землі жив”⁹⁶. Йдеться про пожалування брянцям і путивльцям маєтностей, котрими вони могли розпоряджатися до “очищення” їх володінь від неприятеля⁹⁷. Більшість цих актів не пройшла і повз увагу М. Крома, який при дослідженні подій зламу XV-XVI ст. на московсько-литовському прикордонні зосередив увагу на з’ясуванні політичної орієнтації місцевого населення. Прискіпливе вивчення Метрики та ретроспективне використання російських діловодних матеріалів середини XVI – початку XVII ст. дали досліднику змогу реконструювати долю брянських бояр після 1500 р.; свої спостереження він звів у таблицю, в основу якої було покладено реєстр роздач боярству місцевих волостей та урядів (1496 р.)⁹⁸, досі залучений до наукового вжитку тільки у витягах, зроблених М.К. Любавським⁹⁹. За наведеними в цій таблиці даними, з 23 боярських родин, чию долю в XVI ст. автор спромігся простежити за наявними джерелами, 15 опинились у Литві, 3 – на московській службі, а в 5-ти відбувся розкол і родичі розійшлися за своїми політичними уподобаннями¹⁰⁰.

Барто зауважити, що ці дані, попри їх репрезентативність, не є остаточними. Зокрема, піддається реконструкції доля згаданого в реєстрі 1496 р. Івана Скипорєва, котрий, покинувши Брянськ після 1500 р., чекав “очищення” своїх маєтностей, захопивши смоленську волость Рославль (“он сам, и братия его, и иньи бояре забрали села Рословского повету без данины”), а згодом отримав від литовського володаря в держання частину с. Великого в Оршинському повіті¹⁰¹.

Збереглися відомості й про брянського боярина Степана Совича, знаного за низкою актів 90-х рр. XV ст.⁽¹⁰²⁾ Він також залишився

⁹⁶ Русина О. Из спостережень ... – С. 298. – Прим. 18.

⁹⁷ РДАДА. – Ф. 389, оп. 1, спр. 8. – Арк. 150-150 зв., 427-427 зв.; спр. 12. – Арк. 107-107 зв., 113, 212-212 зв.; ОДБ МАМЮ. – С. 399-400.

⁹⁸ РДАДА. – Ф. 389, оп. 1, спр. 6. – Арк. 330 зв. - 331.

⁹⁹ Любавский М. К. Областное деление ... – С. 281.

¹⁰⁰ Кром М. М. Меж Русью и Литвой. – С. 233-236.

¹⁰¹ Акты ЛМ. – Т. 1. – Вып. 2. – № 721. – С. 164-165; РДАДА. – Ф. 389, оп. 1, спр. 8. – Арк. 150 зв.-151.

¹⁰² РДАДА. – Ф. 389, оп. 1, спр. 6. – Арк. 330 зв.; РИБ. – Т. 27. – Ст. 734, 768.

вірним Литві; великий князь Олександр компенсував йому втрату володінь на Брянщині наданням двору Волчковського у Волковийському повіті, що став спільною власністю Степана, його земляка Семена Колонтаєва та якогось Ярослава¹⁰³

Найвний у реєстрі 1496 р. Льовша Єсипович (Єсифов) у 1502 р. отримав від Олександра (спочатку – “до тих часов, поки отчину его очистим от неприятеля нашого, великого князя московского”, а потім – “на вечность”) с. Телятичі у Берестейському повіті, яке мусив ділити з іншим брянським боярином, Офанасом Биковським¹⁰⁴.

Двір Полонка у Волковийському повіті був наданий відразу трьом вихідцям з Брянщини – Івану Жиньову та братам Василю і Захарію Тризнам¹⁰⁵. Останньому перепаала й частина маєтностей брата Семена Колонтаєва, Богдана, котрий “затримався” у Литві лише до 1508 р., коли разом з Михайлом Глинським емігрував до Московщини¹⁰⁶

Перелічені факти (що їх кількість, очевидно, можна збільшити¹⁰⁷) лише незначною мірою коригують дані М. Крома, які засвідчують значний відтік населення з захопленої військами Івана III Брянщини. Їх доповнює інформація про перебування на службі в Сигізмунда I вихідців (чи, радше, втікачів) з брянського

¹⁰³ РДАДА. – Ф. 389, оп. 1, спр. 8. – Арк. 233. Див. також: ОДБ МАМЮ. – С. 280. – № 284.

¹⁰⁴ РДАДА. – Ф. 389, оп. 1, спр. 8. – Арк. 368-369; Акты ЛМ. – Т. 1. – Вып. 2. – № 631. – С. 108; ОДБ МАМЮ. – С. 217. – № 304. Родичі Офанаса – Януш, Федір і Лука Биковські в 1514 р. отримали землі в Городенському повіті (ОДБ МАМЮ. – С. 215. – №№ 268-270).

¹⁰⁵ Акты ЛМ. – Т. 1. – Вып. 2. – № 707. – С. 157-158; РДАДА. – Ф. 389, оп. 1, спр. 8. – Арк. 232-232 зв.

¹⁰⁶ ОДБ МАМЮ. – С. 302. – № 557; РДАДА. – Ф. 389, оп. 1, спр. 8. – Арк. 234 зв.-235 зв.

¹⁰⁷ Зокрема, потребує докладного розгляду перепис литовського війська 1528 р., де фігурують брянці, радогощани, любечани (РИБ. – Пг., 1915. – Т. 33. – С. 35). Поодинокі відомості про брянських бояр містяться і в пом'янику Києво-Печерського монастиря (див., наприклад: Голубев С. Т. Древний помяник – С. 37, 39, 60), однак їх використання неможливе без хронологічної стратифікації цієї пам'ятки.

Радогоса¹⁰⁸. На жаль, щодо інших регіонів ми не маємо необхідного обсягу інформації. Так, путивльські бояри кінця XV ст. відомі нам переважно за іменами, а не за родовими прізвищами¹⁰⁹, що ускладнює з'ясування їхньої долі після 1500 р. До того ж, при персоналізації боярства Путивльського повіту, що, як відомо, підпорядковувався Києву, виникають додаткові труднощі, пов'язані з тим, що деякі з путивльців звуться в актах киянами – наочним прикладом чого є Дебр (Депр, Вепр) Каленикович, котрий 1497 р., у складі групи київських бояр, отримав маєтності на Путивльщині (частину колишньої Яголдайовщини), що їх і покинув десь на початку XVI ст., судячи з метричного запису про роздачу солі путивльським (!) боярам у 1509 р.¹¹⁰; однак у листах Василя III Сигізмунду I (1511 р.), де йдеться, зокрема, про повернення Дебру Калениковичу дружини (котра, через якісь обставини, залишилась на Сіверщині), його знову звано киянином¹¹¹. Зрозуміло, що ця “двоїстість” путивльців перешкоджає відтворенню їх позиції у подіях початку XVI ст. З другого боку, не виключено, що навіть ті місцеві бояри, чії нащадки відомі на царській службі в XVI ст., не завжди вільно обирали свою долю. Зокрема, предком московських Жереб'ятичів,

¹⁰⁸ РДАДА. – Ф. 389, оп. 1, спр. 8. – Арк. 138 зв., 435, 435 зв., 453 зв., 481 зв., 482 зв.

¹⁰⁹ Див.: РИБ. – Т. 27. – Ст. 199, 235, 240, 305, 308, 387, 399, 732; Акты ЗР. – Т. 1. – № 178. – С. 202; Акты ЛМ. – Т. 1. – Вып. 1. – № 385. – С. 153; Вып. 2. – № 511. – С. 43; Голубев С. Т. Древний помянник ... – С. 38. Зауважимо, що лише частина цих матеріалів була врахована М. Кромом, послуживши підставою для висновку про нечисленність місцевого боярства (Кром М. М. Меж Русью и Литвой. – С. 203-204).

¹¹⁰ РДАДА. – Ф. 389, оп. 1, спр. 8. – Арк. 460 зв. (у запису згадані також Іван Олехнович, Михайло Лопатин (очевидно, нащадок путивльського боярина Лопати – порівн.: РИБ. – Т. 27. – Ст. 235), Яким і Павло Демидовичі – сини боярина Демиди, що йому жалували маєтності на Путивльщині Семен Олелькович і Казимир (РИБ. – Т. 27. – Ст. 399-400)). Невідомо, які землі отримав Дебр Каленикович “на поживень” у Литві; іншому киянину Михайлу Гагину втрату його частки Яголдайовщини було компенсовано наданням дворів у Жолудському повіті – та він не став чекати “очищення” власних маєтностей і 1508 р. втік до Москви (Акты ЛМ. – Т. 1. – Вып. 1. – № 339. – С. 131; Вып. 2. – № 738. – С. 175; РДАДА. – Ф. 389, оп. 1, спр. 8. – Арк. 150-150 зв., 229, 267 зв.-268 зв.

¹¹¹ ОДЕ МАМЮ. – С. 100. – № 143; С. 101-102. – № 151.

про яких згадує М. Кром¹¹², був, очевидно, знаний за актами кінця XV ст. путивлець Сенько Жереб'ятнич, котрий тривалий час томився у московському полоні й тільки згодом зголосився “бити челом в службу” Василю III (так само, як і путивльський намісник Богдан Глинський)¹¹³.

Ще менше даних про чернігівських бояр кінця XV ст.; з них ми знаємо на ім'я лише тих, хто “с именей своих, што в Черниговском повете мають”, служили безпосередньо великому князю литовському і, відтак, були вилучені з-під юрисдикції Семена Можайського при пожалуванні йому Чернігова в 1496 р.¹¹⁴ Очевидно, що для цього прошарку боярства не існувало – принаймні, на початку XVI ст. – проблеми політичного вибору між Литвою та Московщиною*. В решті ж боярських родин перехід під зверхність Москви викликав різну реакцію, а в окремих випадках – розколов їх навпіл. Принаймні, на таке припущення наштовхують згадки про “Шестовицького з Чернігова” у метричних реєстрах 1509 р.¹¹⁵ та інформація про те, що за часів Івана IV, десь на зламі 30-40-х рр. XVI ст.,

¹¹² Кром М. М. Меж Русью и Литвой. – С. 204.

¹¹³ Акты ЗР. – Т. 2. – С. 67-68; Сб. РИО. – Т. 35. – С. 491, 498; ОДБ МАМЮ. – С. 95. – № 99; С. 99. – № 131.

¹¹⁴ У грамоті Олександра (Акты ЗР. – Т. 1. – № 139. – С. 163) згадані: віленський підключий Богдан Павлович, його брат Андрій, племінники Халецький і Микольський (обидва відомі як посланці до Заволзької Орди, а другий ще й як писар великокняжої канцелярії), “господарський” ловчий Левко Векневич, Андрій Дрожжа (наприкінці XV ст. був чашником і віленським конюшим), бояри Котовичі та Сулдешов. Богдану Павловичу належали с. Свibriж (суч. Сибереж), Заболівіся, селище Ргощ (суч. Рогощі) і земля Замглай, Халецькому – с. Слабин, Дрожжі – сс. Слободка, Шерепи, Заруддя й безіменна нова слобода, Сулдешову – с. Колчево (суч. Ковчин).

* Щоправда, у 1508 р. Дрожжа та Микольський (якому, між іншим, до “очищення” Чернігівщини було надано двір у Троцькому повіті (РДАДА. – Ф. 389, оп. 1, спр. 8. – Арк. 169 зв.-170) емігрували до Москви разом із Михайлом Глинським.

¹¹⁵ РДАДА. – Ф. 389, оп. 1, спр. 8. – Арк. 139, 447 зв., 458 зв. Очевидно, що Шестовицькі отримали своє родове прізвище від с. Шестовичі (суч. Шестовиця), згаданого в “Пам'яті” 1527 р. як “село боярское” “Пан Гридко Шестовицький ис Чернигова” вписав своїх родичів до пом'яника Києво-Печерського монастиря десь наприкінці XV ст. (Голубев С. Т. Древний помяник... – С. 37 (порівн. з пізнішим записом на с. 57)).

чернігівська волость Прилуцьке городище була “роздана в поместьє ... детем боярским черниговцом, Миките Лахиреву да Ивану Шестовитцкому”¹¹⁶.

Всі ці факти, попри їх фрагментарність, виразно свідчать про те, що приєднання Сіверщини у 1500 р. було далеко не таким ідилічним, як це часто зображалось у літературі (нагадаємо хоча б точку зору О.М. Лазаревського, котрий вважав, що “без будь-якої війни, лише через взаємне тяжіння споріднених народностей, Сіверська земля відділилася від Литви та об’єдналася з Московською державою”¹¹⁷).

Крім того, низка обставин істотно ускладнила подальший перебіг подій. У серпні 1501 р. лівонський магістр Плеттенберг порушив укладене 1493 р. перемир’я з Москвою. Маючи значну кількісну перевагу, Орден змусив відступити армію під командуванням князя Олександра Оболенського; однак росіянам вдалося відстояти Псков та Ізборськ. Здійснена за цих умов передислокація військ не могла не відбитися на боєздатності сил, які діяли на території ВКЛ. Водночас посилилися позиції Олександра: після смерті Яна-Альбрехта (червень 1501 р.) він був обраний польським королем; паралельно було укладено новий акт унії між Польщею та ВКЛ.

Внаслідок цього московські війська відмовилися від великого наступу на Смоленськ; упродовж 1501 р. їх бойова активність обмежувалася дрібними сутичками на прикордонні. Погіршилася ситуація на Сіверщині: в серпні 1501 р. сюди вдерлося 100-тисячне військо союзника ВКЛ – хана Заволзької Орди Ших-Ахмата; зламавши опір сіверських князів, татари захопили Рильськ і Новгород-Сіверський. Проте Ших-Ахматові дії не були своєчасно підтримані Олександром; через це у червні наступного року його армію вщент розбив Менглі-Гірей¹¹⁸. Стабілізація ситуації у регіоні дала можливість Можайському та Шем’ячичу взяти участь в облозі Смоленська; місто не капітулювало, й війська Івана III, “землю Литовскую повоевав и попленив”, мусили відступити¹¹⁹.

¹¹⁶ Анпилогов Г. Н. Новые документы ... – С. 73, 84.

¹¹⁷ Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии ... – Т. 1. – С. 1.

¹¹⁸ Kuczyński S.M. Ziemia – S.316-337.

¹¹⁹ Докладніше див.: Кром М. М. Меж Русью и Литвой. – С. 182-185.

Наприкінці 1502 р. склався певний баланс сил як на московсько-литовському, так і на московсько-лівонському театрах воєнних дій. Усі сторони відчували гостру потребу в перепочинку. За пропозицією Олександра було сформовано спільне литовсько-лівонське посольство, яке в березні 1503 р. прибуло до Москви.

Переговори з представниками Лівонії завершилися домовленістю про 6-річне перемир'я. Не вдалося укласти і мирного договору з ВКЛ: литовська сторона вимагала повернення захоплених Московією земель, а Іван III удавав щире здивування: “Нам чего деля (заради чого – *О.Р.*) великому князю Александру тое своей отчины отступатись?”¹²⁰. Коли переговори остаточно зайшли у глухий кут, литовська сторона, за прикладом Лівонії, запропонувала московській 6-річне перемир'я на умовах збереження статус-кво.

Його було укладено 28 березня 1503 р. До Московської держави фактично перейшли всі сіверські міста: Чернігів, Стародуб, Путивль, Рильськ, Новгород-Сіверський, Любеч, Гомій, Почеп, Трубєцьк, Радогощ, Брянськ, Мглин, Дроків¹²¹.

Московсько-литовські переговори “о вечном миру и о докончанье” відновились у лютому 1504 р. Під час переговорів жодна з сторін не виявила схильності до компромісу. Олександр наполягав на тому, щоб Іван III “тые города, и волости, и земли, и воды, отчину нашу, которые ж еси нам без всякое причины забрал, зася нам вернул”. Іван III був не менш категоричним при обстоюванні своїх “отчинных” прав: “... Каждому отчина своя мила и каждому своего жаль. Ино ведь ведомо зятю нашему, Александру королю и великому князю, что Русская земля вся... наша отчина; и нам и

¹²⁰ Сб.РИО. – Т.35. – С.380.

¹²¹ Там же. – С.399-400; Lietuvos Metrika. – Р. 209-210. В цілому за перемирною грамотою 1503 р. Іван III отримав 19 міст (якщо брати до уваги й “Белое з волостями”, перед якою в тексті угоди випущено слово “города”). Неясно, завдяки чий описці їх кількість “зросла” до 319 (!) – однак ця цифра, попри її очевидну абсурдність, час від часу з’являється на сторінках наукових видань. Порівн.: Ефименко А.Я. История украинского народа. – К., 1990. – С.108; Гуслистий К.Г. Вказ.праця. – С.113; Мельник Л.Г. Вказ.праця. – С.82; История Украинской ССР. – К., 1982. – Т.2. – С.146; Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К., 1997. – С. 100.

¹²² Сб.РИО. – Т.35. – С.460.

ныне своей отчины жаль; а их отчина – Лятская земля да Литовская”¹²².

Такого ж курсу дотримувався наступник Івана III, Василій III (1505-1533 рр.), у переговорах з Сигізмундом I, котрий 1506 р. заступив Олександра на великокнязівському престолі. Новий володар Литви, навіть погоджуючись на незначні територіальні поступки Московщині, рішучо наполягав на поверненні Чернігова¹²³ – водночас не полишаючи надії “очистити” ці землі війсьним шляхом¹²⁴.

У 1507 р. спалахнула нова московсько-литовська війна*. На її перебіг вплинули як сприятливі для Росії зовнішні обставини (ВКЛ не отримало допомогу Лівонії), так і ускладнення внутрішньополітичної ситуації у Литовській державі, де розгорнулося повстання Михайла Глинського. Показовими є спроби останнього копіювати ситуацію 1500 р. шляхом поширення чуток про насильне покалічення руських земель – що й перетворило його у пізнішія традиції на поборника інтересів православної шляхти. Насправді ж він був лише талановитим авантюристом, котрий зумів надати епізоду придворної боротьби східноєвропейського масштабу¹²⁵.

У вересні 1508 р. до Москви прибуло литовське посольство з пропозиціями щодо укладення миру. Переговори тривали недовго – вже в жовтні “князь велики Василей Ивановичь всеа Руси с королем Жидимонтом мир и вечное докончание взял, а города руские и с волостми, свою же вотчину, да и князей служебных, князя Василиа Ивановича Шемякина, да князя Василиа Семеновича Стародубскаго, и Новосилских князей, и Одоевских, и Воротынских, и Белевских, и Трубецких, и Масалских, и с их вотчинами написал в свою сторону”¹²⁶.

¹²³ Там же. – С.486.

¹²⁴ Акты ЮЗР. – Т.1. – №50. – С.67.

* Її детально розглянуто в праці: Herbst S. Wojna Moskiewska 1507-1508 // *Księga ku czci prof. Oskara Haleckiego...* – S. 29-54.

¹²⁵ Докладніше див.: Кром М.М. Православные князья в Великом княжестве Литовском в начале XVI века: (К вопросу о социальной базе восстания Глинских) // *Отечественная история*. – 1992. – №4. – С.145-154.

¹²⁶ Продолжение летописи по Воскресенскому списку. – С.249-250. Текст угоди див.: Акты ЗР. – Т.2. – №43. – С.53-56.

Таким чином був юридично оформлений перехід Сіверщини до складу Московської держави (за винятком Любеча, поверненого ВКЛ). Це не поклато край боротьбі за сіверські землі, в ході якої литовські володарі активно використовували аргумент “отчинності”, цілком доречний з огляду на майже півторастолітнє перебування цього регіону в складі ВКЛ. Втім, єдиним реальним здобутком Вільна стало повернення Гомеля у 1537 р.; відповідно, питання про Сіверщину залишалось одним з найгостріших моментів московсько-литовських взаємин аж до Люблінського сейму 1569 р*. Це й не дивно з огляду на стратегічне положення та значні природні ресурси Сіверської землі; втім, саме цій “україні” Московської держави судилося відіграти фатальну роль в її історії: Сіверщина стала плацдармом для самозванців і авантюристів Смутного часу, що з ним докорінно змінилася й доля даного регіону.

* Відзначимо, що на ньому було сформульовано так звану реституційну теорію, згідно з якою Польщі “повернули” українські землі. “Істинно польською” проголошувалась і Сіверщина, котра згодом також увійшла до складу Корони.

Заключне слово

Однією з прикметних ознак новітньої української історіографії є звернення до проблеми континуїтету у вітчизняній історії – чи то, за термінологією М.С.Грушевського, “органічної зв’язлості і тяглості народного життя”, яке “не переривається вповні ні при яких змінах і переломах, поки живе даний народ”¹.

Показово, що в цьому контексті сам дослідник виявляв неабиякий інтерес до історії Сіверщини – з огляду на перспективу відшукування “пережитків княжої доби, перенесених доволі свіжо в практику Гетьманщини”, пояснюючи цей феномен тим, що Північне Лівобережжя “майже не зазнало на собі впливів литовсько-польського права, бо вийшло з Литовсько-Польської держави перед тими часами, коли ці впливи стали глибше врізуватися в життя провінції Великого князівства Литовського”². Варто принагідно згадати і про загальновідому консервативність володарів ВКЛ – хоч і не слід, очевидно, вбачати в їх постійному апелюванні до “давнини” щось більше, ніж типову для середньовічного мислення орієнтацію на традицію.

Сама ж ця традиція, коли йдеться про Сіверщину, на думку С.М.Кучинського, знайшла найвиразніший вияв у збереженні тут давніх кордонів та урядів, а також у характері місцевого господарства³. Втім, вже в самій назві “Сіверська земля” зафіксувалася

¹ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. 7. – Ч. 1. – С. VIII.

² Грушевський М.С. [Передмова] // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали. – К., 1928. – С. VII.

³ Kuczyński S.M. Ziemie . . . – S. 377.

інша, етнографічна, традиція – що й вирізняє її з-поміж середньовічних українських “земель”, на відміну від яких вона не становила ієрархічно організовану адміністративно-територіальну одиницю і не мала власного права; тож цілісність Сіверщини визначалася не політичними інститутами, а її культурно-етнографічною єдністю, успадкованою від літописних сіверян. Ця етнографічна традиція зберігалась, принаймні, до XVI ст., коли в цей регіон посунула міграційна хвиля з північного сходу Русі, певною мірою заплеснувши місцеве населення.

Щоправда, процеси, які відбувалися тут у XVI ст., і досі не простудійовані в спеціальній літературі – тож між нашим дослідженням і численними працями, присвяченими Сіверщині Смутної доби, зяє історіографічна лакуна, стаючи на перешкоді будь-яким масштабним узагальненням. Як уже відзначалося, М.Тихомиров, скаржачись на вузькість кола наявних джерел, сподівався на його розширення під час подальших архівних розшуків⁴. Тож і ми покладатимемось на ентузіазм майбутніх дослідників – адже саме сюди, на Сіверщину, “до сих північних сховків” національних традицій кликав науковців М.С.Грушевський⁵, “щоб пізнати розвій українського життя – побуту, матеріальної і інтелектуальної культури, соціального укладу, моралі і права в їх зв’язку і суцільності”.

⁴ Тихомиров М.Н. Россия в XVI столетии. – С. 12.

⁵ Грушевський М.С. Чернігів і Сіверщина в українській історії: Кілька спостережень, здогадів і побажань // Чернігів і Північне Лівобережжя. – С. 117.

У додатку до монографії подано картосхеми “Чернігівщина за даними “Пам'яті” 1527 р.” і “Путивльські волості XV- початку XVII ст.”, а також текст “Пам'яті” 1527 р. у скоригованому, згідно з нашими спостереженнями, вигляді і без кінцевої частини, котра не має оригінального характеру, а відтворює текст перемирної грамоти 1526 р. При передачі тексту документа збережено літери љ, є, ѿ, ѣ; виносні виділено курсивом. Титла збережені й не розкриті. Пунктуація наближена до норм сучасного правопису. Літерні позначення чисел замінено арабськими цифрами. У квадратних дужках наведено випущені копіїстом при переписуванні документа окремі фрази та слова, що їх відтворено на підставі наявних у тексті паралелізмів та стереотипних лексичних конструкцій.

ДОДАТОК

1. “Пам’ять” 1527 р.

РДАДА. – Ф. 389, оп. 1, спр. 223

Реєстръ границъ черниговскихъ

арк.
188
зв.

На памат Григорю Богдановичу, дворанину гсдрьскому, што ми гсдрь его мл. и пан воевода виленский казал[и] пописывати границы и села черниговские:

почон от Гомя граница Листвен граница черниговская, домов 30 было. От Стародуба граница село Горескъ, а держал Ходжевич, а в том Горску домов 30 было; село Боровичи, то держал пан Воитех к Чернигову, домов 40 было; Домыслин¹ село к городу, домов 40. Волынчо черниговское село городовое, граница з Новым Городком, домов 30; Козличи село черниговское, бояръщина, домов 10 было; Со[с]ница село черниговское, рубеж з Новым Городком, домов 30, а цркви 2. Село Патин* черниговское городовое, а рубеж а рубе [!] с Путивлем, а подымеи не помнить ниhto; то село штаночное на границы у Сулу реку, а Боул [!] у Днепръ ушол; то на поли [село. Пограничныи села] объ сю сторону Сулы реки: село городовое черниговское было Девица на сеи сторонѣ Сулы, подымѣи ниhto не вѣдаеть; Шиловичи село городовое черниговское было на сеи сторонѣ Сулы, подымѣи ниhto не вѣдаеть.

Ситниковичи село уверхъ Остра, подымеи полтретадцать** было. Ордачиков*** село на низ по Остра [!], подымеи 10, то

* Возможно, перекр. „село Лопатин“.

** Двадцать пять.

*** Очевидно, перекр. „Одарчиков“.

арк. 190 черниговское было. // Новоселица на Остры ж городовое, подымеи 30, а црков стога Николы. От устья устрынского 3 мили уверхъ по Деснѣ Моравескъ село черниговское городовое, подымѣи 20. Село Бодка² по Деснѣ уверхъ, подымеи 10 было, держал кнѣзь Петръ Масалскии. Смолен³ по Дисне уверхъ городовое, подымеи 10. Слабын село на Дѣснѣ, подымѣи 20, то было за Харевъским⁴. Село Шерепи по Диснѣ уверхъ, подымѣи 10, а держал кнѣзь Петръ Масалскии⁵. Шостовичи село уверхъ по Дисне, то село боярское, домов 20. На устьи Десны Сновю село Перекол городовое, домов сорок. На Дѣсну уверхъ село Руднѣ к городу, домов 15 было. Село Авдѣевичи до [!] верху Дисны [...], домов 7 было. Село Колчов уверхъ по Диснѣ, домов 20, держал Сулдешо⁶. Блистовичи село городовое поверхъ Дистны, домов 30 было. Ушно село у верху Дисны, подвореи 15 было, то архимандриче. Хоробор село у верху Дисны, держал Глинскии⁷, домов сто было. На рецѣ Сновѣ село Клочков городовое, домов 20 было. Село Сновескъ городовое, домов 50 было. Село Курилов городовое со [!] Суле⁸ уверхъ, домов 20 было. Село Мокишин // городовое на Снове, домов 20 и 6 было. Село Сманескъ городовое уверхъ ко [!] Снове, домов 30 было. Великая Вес село городовое, домов 20 было. Малая Вес, на рѣце Свинѣ село городовое, домов 30 было. Листвин Малыи село влдки бранского, домов 20 было. Свибрыжа⁹ село на реце на Болависи городовое, домов 8 было. Село Межруд городовое, домов 10 а один.

арк.
190
зв.

И ѿ серебро довѣдывалиса есмо, много кол[к]о [с] Щернигова хоживало, ино са есмо не могли довѣдати, ниhto не помнить.

Регистръ любецкии

[...] границы любецкии зъ черниговскими:

почон от Покула рѣчки, то рубеж з Навозомъ, а селищи Плохово, половина любецкая и половина черниговская, а домов жаден не поматаеть, хто на тои земли

жив, *от Плохова у Бранцову Лозу граница идеть; от Бранцовы Лозы у реку Руду граница идеть любецкая зь черниговскою, а з Руды у лесъ у Граду, половина любецкая а половина черниговская; от Грады у Тесновыи лес граница любецкая [с] черниговскою; от Теснового лесу у реку у Свищову, половина любецкая а половина черниговская; от Свишка в Долгую реку граница любецкая // съ Черниговом идеть, а от Долгое реки у [Х]олхолу реку граница любецкая съ черниговскою; от Холхолы в Дороган реку граница идеть любецкая с черниговскою; [...] от Боянец у Сухии Вир граница идеть любецкая с черниговскою; Сухии Вир - то останок границ черниговских з любецкими.*

арк.
189

А то гомеиская граница з Любечом:

Огорещина граница из Гомемь; от Игеревич у реку у-в Утю граница зь Гомемь Ериловичом Любецкои волости; от Утол у Сож, то граница Гомю из Яриловцы Любецкои волости; Сожом на низ до Соколе Гнезда; от Соколего Гнезда поперекъ три малыи [!] и [к] Колодичом у Днепръ; то граница любечаном из гомяны.

А тыи границы идуть не по селом, все пущею з Днепра у Дунипръ [!].

А вступу неть черниговцом и гомяном за границу у любецкое, а любечаном до них, бо са они ни во што не вступаютъ, тую держать границу, якъ была съ старадавна.

На память пану ншму млствому, што ми [гсдръ] его млсть науку дал пописывати границы черниговскии:

арк.
189
зв.

село Патен черниговское, а рубѣж с Путевлем, а подыма не помнитъ никто, колко было; то село остаточное на границы у Сулу реку, а Сула у Днепръ ушла; то на поли село. *От Стародуба граница Горескъ, держал Ходжевич, а в томъ Горску было подымѣи тридцать; село Боровичи, держал пан Воитѣх къ Чернигову, дымов 40; Домыслин¹*

село черниговское, домов 40. Волынчо село черниговское, граница з Новым Городком, домов 30; Козлиничы село черниговское, бояръщина, домов 10; Сосница черниговское, рубеж з Новым Городком, дом[о]в 30, а цркви 2. А з Гомъемъ граница Лествин Великии черниговское, домов 30. Пограничныи села ѡбѣя стороны Сулы реки: село Девица городовое, подымѣи не помнить ниhto, колко было; Шиловичы село городовое к Чернигову ѡб сѹ сторону Сулы, подымѣи ниhto не помнит.

Ситниковичы село городовое уверхъ Остра, подымѣи полтрѣдцать. Ордачиков село городовое на низ по Остру, подымѣи 10. // Новоселица село городовое на Острѣ, подымѣи 30, а црков свтого Николы. От устья устрынского три мили уверхъ по Дисни село Моравескъ черниговское, подымѣи] 9. Село Боджа² село городовое уверхъ по Диснѣ, подымѣи 10, держал кнѣзь Петръ Масалскии. Смолен³ село городовое уверхъ по Дѣснѣ, подымѣи 20. Село Боджа на Диснѣ, подымѣи 20, то было за Халенским⁴. Село Шерепин по Деснѣ уверхъ, подымѣи 10, держал кнѣзь Петръ Масалскии⁵. Шостовичы село уверхъ Десны [...]. [На устьи Десны] Снобю село Перекои городовое, домов 40. На Диснѣ уверхъ село Радун городовое, домов 15. Село Авдѣевичы городовое поверхъ Дѣсны, подымѣи 20. Село Гусавичы уверхъ Дисны городовое, подымѣи 7. Село Иолчово* уверхъ по Диснѣ, домов 20, держал Сулдешов⁶. Село Блистовичы городовое уверхъ по Диснѣ, домов 30. Ушно село архимандритово уверхъ Дисны, домов 15. Село Хоробор уверхъ Дистны, домов сто, держал Глинскии⁷. На рецѣ Сновѣ село Клочков городовое, домов 20. Село Сновескъ городовое, домов 50. // Село Курилов городовое по Сулѣ⁸ уверхъ, домов 20. Село Мокишин городовое на Сновѣ, домов 26. Село зв. Смаческъ городовое уверхъ Сновѣ, домов 30. Великая Вес село городовое къ Чернигову, домов 20. Малая Вес село городовое на рецѣ Свиныѣ, домов 30. Листвин Малыи село

* Перекр. „Колчово“

владычнее, домов 9. Сылорыж⁹ село городовое на рецѣ на Боловиси, домов 8. Село Межируд городовое, домов 10 [...].

А што ми твоя млсть, гсдрь мои млствыи, казал любецкые границ. попасати [!] с черниговскими:

почон ѿт Покула реки, то рубеж из Навозом, а селище Плохово, половина любецкая а половина черниговская, а сел [!] не пометае жадин, хто на тои земли был; ѿт Плохова у Бранцову Лозу граница идеть любецкая с черниговскою; ѿт Бранцовы Лозы у реку Руду граница идеть черниговская з любецкою, а з Руды у лѣсь у Граду, половина любецкая а половина черниговская; ѿт Грады у Тѣсновыи лѣсь граница любецкая с черниговскою; ѿт Тесновог. лѣсу у реку Свищовую, половина любецкая а половина черниговская; ѿт Свищовы в Долгую реку граница любецкая с черниговскою; ѿт Долгое реки у Холхолу реку граница любецкая с черниговскою; // ѿт Холхолы в Дороган реку арк.
191 граница любецкая с черниговскою; ѿт Дорогани реки и Боянцов граница любецкая с черниговскою; ѿт Боянец у реку Сухии Вирь граница любецкая с черниговскою; Сухии Вир - то ѿстанокъ границы черниговскои з любецкою.

А то любецкая граница з Гомем:

Игѣвревщина лубецкая граница з гомѣискою; ѿт Игѣревич у реку у-в Утью Ериловичом волости Любечкеи [граница] зъ гомяны; ѿт Утьи у Сож граница любечаном зъ гомяны; ѿт Сожа у Соколское Гнездо [...] поперекъ три мили и [к] Колодчичом къ Серебронскому езу; [то] граница любецкая з гомяны.

Противъ Кувичич панских черниговские Межируде; против Муравла¹⁰ панского село Великая Вес черниговское; против Пирча панского село черниговское Листвин; Познаховичи панское, а Слободка село гомѣиская; Яриловичи панский, а Марковичи гомѣиское; Колодчичи, половина панского а половина Сенского¹¹ - то ужо на Днепре.

То реистръ мъглинский

На память: што рубеж пришол из Гомглия Ипуть река,

арк. 191 зв. изъ Ипута к Ушаковичом, то Мглинска, а против того Салавяне бранская, а mezi тыми селы рубеж // мглинскии из Бранском; Урмина городищи бранская, Укуличи село [мглинское], а промеж тыми селы рубежи [!] пошол к Почепу; Згремна¹² почоповское, а Диваничи Мглинска, mezi тыми селми рубеж к Почепу пошол; Великая Селища почалское, а Горыславское Болота мглинская, а промежи тых сел рубеж до Стародуба пошол; Росуха стародубьское, а Мезырьская - то мглинская, а промежи ними рубеж [до Стародуба пошол]; а Наипутовичи стародубское, а Рухова мглинская, а промеж того рубеж; от Рухова к Хвашню, а от Кхважна пошол рубеж мглинскии к Поповъ Горю.

А тая граница идеть не пуцою, леч по лесом*

На памат: Мглын город Мстиславского повету, за московским, а вжо тому есть 20 и 3 лѣта, зо осимь, а подымеи было тогда во Мглине пятсот, а дани хоживало 50 кадеи меду, а поголовины 50 коп грошеи широкое личьбы.

То реистрь рославскии

То рубеж рославскии:

почонши от смоленского рубежа речка Вор[о]ница Малая, а ушла у реку у Вороницу у Великую, а Вороницу [!] под селом под Березынею втекла у Ипут, а Ипутъ рубеж кричевскии; то рубеж вес рославскии из бранским рубежом.

Рославль мѣсто, домов семсот и тепер, а црквеи 11.

арк. 193 Села ерославские [!]. Королевское село Крупец, а в том Круцы подымеи было 20. Села боярская: // село Василя Полтево на има Хомкиничи, а в том селе дымов было 12; село Костюшково на има Митневичи, а в том селе домов было 20; село Малышково на има Костевичи, а в том селе домов было 20 [...].

* Перекр. „селом“

[...граница] Поповое Горы из Пропоиском; а *шттол* Поповое Горы село на *има* Скороходовичи [...]; а *шттол* Поповое Горы село на *има* Кибилщичи, а против того пропоиское село на *има* Локичи, межи того граница Поповое Горы с Пропоиском. То граница пропоиская вышла, а пришла граница из лучичаны: Поповои Горы село на *има* Рагозичи, а против того лучицкое село на *има* Слобода, то граница Поповои Горе з лучичаны; а *шттол* Поповое Горы село на *има* Кузнецевичи, а против того лучицкое село на *има* Мокрое, то граница Поповои Горе з лучичаны; [...] а против того село Поповое Горы на *има* [...], [то граница Поповои Горе з] Лучичи. То граница лучицкая вышла, а пришла граница з Дроковым: село Поповое Горы на *има* Панкевичи, а против того дроковское село на *има* Влазовичи, а межи того граница Поповои Горе з Дроковым; а *шттол* Поповое Горы село на *има* Субочевичи, а против того драковское село на *има* Важереба, то граница Поповое Горы з Дрокавом; а Поповое Горы село Ловища, а против того само мѣсто Дроков, то [гра]ница Поповое Горы вса вышла.

А [тая]* // граница вса идетъ не пуццею, але по лесом**

арк.
193
зв.

А што са дотычетъ ведане ѿ землю, колко московскии земли за себе забрал, колко мил, ино много са есмо ѿ том довѣдывали и не могли ѿ том довѣдаться.

На память: што взал великии кнѣзь московскии город Попову Гору взал повѣта Мстиславского з данми грошовыми и медовыми и со всимъ, а подымеи было платсот у Попове Горе, а дань жоживало 60 кадеи, а сто рублев грошеи широкое личбы.

Граница роцлавская со Мъстиславлем

На память пану Богдану, поскул рубеж московскии...

* Текст заклеений.

**Перекр. "сЕлом"

*** Щодо подальшого тексту див. прим. 35 на с.18.

¹ В книзі данин Казимира за 1440-1455 рр. двір Домислин “у Чернігові” фігурує як пожалування князю Борису Глинському “до волі” великого князя литовського (РИБ. – Т. 27. – Ст. 51).

² “Село Бодка” – перекр. “Слободка”, що згадується серед володінь князя Петра Мосальського у Чернігівському повіті в 1495-1496 рр. (Акты ЛМ. – Т. 1. – Вып. 1. – №№ 223, 235; див. також нижче, прим. 5). У літературі це село помилково ототожнювалось із подеснянськими Боденьками (Любавский М.К. Областное деление ... – С. 288; Виноградський Ю. До історії колонізації середньої Чернігівщини // Історично-географічний збірник. – Т. 4. – С. 129) – хоча наприкінці XV ст. останні перебували в складі остерської вотчини княгині Марії Трабської, а в 1498 р., разом із іншими селами, “которые ж издавна слухали и тянули к тому именью Остру”, перейшли до пана Альбрехта Гаштольда (РИБ. – Т. 27. – Ст. 377-378; ОДБ МАМЮ – С. 407; Клепатский П.Г. Указ. соч. – С. 278-279).

³ “Сільце” Смолин у 1496 р. було пожалувано Олександром Казимировичем чернігівському наміснику князю Івану Борисовичу Глинському (РИБ. – Т. 27. – Ст. 648-649).

⁴ “Халенский” (“Харевський”) – очевидно, перекр. “Халецкий”, якого названо серед бояр, зобов’язаних службою особисто великому князю литовському, що їх, при пожалуванні Чернігова князю Семену Івановичу Можайському в 1496 р., Олександр Казимирович “вийняв” на себе (Акты ЗР. – Т. 1. – № 139. – С. 163).

⁵ Згідно з актами 1495-1496 рр., князю Петру Михайловичу Мосальському належали Слободка, Шерепи (Шереп’я), Заруддя й нова слобода на Боловісі (Білоусі), успадковані ним від чернігівського боярина Івана Циба; у 1496 р. після смерті Мосальського, ці землі перейшли до господарського дворянина Андрія Дрожчі (Акты ЛМ. – Т. 1. – Вып. 1. – № 223, 235; РДАДА. – Ф. 389, оп. 1, спр. 6. – Арк. 112 зв. – 113); останній, відповідно, фігурує у жалуваній грамоті 1496 р. (див. прим. 4). Відсутність згадок про А.Дрожчу в тексті документу, очевидно, пояснюється тим, що в 1508 р., після поразки повстання М.Глинського, він перейшов на службу до великого князя московського (докладніше див.: Бычкова М.Е. Состав класса феодалов России в XVI в.: Историко-генеалогическое исследование. – С. 62-63).

⁶ Сулдешов фігурує у згаданій вище грамоті Олександра Семену Можайському (див. прим. 4); можливо, походив із смоленських Сулдешових (див.: РИБ. – Т. 27. – Ст. 482, 483).

⁷ Згідно з родоводом Глинських, Хоробор був пожалований Івану Глинському Вітовтом у 1399 р. (Родословная книга великого Российского

государства великих князей // Временник МОИДР. – 1851. – Кн. 10. – С. 84-85, 157-158, 195); щодо локалізації Хоробора див.: Виноградський Ю. Соснича та її околиці: Топографічні й археологічні матеріали, перекази та історичні відомості // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали. – С. 146-150.

⁸ Замість “Суле” повинно, мабуть, бути “Снове” – адже автор реєстру скрізь чітко витримує послідовність в описі сіл; тож, найвірогідніше, в даному випадку йшлося про село, розташоване на р.Снов між Сновськом та Мокишиним, що нині не простежується. Як би то не було, не можна погодитися з О.Андріяшевим, котрий ототожнював реєстровий “Курилов” із Курилівкою при впадінні Торговиці у Великий Ромен (сучасне с.Жовтневе Конотопського р-ну Сумської обл.) – адже верхнє Посулля ніколи не тяжіло до Чернігова; це, до речі, мусив визнати і сам дослідник, зазначивши нижче, що “це поселення мабуть належало до Посейм’я (тут: Путивльщини – *О.Р.*), а не до Чернігівщини” (Андріяшев О. Нарис історії колонізації Сіверської землі ... – С. 123).

⁹ “Свибрыжа” (“Сылорыж”) – перекр. “Сибреж”, що виступає в документах як “отчина и дедина” віленського підключого Богдана Павловича (РДАДА. – Ф. 389, оп. 1, спр. 6. – Арк. 133-133 зв. (1496 р.)), котрий, до речі, також згадується в грамоті Семену Можайському (див. прим. 4).

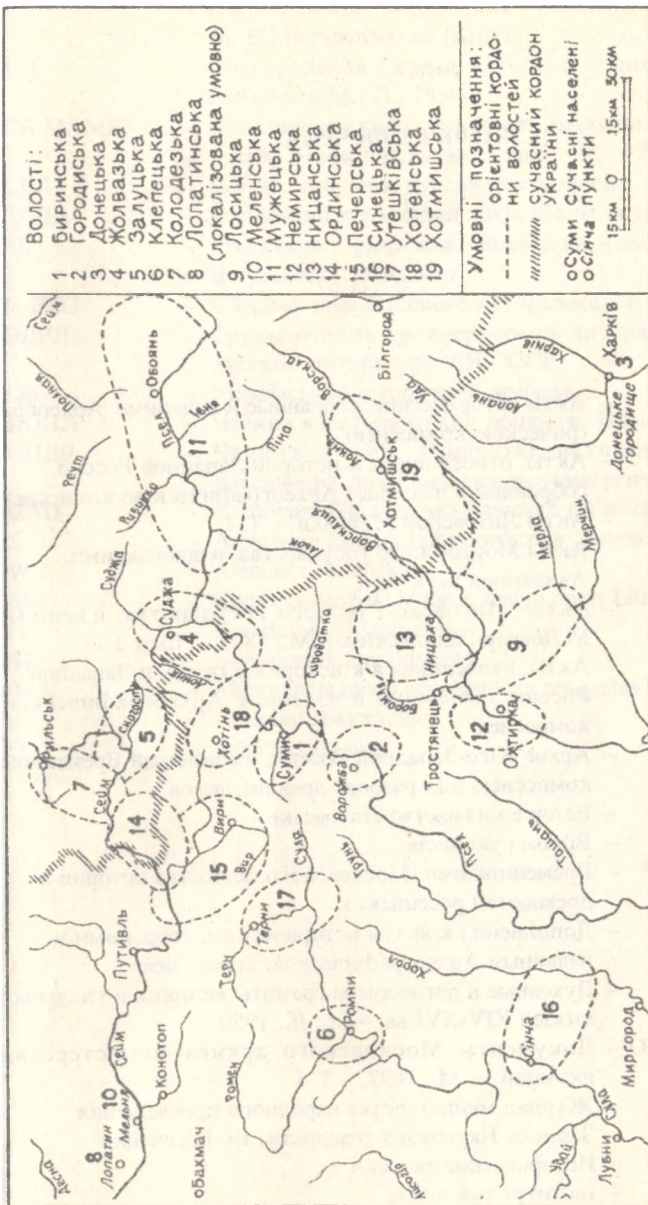
¹⁰ Нині не існує поселення з назвою Муравль. Однак орієнтиром у питанні про його локалізацію може слугувати р.Муравля (Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. – С. 475).

¹¹ Очевидно, йдеться про князя Івана Григоровича Сенського (Wolff J. Op. cit. – S. 456–457).

¹² Згремена – перекр. Деремна (див.: Любавский М.К. Областное деление... – С. 138; Андріяшев О. Нарис історії колонізації Сіверської землі – С. 125).

Картохема № 1. Чернігівщина за даними "Пам'яті" 1527 р.

Картохема № 2. Путивльські волості XV– поч. XVII ст.

Список сокращень

- АИ – Акты исторические, собранные и изданные Археографической комиссией
- Акты ЗР – Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией
- Акты ЛМ – Акты Литовской Метрики. – Т. I
- Акты МГ – Акты Московского государства, изданные имп. Академией наук
- Акты ЛРГ – Акты Литовско-Русского государства, изданные М.Довнар-Запольским. – М., 1899. – Вып. I
- Акты ЮЗР – Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией
- Архив ЮЗР – Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов
- ВКЛ – Велике князівство Литовське
- ВР – Відділ рукописів
- Временник МОИДР – Временник имп. Московского общества истории и древностей российских
- ДАИ – Дополнения к актам историческим, собранным и изданным Археографической комиссией
- ДДГ – Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV-XVI вв. – М.; Л., 1950
- Документы МАМЮ – Документы Московского архива министерства юстиции. – М., 1897. – Т. I
- ЖМНП – Журнал министерства народного просвещения
- ЗНТШ – Записки Наукового товариства ім. Шевченка
- ИЗ – Исторические записки
- ИР – Институт рукописів
- КС – Киевская старина

НБУВ	– Национальна бібліотека України НАН України ім. В.І.Вернадського (Київ)
НПЛ	– Новгородская Первая летопись старшего и младшего изводов. – М.; Л., 1950
ОДБ МАМЮ	– Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве министерства юстиции. – М., 1915. – Т. 21
ПСРЛ	– Полное собрание русских летописей
РДАДА	– Російський державний архів давніх актів (Москва)
РИБ	– Русская историческая библиотека, издаваемая Археологическою комиссиею
Сб. РИО	– Сборник имп. Русского исторического общества
ТОДРЛ	– Труды отдела древнерусской литературы Института русской литературы АН СССР
УЖ	– Український історичний журнал
ЧИОНЛ	– Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца
ЧОИДР	– Чтения в имп. Обществе истории и древностей российских при Московском университете
AGAD	– Archiwum Główne Akt Dawnych (Warszawa)
AS	– Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie
AW	– Ateneum Wileńskie
CEV	– Codex epistolaris Vitoldi, magni ducis Lithuaniae. 1376-1430
КН	– Kwartalnik Historyczny
МН	– Miesięcznik Heraldyczny
ММА	– Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia
РН	– Przegląd Historyczny
ЇД	– Źródła dziejowe

Іменний покажчик

- Абрамов І.* 140
Азбелев С. 96
Аляб'єв Григорій 25
Анастасій 32
Андрій Володимирович Ольгердовича 127
Андрій Вруцький (Овруцький) 109, 110
Андрій Всеволодович 110
Андрій Дмитрович 70, 169
Андрій Лихачевич 126, 127
Андрій Павлович 199
Андрій Путивлич (Путивлець) 109
Андріяшев О. 5, 8, 15, 16, 35, 44, 66, 71, 72, 97, 112, 125, 134, 136, 137, 139, 215
Антілогов Г. 17, 22, 23, 46, 51, 130, 132, 137, 143, 146, 147, 155, 158, 163, 200
Антонович В. 6, 57, 59, 67, 72, 74, 97, 124
Ахмат 140
Ахмат-Гірей 195
- Багалій Д.* 5, 7, 133, 135, 140
Багновська Н. 8, 40, 41, 45, 47, 180
Базилевич К. 7, 178, 194
- Балай* 56
Балакан (Бала-хан) 56
Баніоніс Е. 12, 13, 19
Баранович О. 22
Барбаро Йосафат 159
Барвінський Б. 23, 113, 134
Барсов М. 48
Бартошевич Станіслав 119, 191
Батий (Бату) 10, 39, 54, 56, 58, 60, 87, 108, 139, 141, 152
Батура Р. 10, 56, 60, 72, 73, 87, 183
Бахтеяров-Ростовський Володимир 158
Бевзо О. 30, 42
Бенешевич В. 60, 61, 64
Бережков М. 18, 19, 114, 127
Березовець Д. 139
Бєднов В. 48, 186
Бєльовські 180, 182, 202
Андрій 181
Василь 181
Іван 180
Бєльські
Іван 168
Семен 185, 186
Федір 192
Бєльські Мартін, Іоакім 26, 42, 55, 183

Бєляєва С. 7, 72, 111, 138, 142, 143,
144, 160, 163

Биковські

Лука 197

Офанас 197

Федір 197

Януш 197

Бичкова М. 70, 105, 106, 174, 214

Бірдібек 79

Богдан Григорович 151

Богдан Павлович 199, 215

Богомольников В. 47

Бокеєв Юхим 142

Болеслав-Юрій II 58

Болотніков Іван 26, 30, 43, 136, 149

Болсуновський К. 94

Боплан Гійом Левассер де 129

Борис Олександрович Тверський 175

Боряк Г. 10, 12

Бочков В. 141

Бояновський Ян 184

Брайчевський М. 50, 138

Брокгауз Ф. 27

Буклай, Булаклай, Балаклай 54, 55, 56

Булгаков М. 131, 148, 149

Бутович 106, 142

Бучинський Б. 189

Василенко М. 8, 16, 40

Василій I 93, 169, 170, 171, 172, 173,
184

Василій II 114, 173, 174, 175, 180, 188,
190, 191

Василій III 19, 43, 84, 156, 160, 182,
190, 191, 198, 199, 202

Василь, с. Андрія Вруцького 109

Василь Іванович Смоленський 71

Василь Олександрович 64

Василь Ярославич 64

Василь Ярославич Боровський 114,
117, 173, 174, 175

Векневич Левко 199

Величко Самійло 10, 29, 30, 51,

Верейські

Михайло Андрійович 191

Василь Михайлович 115, 116,
182, 190, 191, 192, 193

Веремійчик О. 138, 139

Верещинський Йосиф 158

Виноградський Ю. 8, 14, 40, 125, 214,
215

Виноградська Л. 163

Вишневецькі 45, 46

Миколай 50, 51

Олександр 46

Вітовт (Вітольт, Вітольд) 11, 57, 65,
67, 68, 70, 85, 87, 93, 95, 98, 100,
101, 102, 104, 112, 115, 139, 168,
169, 170, 171, 173, 184, 188, 214

Владимирський-Буданов М. 40, 59,
128, 157, 158

Владислав Угорський 176

Воїнь 63

Войтех 207, 209

Войтович Л. 64

Волк Павло 51

Володимир Андрійович Серпуховський 90, 165, 184

Володимир Всеволодович, воєвода
110

Володимир Всеволодович Мономах
177

**Володимир Святославич (Святий,
Великий)** 35, 62, 110, 178

Володимир-Іоанн Василькович 110

Вольф Ю. 50, 97, 102, 107, 183, 194,
215

Воронець 92

Воротинські 48, 180, 182, 202

Дмитро Федорович 180

Іван Михайлович 180, 181

Семен Федорович 181, 182

Федір Львович 175

Всеволод Ярославич 35, 38
Всеволод-Дмитро Юрійович 179
Всеволодовичі 38

Гагин Михайло 135, 151, 198
Галатовський Іоаникій 51, 152, 178
Гамант 106
Ганус 145
Гаштольд Альбрехт 17, 214
Гван'іні Олександр 67
Гедимін 56, 57, 58, 59, 60, 63, 65, 66,
67, 68, 69, 72, 88, 105, 106, 172,
187
Гедиміновичі 11, 56, 60, 94, 99, 112,
114, 151, 178
Гейденштейн Рейнгольд 159
Герберштейн Сигізмунд 26, 27, 49, 50,
67, 70, 76, 138, 143, 144, 145, 159,
184, 194
Герман Радивонович 150
Геронтій 61, 63
Глинські 87, 202, 208, 210, 214
Богдан Федорович 122, 124,
128, 199
Борис Іванович 150, 214
Василь Борисович 117
Іван Олександрович 214
Іван Борисович 106, 115, 214
Лекса 87
Михайло Львович 197, 199,
202, 214
Гліб Брянський (Друцький, Карго-
польський) 95, 96
Глібов Григорій Богданович 16, 19,
20, 207
Годунов Борис 25, 26
Голембійовський С. 81
Голубев С. 11, 42, 108, 110, 122, 155,
188, 197, 198, 199
Голубовський П. 5, 7, 72
Гольдберг А. 177

Гольшанські (Ольгимонтовичі) 67, 68
Андрій Іванович 68
Іван Ольгимонтович 67, 68,
169
Іван Юрійович 68
Михайло Іванович 68
Олександр Іванович Нелюб
169
Ольгимонт 67, 68, 106
Юрій Олександрович 68

Горленко В. 67
Горський А. 167
Горюнов Є. 31
Граб'янка Григорій 10, 29
Греков Б. 149
Греков І. 7, 74, 96, 98, 101, 167, 171,
172, 176, 180
Григорій Болгарин 189
Грушевський М. 5, 6, 9, 22, 35, 36, 45, 58,
59, 66, 67, 68, 72, 73, 74, 79, 81, 82, 88,
97, 101, 109, 110, 113, 125, 133, 140,
146, 147, 168, 171, 179, 204, 205
Грушевський О. 44, 66
Гудавічюс Е. 61
Гудзяк Б. 154
Гуслистый К. 192, 201

Давид Святославич 94
Давидовичі 37
Данило 166
Данило Галицький 56, 110
Данилович І. 76, 98, 135
Дашкевич М. 57, 58, 59, 74, 77, 158
Дашкевич Я. 86
Дворниченко А. 7, 61, 172
Дебр (Депр, Вепр) Каленикович 151,
198
Де-Вітте О. 11, 48, 108
Демид 198
Демидовичі
Павло 198
Яким 198

- Демченко В. 160
 Дзядулєвич С. 87
 Дзялинський А. 178
 Длугош Ян 184
 Дмитрієва Р. 70
 Дмитро Галицький 97
 Дмитро Данилович 104
 Дмитро Іванович Донський 70, 90, 91,
 94, 95, 165, 166, 184, 187
 Дмитро Іванович (Дмитро-онук) 115,
 116
 Дмитро Михайлович Боброк
 (Волинський) 90, 91, 165
 Дмитро Мстиславич 98
 Дмитро Романович 95, 97
 Дмитро-Самозванець 51
 Дмитро Чернігівський 97, 98
 Дмитро Шем'яка 114, 116, 173, 174,
 190, 191
 Добринські
 Костянтин Іванович 96
 Семен Іванович 96
 Довженко В. 142
 Довнар-Запольський М. 14, 15, 18, 20,
 82, 83, 123, 124, 125, 137, 138, 146,
 149, 150, 161, 162, 163
 Догель М. 113
 Доманицький В. 51
 Дрожча Андрій 117, 143, 199, 214
 Друцькі-Соколинські 183
 Дюсбург Петро 49

 Едігей 170, 171, 172
 Ефрон І. 27

 Єгоров В. 23, 39, 76, 79
 Єропкин Михайло 119
 Єршов А. 69
 Єсипович (Єсифов) Льовша 197
 Єфіменко О. 201

 Ждан Данилович 149
 Жерсб'ятичі 198
 Сенько 13, 117, 127, 128, 151, 199
 Жеславські
 Михайло Явнугійович 107
 Федір Іванович 119
 Жиньов Іван 197

 Завишенич (Завишич) Ян 119, 120
 Загоровський В. 23, 140
 Зайцев А. 29, 33, 39, 44
 Захарій 26
 Звенигородські 101, 102, 105, 106, 172
 Андріян Мстиславич 102, 105
 Данило (Діонісій) 105, 106
 Олександр Федорович 100,
 104, 105, 106, 170
 Федір Андріанович 106
 Федір Олександрович 100,
 105, 170
 Зимін О. 43, 96, 110, 170, 176, 180,
 183, 191, 194
 Зосима 65
 Зотов Р. 8, 9, 50, 59, 78, 97, 98, 107,
 108, 110
 Зюзіні 141

 Іаков 61, 63
 Івакін Г 68, 111
 Іван, митник 161
 Іван І Каліта 121
 Іван III Васильович 23, 70, 84, 115,
 116, 120, 146, 160, 175, 176, 177,
 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184,
 185, 186, 189, 190, 191, 192, 193,
 194, 197, 200, 201, 202
 Іван IV Грозний 24, 25, 26, 141, 147,
 152, 153, 199
 Іван Васильович Ярославича 175, 190,
 191

- Іван Іванович 147
 Іван Іванович Молодий 115
 Іван Олехнович 198
 Іван Романович 95, 97
 Іванов Григорій 151
Іванов П. 5
 Івашко Ортюшкович 145
 Ігор Святославич 145
 Ізмайлови 141
 Ізяслав Мстиславич 178
 Ізяслав Ярославич 35, 38
 Ізяславичі 38
 Ілейка 149
Іл'їн О. 90
 Інокентій XI 81
 Іоанн Дмитрович 122
 Іоанн Дмитрович Переяславський 110
 Іоанн Мстиславич 98
 Іоанн Путивльський 108, 110
 Іоанн Схоластик 61
 Іоанн, брат Дмитра Чернігівського 97
 Іоанн-Володимир Іоаннович Київський 108, 110, 111
 Іона 175, 188, 189
 Ісакій 169, 172
 Ісидор 188, 189
- Йосиф, митрополит 185, 189
 Йосиф, скарбник 25
- Кавиришин М. 140*
 Казимир III Великий 81
 Казимир IV Ягеллончик 48, 113, 114, 115, 116, 118, 119, 120, 121, 122, 124, 126, 127, 128, 132, 142, 144, 146, 148, 149, 150, 151, 154, 160, 161, 173, 174, 175, 180, 181, 183, 184, 188, 190, 198, 214
 Каленик Мишкович 108
 Калліст 71
- Каманін І. 22*
 Капуста Тимофій Іванович 149
Карамзін М. 74, 100, 186
Каргалов В. 142
Карпов Г. 7, 191
Каштанов С. 25, 176
Квашинін-Самарин М. 108
 Кейстут Гедимінович 70, 82, 98
Кеннеді Грімстед П. 12
Кизілов Ю. 48
Кіржаєв С. 6
Клепатський П. 6, 13, 17, 42, 59, 60, 72, 74, 82, 83, 107, 110, 111, 113, 124, 125, 127, 128, 133, 135, 136, 139, 153, 162, 168, 214
 Климент VIII 189
Ключевський В. 186
 Кмита Олександрович 122
Кобрин В. 141
Ковальський М. 22
 Козьма 62
Козубовський Г. 89, 111
 Койдан (Кайду, Кодан) 56
 Колонтаєви 149
 Богдан 197
 Семен 197
 Федір 151
Колянковський Л. 166
Конечний Ф. 23, 178
Конєв С. 9
 Контаріні Амброджіо 26, 159
Кордуба М. 9
Корецький В. 26
 Корецькі 102, 103, 105, 108
 Корибутовичі 111, 178
 Федір 89
 Коріат Гедимінович 187
 Коріатовичі 81
 Дмитро (Волинський – ?) 97
 Іван 97
 Олександр 81
 Федір 99, 113

- Корнилій 24
 Коткова Н. 40, 130, 143
 Котляр М. 90, 94, 162, 163
 Котовичі 199
 Костюшко 212
 Кошаківський Ілля 58
 Коялович В. 108
 Кром М. 7, 116, 117, 119, 124, 174,
 180, 181, 190, 191, 194, 196, 197,
 198, 199, 200, 202
 Кромер Мартін 183
 Кромський Андрій 195
 Куза А. 145
 Кузьмін А. 64, 69, 98
 Куліш П. 153
 Кунца Сенькович 151
 Кур'янов Логвин 151
 Кучера М. 38, 47
 Кучинський С.М. 9, 10, 32, 42, 60, 71,
 72, 75, 77, 82, 88, 90, 91, 92, 93, 94,
 95, 97, 98, 99, 101, 102, 106, 107,
 108, 113, 114, 115, 116, 117, 118,
 120, 121, 122, 124, 135, 166, 168,
 170, 171, 180, 200, 204
 Кучкин В. 90, 142, 176
- Лазар Браєвич 127
 Лазаревський О. 24, 45, 58, 72, 148, 200
 Лахирев Микита 200
 Лев Данилович 109
 Левицький О. 41
 Левір 183
 Леонід 48
 Леонтович Ф. 8, 59, 97, 99, 143, 149,
 150
 Леп'яко С. 184
 Лимонов Ю. 194
 Лингвєновичі 92; див. також
 Мстиславські
 Литавор 107
 Лілеєв М. 25
- Лінниченко І. 7
 Ловмянський Г. 79, 85
 Лопата 198
 Лопатин Михайло 198
 Лука Терешкович 160
 Лур'є Я. 11, 76, 96, 185
 Любавський М. 8, 14, 59, 72, 75, 83, 92,
 109, 118, 119, 120, 121, 124, 127,
 128, 129, 133, 135, 136, 137, 148,
 150, 186, 187, 196, 214, 215
 Любарт Гедимінович 81, 187
 Любарт Скірмонтович 55
 Любартовичі 29
 Іоанн 99, 107
 Федір 29, 41, 89, 98, 99, 107
 Людовик Угорський 168
 Ляскоронський В. 5, 47, 67
- Маєвродін В. 7, 32
 Майєрберг Августин 49, 70
 Макарій, ігумен 156
 Макарій, чашник 149
 Максим, митрополит 63, 64
 Максим, патріарх 41, 153
 Максимейко М. 22, 59
 Макушніков О. 52
 Мал 35
 Малиновський М. 22
 Малишко 212
 Мамай 79, 80, 87, 90, 96, 148, 166, 167
 Мариновський Ю. 66
 Марія, др. Богдана Сапєги 183
 Марія, др. Іоанна Дмитровича
 Переяславського 110
 Марія Корчевська 77, 78
 Марія Палеолог 115
 Масса Ісаак 26, 149
 Мезецький Михайло 181
 Мельник Л. 192, 201
 Менглі-Гірей 48, 80, 84, 86, 127, 134,
 195, 200

- Микифор Іванович 151
 Микольський 199
 Мингаїло 54
 Мисаїл 175
 Михайло Борисович Тверський 191
 Михайло Всеволодович Чернігівський 48, 54, 94, 102, 141, 178
 Михайло Данилович 104
 Михайло Дмитрович 122
 Михайло Лазарович 126, 127
 Михайло Сигізмундович 113, 175
 Михайло Федорович 25, 156
 Михалон Литвин 65, 117, 155
 Мицик Ю. 58
 Мишко Д. 192
 Мікшашевський І. 23, 130, 132
 Міндовг 54, 67, 187
 Могила Петро 42
 Можайські (Стародубські) 48, 70, 118, 120, 151, 155
 Андрій Іванович 118, 119, 151
 Василь Семенович 124, 202
 Іван Андрійович 114, 117, 118, 121, 142, 174, 175, 191, 192
 Семен Іванович 106, 107, 114, 115, 118, 119, 155, 181, 185, 186, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 199, 200, 214, 215
 Федір Андрійович 119
 Молчановський М. 5
 Монгайт О. 75
 Монивид 115
 Мончак І. 189
 Мосальські 185, 192, 202
 Петро 143, 208, 210, 214
 Мстислав Володимирович 28, 35
 Мстислав Михайлович 105
 Мстислав Святославич 53
 Мстиславські 48, 92
 Юрій Лінгвєньович 92
 Ярослав Лінгвєньович 92, 150
 Муравйова Л. 61, 76, 79, 90, 140
- Мухаммед-Емін 195
 Муханов П. 13, 118, 159
- Нарбут Т.* 58, 186
 Наримунт Гедимінович 101, 102, 187
 Наримунтовичі 100, 101, 102, 106, 107, 108, 112, 169, 172, 178
 Аграфена Олександрівна 169
 Василь Рильський 107, 108
 Василь Олександрович 108
 Дмитро Патрикійович 102, 103, 104
 Іоанн Патрикійович 102
 Олександр Патрикійович 100, 101, 102, 103, 104, 106, 107, 108, 121, 169
 Олександр Федорович 102
 Патрикій Наримунтович 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 169-170
 Патрикій Олександрович 102, 104
 Федір Олександрович 102
 Федір Патрикійович 102, 103, 104, 105, 107
 Юрій Наримунтович 81
 Юрій Патрикійович 170
- Нарушевич А.* 134
Насонов А. 34, 36, 37, 49, 50, 135, 140
Натансон-Леський Я. 43, 81
Наумов Є. 74
 Нектарій 151
 Немировичі
 Андрій 157
 Миколай 12
 Якуб Янович 119
Непріна В. 138
 Несвизькі 111
 Федько 92, 103
Несецький К. 183

Никжентайтис А. 61
Николайчик Ф. 46
Никольська Т. 48, 75, 145
Нил 65
Нідерле Л. 32
Новосильські 94, 180, 182, 202
 Роман 94

Оболенські 48
 Іван Стрига 174
 Олександр 200
 Семен 173
Одоївські 48, 94, 180, 182, 202
Окольський Шимон 108
Олег, князь рильський і воргольський 140
Олег Іванович Рязанський 168-169
Олег Інгварович Рязанський 141
Олександр Казимирович 80, 84, 86, 114, 117, 128, 132, 143, 144, 148, 149, 150, 151, 161, 162, 176, 177, 181, 182, 184, 185, 186, 189, 190, 191, 193, 194, 195, 197, 199, 200, 201, 202, 214
Олександр Тверський 168
Олександров-Липкинг Ю. 140
Олексій 141
Оленько (Олександр) Володимирович 12, 122, 188
Оленьковичі 178
 Семен 76, 122, 198
Олена, др. Патрікія Наримунтовича 102
Олена Волошанка 115
Олена Іванівна 181, 184, 185, 191, 194
Ольга 51
Ольгерд Гедимінович 57, 70, 71, 72, 78, 79, 80, 81, 82, 84, 85, 87, 88, 90, 91, 92, 94, 95, 106, 121, 165, 168, 183, 187
Ольгердовичі 97, 166, 167, 168, 178
 Андрій 90, 91, 92, 93, 165, 166, 168

Вігунт 107
Володимир 29, 57, 68, 79, 94, 99, 108, 111, 112, 122, 168
Дмитро 90, 91, 92, 93, 94, 95, 97, 98, 121, 122, 151, 165, 166, 167, 168, 169
Дмитро-Корибут 89, 90, 91, 92, 97, 98, 99
Коригайло 92, 111
Костянтин 97, 99, 121
Олена 184
Свидригайло 41, 76, 95, 100, 102, 112, 113, 114, 135, 137, 144, 150, 169, 170, 171, 172, 173, 174
Семен-Лингвень 91, 92, 150, 169
Скиргайло-Іоанн 82, 97, 101
Федір 168
Ягайло-Владислав 29, 61, 70, 81, 82, 95, 98, 100, 165, 166, 167, 168, 170, 184, 187

Ольгимонт Гольшанський – див. Гольшанські
Ольгимонт Тройнятович 55
Ольгимонтовичі – див. Гольшанські
Ольговичі 37, 53, 94, 108, 177
Омельян Іванович 46
Оношко 12
Острозькі 75
 Данило 103
 Василь-Костянтин 51, 183, 189
Охманський Є. 56, 60

Павло, апостол 61
Падалка Л. 45, 46, 67
Палладій 26
Пафнугій (Пахнотій) 127
Пашкевич Г. 60, 72, 165
Пашуто В. 53, 56, 79, 82, 154, 183
Пеленський Я. 10, 61, 85, 177, 178

- Перемишльські 182
 Семен 170
 Петро, митник 162
 Петро, митрополит 63, 64
Петров М. 154
Петрунь Ф. 60, 76, 86, 87, 109, 129,
 134, 135, 136
Пекосинський Фр. 100, 108
 Пирхайло 127
 Писимонт Скірмонтович 55
 Пімен 77
 Плано Карпіні Джіованні дель 54
Платонов С. 42
 Плеттенберг Вальтер 200
 Плещееви 141
Подосинов О. 74
 Половець-Рожинівський (Сквир-
 ський) Юрій Іванович 29
 Полозович Сенько 157
 Полтев Василь 212
Поппе А. 75, 110
 Потій Іпатій 189
Похилевич Л. 29
Пресняков О. 7, 59, 169, 170, 174
 Присьолков М. 60, 61, 62, 63, 64, 65, 85
Прохаска А. 11, 111
Прохоров Г. 76
Пташицький С. 19
Пузина Ю. 92, 94, 95, 102, 103, 104,
 105, 106, 107, 108
Пуласький К. 80, 116
 Путятич Дмитро 119, 120
Пшездецький О. 22
 Пясочинський Іларіон 152
- Радзивілли 184
 Криштоф 183
 Ян 14
Радзимінський З. 103
Рачинський Е. 100
 Рашид-ад-дин 56
- Рібаков Б.* 29, 37, 40, 47, 49, 50, 62, 74,
 111
Ричка В. 154, 155
Рогов О. 25, 37, 41, 60
 Родослав Ольгович Рязанський 169
Розов В. 29, 81, 90, 92, 100, 113, 127, 168
 Розчинич Іван 151
 Роман, митрополит 71, 72
 Роман, с. Дмитра Чернігівського 98
 Роман Брянський 28, 54
 Роман Івашкович 122
 Роман Михайлович 78, 93, 94, 95, 96,
 97, 169
Роспонд С. 78
 Ростиславичі 37, 177
Русина О. 12, 20, 23, 26, 39, 43, 68,
 109, 133, 136, 147, 152, 185, 186,
 196
 Рюрик 178, 179
 Рюриковичі 35, 64, 105, 177
 Рябий Іван 151
Рябцевич В. 162
 Рязанов Афанасій 130, 146
 Ряполовські 174
- Сава 62
 Сакович Богдан Андрійович 48, 118
 Самовидець 10, 30, 43, 51
 Сапега Богдан 183
Сас П. 125
Сахаров О. 27
 Свиридов 76
 Святослав Брянський 64
 Святослав Всеволодович 177.
 Святослав Іванович 95
 Святослав Ольгович 145
 Святослав Титович 105
 Святослав Ярославич 28, 35, 38
 Святославичі 38
Седов В. 29, 31, 32, 40, 44, 47, 48, 51,
 52, 142

- Секуляр А.* 88
 Семен Іванович Брянський 95, 96;
 див. також Добринські
 Семен (Симеон) Романович 78, 95
 Семкович В. 115
 Сенські 211
 Іван Григорович 215
 Сенько 151
 Сенько Миколайович 145
 Сигізмунд I Старий 19, 20, 22, 43, 80,
 126, 144, 152, 155, 157, 197, 198,
 202
 Сигізмунд II Август 46, 152, 168
 Сигізмунд III Ваза 46, 130, 146
 Сигізмунд Кейстутович 112, 113, 114,
 144, 150, 173
 Симеон 64
 Симон 191
Сироєчковський В. 159, 179
Ситий І. 8
 Ситич 149
 Скипорєв Іван 196
 Скирмонт (Скирмунд) Мингайлович
 54, 55, 56, 70
 Скирмонтавичі 55
 Сколоменд. 56, 60
 Скомонд 56
Смолицька Г. 78
 Сович Степан 151, 196, 197
 Соколинський Семен Федорович 119
Соловйов С. 76, 186
 Софія Вітовтівна 169, 184
 Софія Дмитрівна 174
 Софія Палеолог 115, 182
 Софонович Феодосій 26, 55, 69
Сохань П. 6
Спаський І. 90
Стависький В. 54, 61, 109
 Станіслав Київський 58, 69
 Стародубські – див. Можайські
 Стефан Баторій 45
 Стефан III Великий 120
- Стороженко А.* 45
Стрижак О. 29, 30, 32, 40, 65
 Стрийковський Мацей 26, 43, 51, 55,
 58, 60, 69, 70, 72, 104, 107, 183
 Сулдешови 199, 208, 210, 214
Сулковська-Курасьова І. 12
Сухобоков О. 32, 34, 40, 50, 145
Сушицький Ф. 56
 Сушський Мартін 51
- Татищев В.* 186
Тейнер А. 189
 Телебуга 140
 Телешов Іван 190
 Тимох Богуш Оверкич 41
Тихомиров М. 27, 74, 75, 78, 79, 129,
 130, 133, 134, 137, 147, 174, 179,
 186, 205
Тишкевич Я. 61, 135
 Толочинський Василь 146
Толочко О. 7, 36, 37, 139
Толочко П. 155
Топоров В. 31, 32
 Торуські 48
 Тохтамиш 79, 81, 84
 Трабська Марія 214
Трайдос Т. 61
Третьяков П. 31, 37, 47
 Тризни
 Василь 197
 Захар 197
 Тройнат Скирмонтавич 55
Трубачов О. 31, 32, 33
 Трубецькі 91, 93, 121, 122, 193, 194,
 202
 Андрій Іванович 194
 Іван 193, 194
 Іван Іванович 194
 Іван Юрійович 120, 194
 Олександр Юрійович 194

- Увар Васильович 71
Улащик М. 11, 56, 68
Ульяновський В. 6, 153
 Урустай Менський 170
- Фасмер М.* 32, 40, 60, 62, 64, 65, 78
 Федір, боярин 54
 Федір, “брат Гедиміна” 60, 62, 65
 Федір, великий князь 110
 Федір, митник 161
 Федір, с. Андрія Всеволодовича 110
 Федір Басенок 173
 Федір Бяконт 141
 Федір Іоаннович 154, 156, 158
 Федір Київський 60, 65, 79, 110
 Федір Матвійович 20
 Федько Голенчич 151
 Феогност 60, 63, 64
 Феофан 32
 Феофіл, єпископ 177
 Феофіл, митрополит 63
Фехнер М. 159, 161
Філарет (Гумілевський) 24, 29, 109, 110, 131
 Флетчер Джільс 149
Флоря Б. 7, 72, 80, 121, 154, 166, 167, 178, 183
Фонкич Б. 64
- Хабургаєв Г.* 27, 30, 31, 32, 33, 34, 39, 47
 Халецький (Халенський, Харевський)
 Михайло 17, 116, 117, 199, 208, 210, 214
Халецький О. 10, 168, 202
 Харлампій 62
Харлампович К. 153
 Хвал 54
Хербст С. 202
 Хмельницький Богдан 29, 45
 Ходкевичі 207, 209
- Ходота 35
Холмогоров В. 129, 134
Хорошкевич А. 5, 7, 48, 154, 176, 179, 180, 183, 195
 Хотетівські 185
 Михайло 170
- Хребтовичі
 Мелетій 152, 154, 155
 Федір 149
- Цамблак Григорій 172, 188
 Целларій Андрій 69
Церетелі Є. 185
 Циб Іван 214
- Черепнін Л.* 71, 74, 169, 179
 Четвертинський Олександр 103
 Чорторійські 12
 Олександр 106, 107, 115, 121, 142
- Шабульдо Ф.* 7, 60, 71, 73, 75, 76, 79, 85, 86, 87, 88, 95, 97, 99, 101, 107, 111, 113, 166, 167, 171
- Шаїн Іван 141
Шахматов О. 62
 Шварн Данилович 56
 Шварн (Скирмонт) Мингайлович 54, 55, 56
- Шекун О.* 138, 139
Шеламанова Н. 25, 45, 130, 146, 147
 Шем’яка – див. Дмитро Шем’яка
 Шем’ячичі 48, 70, 116, 117, 151, 155, 191
 Василь Іванович 108, 116, 155, 185, 186, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 200, 202
 Іван Дмитрович 116, 117, 174, 191
 Семен Іванович 116

Шестовицькі 199
Гридко 199
Іван 200
Шиловські 69
Ших-Ахмат 200
Шия Василь 151
Шиян Р 159
Шолуха (Шулха) Богдан Григорович
17, 18, 19, 20, 213
Шостаков Федір 184, 185
Шпулер Б. 135
Шуйський Ю. 186
Шумаков С. 152

Щелкалов Андрій 153
Щирський Іван 8

Юліана Тверська 168
Юра Р 138
Юрій Глібович 182
Юрій Дмитрович 70, 173
Юрій Довгорукий 38, 179
Юрій Єлецький 77
Юрій І Львович 109
Юрій Святославич Смоленський 93,
169
Юрійовичі 37
Юркевич В. 45
Ючас М. 68
Юшков О. 69

Яблоновський О. 45, 148
Явнут Гедимінович 82, 187
Ягеллони 60, 123, 146, 165
Яголдай Сарайович 87, 135
Яголдайовичі 135, 151
Ядвіга 29, 100, 168, 187
Яків Захар'їч 191, 192
Яковенко Н. 13, 61, 66, 75, 107, 108,
111, 127, 201

Яковець 12
Ян (Янович) 114
Ян Монивидович 115
Ян-Альбрехт 181, 200
Янін В. 74, 75, 103
Ярослав 197
Ярослав Володимирович Мудрий 28,
35, 38, 59, 74
Ярослав Муромський 61, 64
Ярослав Юрійович 64
Ярослав Ярославич 64

Географічний покажчик

Ярославичі 37, 38
Ячманов Іван 19

Авдіївичі 208, 210
Андрієве 151
Аукштайтія 150

Барилівка (Бирилівка) 131, 132
Баришівський р-н 89
Бахмацький р-н 132
Башово 151
Берег 49
Березинь 212
Березники 21
Березуй 166
Берестейський пов. 197
Берестя 83, 161
Бег (Біж) 132
Бирин 126, 128, 129, 131, 132, 134; 135
Биринська вол. 128
Бистра Сосна 75, 76, 77, 79
Бишковичі 107, 121
Біла 135, 201
Біла Орда 81
Білгородська обл. 133, 135
Білгородський пов. 132
Білиця 135

Білобережжя 78, 79
Біловежки 151
Білорусія, Білорусь 11, 148
Білоус (Боловіс) 16, 208, 211, 214
Бірла 135
Блистовичі 208, 210
Бобрик 132
Бобровиця (Боброва) 135
Бобруйськ 82
Богодухівський пов. 131, 133
Боденьки 214
Болхів 49
Борис(ів)ська вол. 137
Борисфен 67
Боровичі 207, 209
Боровня (Боромля) 133
Борщів 89
Боянці 209, 211
Брасовське 151
Бринь 159
Брягин 115
Брянськ (Дбрянськ) 17, 27, 39, 43, 48,
49, 50, 51, 61, 63, 64, 69, 71, 72, 73,
76, 77, 79, 83, 84, 90, 91, 92, 93, 94,
95, 107, 111, 113, 114, 117, 118,
119, 120, 121, 124, 138, 139, 142,
145, 151, 154, 159, 160, 161, 163,
166, 169, 170, 173, 179, 191, 192,
194, 195, 196, 201, 212

- Брянське князівство 167
 Брянський пов. 13, 42, 122, 142, 146, 149, 150, 151
 Брянцова Лоза 209, 211
 Брянщина 197
 Буринь 128, 132
- Варшава 12, 161
 Ведрош 70, 194
 Везень 151
 Велика Вісь 208, 210, 211
 Велика Ворониця 212
 Велике 196
 Велике князівство Литовське 5, 7, 10, 11, 12, 14, 21, 22, 45, 53, 55, 56, 57, 60, 61, 69, 71, 72, 73, 79, 81, 82, 83, 85, 87, 88, 93, 98, 99, 100, 104, 108, 112, 113, 114, 116, 117, 123, 138, 146, 158, 163, 166, 167, 168, 169, 173, 174, 175, 178, 180, 181, 182, 183, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 192, 195, 200, 201, 202, 203, 204
 Велике князівство Московське 16, 165, 173, 175
 Велике князівство Тверське 175
 Велике Селище 212
 Великий Листвен (Лествин) 207, 210
 Великий Ромен 215
 Великописарівський р-н 133
 Великооруська держава 7, 174
 Вир 136
 Вирдеревця 21
 Вистороп 131
 Візантія 179
 Вільне 133
 Вільно (Вільнюс) 21, 61, 70, 82, 169, 183, 184, 190, 191, 203
 Вітебська земля 48
 Влазовичі 213
 Волга 31, 79, 80, 158
 Волинська земля 36, 48, 57, 75, 84, 178
- Волинська обл. 78
 Волинське князівство 69
 Волинчо 207, 210
 Волинь 13, 30, 53, 56, 57, 78, 81, 111, 159, 168, 178
 Волинь, м. 75
 Волковийський пов. 197
 Володимир (-Волинський) 83
 Володимир (-на-Клязьмі) 62, 63, 64, 170
 Володимиро-Галицьке князівство 75
 Воложин 116
 Волок 170
 Волосовичі 151
 Волчковський (двір) 197
 Вольний 133, 134
 Вольновський пов. 133
 Ворожба (Барожба) 131, 135
 Ворона 128
 Воронеж 140
 Воронезький пов. 132
 Воротинск 48, 107, 159, 170, 180
 Ворскла 30, 44, 45, 46, 47, 85, 90, 93, 102, 103, 107, 129, 132, 133, 134, 137, 168
 Ворсклиця 133, 134
 Втешківська вол. – див. Утешківська вол.
 Вяжероба 213
 Вязьма 160, 161
 “В’ятичі” 44
- Галицька земля 36
 Галицько-Волинська держава 109, 111
 Галич 62
 Галичина 111
 Гатне 128
 Генуя 179
 Гердутишки 13
 Глазницька (земля) 145

- Глинськ 46, 87
Гнезно 161
Гнилий Тикич 101
Гомель (Гомій) 16, 17, 43, 48, 51, 52, 83, 113, 114, 117, 118, 125, 150, 155, 160, 163, 173, 174, 179, 192, 193, 201, 203, 207, 209, 210, 211
Гомельський (Гомійський) пов. 118, 122, 146
Гомельщина 155
Гореськ 207, 209
Гориславське Болото 212
Городенський пов. 197
Городець 35
Городецька вол. – див. Городиська вол.
Городечно 160
Городиська вол. 128, 129, 131, 151
Городище 129
Городовичі 21
Г(о)рошин 128
Гряда 209, 211
Гусавичі 210
- Давньоруська держава 5, 32, 34, 37, 86, 111-112
Давня Русь 35, 37, 61, 63, 76, 94, 96, 139, 142, 145
Дермно 212, 215
Дерновка (Дернова) 133
Десна 15, 16, 27, 31, 40, 43, 47, 50, 51, 139, 140, 158, 159, 208, 210
Диваничі 212
Дивиця 207, 210
Дмитрів 120
Дніпро 28, 29, 30, 31, 35, 40, 43, 46, 47, 49, 51, 54, 66, 139, 158, 159, 161, 207, 209, 211
Довга 209, 211
Домислин 150, 207, 209, 214
Дон 76, 91, 166
- Донець(к) 76, 134, 135
Донецька вол. 132, 136
Дороган 209, 211
Дорогобуж 42, 193
Дороголівська (Дрогалівська) вол. 136
“Дреговичі” 44
Дрогичин 75
Дроків 43, 51, 92, 149, 163, 194, 201, 213
Дунай 32
- Єзуча 21
Єлець 77
Єлецька земля 77
Єлецьке князівство 77
- Жемайтійська земля 69
Жемаїтія 69, 78
Житомир 127
Житомирський пов. 127
Житомирщина 127
Жовтневе 215
Жолваж (Жолвяж) 128, 129, 131, 134
Жолвазька вол. 128, 129, 131, 151
Жолудський пов. 198
Жулин 120
- Заболовісся 199
Заволзька Орда 54, 116, 117, 199, 200
Задніпров'я 28, 148
Залидов 120
Залуцька вол. 136
Замглай 199
Заруддя 143, 199, 214
Західна Росія 13, 18, 30, 57, 97, 107, 118
Західна Русь 8, 59

Західна Україна 6
Звенигород 101, 102, 105
Згремено – див. Деремно
Здешичі 151
Здолбунівський р-н 78
Золота Орда 7, 10, 23, 39, 54, 60, 61,
71, 76, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 87,
88, 90, 96, 98, 135, 165, 171, 172

Івниця (Івня), р. 131, 135
Івниця, с. 127
Ігоревичі (Ігоревщина) 209, 211
Ізборськ 200
Іл'їнська (земля) 21
Іпуть 51, 52, 211, 212

Кавказ 65
Казанське царство 30
Калка 98
Калуга 149, 159
Кам'янка 135
Канів 44, 65, 66, 158
Карачов 55, 77, 84, 105, 115, 193
Карачовське князівство 55
Кафа 65
Кашин 75
Кернов 107
Керч 77
Кибилщичі 213
Київ 6, 35, 36, 38, 48, 58, 60, 63, 65,
66, 67, 68, 69, 71, 72, 73, 79, 83, 94,
97, 101, 108, 109, 111, 112, 113,
122, 124, 125, 127, 153, 154, 157,
158, 159, 161, 173, 177, 179, 188,
189, 198
Київська губ. 29, 102
Київська земля 6, 13, 22, 28, 35, 36,
38, 42, 57, 58, 59, 68, 74, 79, 83, 84,
109, 110, 111, 122, 123, 126, 127
Київська монархія 69

Київська обл. 89
Київська Русь 8, 37, 47, 111, 139
Київське князівство 60, 68, 76, 108
Київський пов. 127
Київщина 53, 56, 59, 62, 65, 66, 68, 79,
84, 86, 108, 110, 111, 149, 152
Клепецька вол. 133
Клепеч (Кляпеч) 128, 133
Клин 75
Клочків 208, 210
Княжий Клин 21
Княжичі 151
Ковила 128
Козелець 111
Козельськ 48, 170, 175
Козли(ни)чі 207, 210
Койданів 54, 55, 56, 116
Колодезь 136
Колодезька вол. 24, 136
Колодичі 209, 211
Коломак 46, 159
Коломна 76, 160, 165, 170
Колчево (Ковчин) 199, 208, 210
Комарицька вол. 149
Конотопський р-н 128, 215
Константинополь 71, 188, 189; див.
також Царгород
Коренська вол. 136
Коренщина 145
Корець (Коречьск, Корчеськ) 75, 78,
102, 104
Корчев 77, 78
Коршів 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79
Коршів (Коршов) на Сосні 73, 75, 76,
77
Коршов, Коршово 78, 79
Костевичі 212
Кострома 62
Краків 12, 24
Краснопільський р-н 131
Кременець 101
Кременецька вол. 81

- Крим 45, 84, 158, 159, 160, 161, 179
 Кримське ханство 84
 Круговатий 21
 Крупець 15, 212
 Крутогір'я 56
 Кувичічі 211
 Кузнецевичі 213
 Куликове поле 7, 80, 91, 166, 167
 Курилів 208, 210, 215
 Курилівка 215
 Куроп'є (Короп'є) 158
 Курськ 43, 51, 73, 76, 77, 112, 140
 Курська обл. 135, 136
 Курське князівство 140
 Куянівка 136
- Ладога 103
 Лебединський пов. 131
 Лебединський р-н 131
 Лежеська вол. 136
 Липятин 134
 Липствен 35, 211
 Литва, 7, 8, 9, 21, 43, 48, 53, 54, 56, 60, 61, 66, 69, 70, 72, 75, 79, 80, 81, 82, 84, 85, 90, 91, 94, 98, 100, 102, 104, 107, 113, 114, 115, 116, 117, 119, 124, 135, 150, 160, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 172, 173, 174, 175, 180, 181, 182, 184, 185, 186, 187, 189, 190, 192, 193, 194, 196, 197, 198, 199, 200, 202
 Литовська держава 7, 8, 16, 53, 56, 59, 60, 69, 71, 81, 83, 89, 97, 99, 128, 150, 151, 155, 161, 165, 173, 175, 176, 182, 187, 189, 202
 Литовська земля 43, 177, 178, 200, 202
 Литовська РСР 72
 Литовська Русь 23
 Литовське князівство 5, 6
 Литовсько-Польська держава 204
- Литовсько-Руська держава 8, 10, 13, 20, 22, 57, 58, 59, 66, 85, 109, 127, 128, 143, 148, 150, 158, 186, 187
 Личино 120
 Лівобережжя (Дніпра) 7, 23, 28, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 38, 44, 45, 47, 49, 65, 145, 204, 205, 215
 Лівобережна Україна 6, 7, 8, 40, 45, 46, 50
 Лівонія 201, 202
 Ловище 213
 Локичі 213
 Локня 131, 136
 Лопасня 159
 Лопатин 127, 128, 132, 133, 134, 207
 Лопатинська вол. 132
 Лопатинський хутор 133
 Лопош 142
 Лопуга 136
 Лосицька вол. 133, 134
 Лосичі (Лошичі, Лошиці) 129, 133, 134
 Лохвицький р-н 133
 Лубенщина 45
 Лужок 46
 Луцьк 83
 Луцька вол. 81
 Луцький р-н 78
 Лучин 120, 160
 Лучичі 213
 Любецька вол. 209, 211
 Любецький пов. 82, 83
 Любеч 16, 17, 40, 43, 82, 84, 97, 101, 115, 116, 160, 163, 192, 193, 195, 201, 203, 209
 Люблін 161
 Любошани 82
 Любутськ 120, 169, 181, 182
 Лядська (Польська) земля 177, 202
- Мазовія 75
 Мала Вісь 208, 210

Мала Ворониця 212
 Мала Русь 58
 Малий Листвен 152, 208, 210
 Малоросія 24, 72, 129, 134, 148, 200
 Марковичі 211
 Мглин 14, 17, 43, 51, 83, 92, 114, 162, 163, 193, 194, 201, 212
 Мглинська сотня 144
 Мединь 175
 Межиріч 131
 Меж(и)руд 208, 211
 Мезецьк 182
 Мезиревське 212
 Мезія 32
 Меленська вол. 128, 132
 Мельня 128, 132
 Мерля 133
 Мехельн 161
 Мещя 21
 Милолюб(ль) 76, 134, 135, 136, 151
 Миропілля 129, 131
 Митневичі 212
 Можайськ 160, 161
 Мозир 55, 82, 84, 161
 Мозирський пов. 82, 83
 Мокишин 208, 210, 215
 Мокре 213
 Молдавія 194
 Молодечно 90
 Монастирі:
 Антонієв любецький 8
 Духів рязанський 98
 Єлецький чернігівський 41, 152, 154
 Микільський Пустинський київський 23, 154, 156, 157
 Михайлівський Золотоверхий київський 11, 48, 108
 Молчинський путивльський 26, 136, 152
 Новоспаський севський 24, 25
 Печерський київський 11, 23, 42, 48, 108, 152, 153, 154, 155, 156, 188, 197, 199
 Свенський брянський 41, 152, 154
 Спасо-Преображенський новгород-сіверський 24, 25, 26, 41, 108, 136, 147, 152, 154
 Троїце-Сергієв 65
 Морівськ 15, 43, 51, 157, 158, 208, 210
 Мосальськ 120, 182
 Москва 12, 14, 19, 24, 25, 42, 49, 60, 62, 76, 84, 85, 86, 90, 91, 94, 95, 102, 105, 140, 152, 153, 154, 157, 159, 160, 161, 165, 166, 167, 169, 171, 173, 176, 177, 180, 181, 183, 184, 185, 188, 189, 190, 192, 193, 194, 198, 199, 200, 201, 202
 Московія 26, 27, 49, 67, 70, 176
 Московська губ. 102
 Московська держава 7, 8, 13, 23, 30, 40, 42, 43, 45, 48, 49, 129, 132, 133, 135, 152, 155, 156, 161, 176, 179, 180, 182, 191, 194, 200, 201, 203
 Московська Русь 188
 Московське князівство 116, 167, 169, 172, 174, 175
 Московщина 21, 92, 103, 105, 115, 126, 149, 159, 172, 173, 180, 181, 190, 194, 195, 197, 199, 202
 Мстиславль 18, 92, 173, 174, 213
 Мстиславське князівство 92
 Мстиславський пов. 212, 213
 Мужецька вол. 135
 Мужеч 76, 134, 135, 151
 Мужиця 135, 136
 Муравль 211, 215
 Муравля 215
 Муравський шлях 159
 Муровейське (Муровське, Моровське) городище 158
 Муром 28, 63, 64
 Мценськ 117, 120, 179, 181, 182, 185

Навоз 208, 211
Наддніпрянщина 30, 159
Найпутовичі 212
Немир 134
Немирська (Немицька) вол. 128, 132
Неятин (Унеятин) 112
Нижацька вол. 137
Ницан (Ничан) 129, 133
Ницанська вол. 133, 134
Ницаха 133
Нідерланди 161
Новгород Великий 84, 100, 103, 167, 174, 175, 177, 179, 183; див. також Новгородська земля, Новгородчина
Новгород Литовський (Новогрудок) 54, 55, 56, 62, 113
Новгород Малий 62
Новгород Нижній 62
Новгород-Сіверська вол. 50
Новгород-Сіверське князівство 50, 167
Новгород-Сіверське намісництво 144, 148
Новгород-Сіверський 16, 24, 26, 29, 40, 41, 43, 48, 49, 50, 51, 73, 77, 84, 98, 99, 111, 113, 114, 116, 117, 125, 138, 145, 152, 153, 155, 156, 157, 159, 160, 163, 167, 174, 179, 192, 194, 200, 201, 207, 210
Новгород-Сіверський пов. 25, 42, 146, 156
Новгород-Сіверщина 27, 50
Новгородська земля 36, 175
Новгородчина 149
Новий Ольгів городок 75
Новогрудське воєводство 78
Новоміська сотня 144
Новоселиця 15, 143, 208, 210
Новосиль 48, 49, 76, 77, 159, 170
Норинськ 127
Обеста 136
Обоянь, м. 135
Обоянь, р. 135
Овруцький пов. 83
Овруч 127
Овруччина 83, 127
Одарчиков (Ордачиков) 207, 210
Одоїв 48, 49, 170
Озарчичі 151
Ока 27, 47, 48, 49, 75, 140, 142, 158, 178
Окуличі 212
Окунівка 55
Олевськ 127
Олешковичі 25
Олешня 129, 131, 132
Ондріяновщина 145
Опаків 107, 121
Опожня (Пожня) 133
Орден 85, 100, 167, 171, 187, 200
Ординська вол. 136
Орел 49
Орловська губ. 154
Ормине 212
Оршинський пов. 116, 193, 196
Оскол, вол. 76, 135, 151
Оскол, р. 87
Оскольський пов. 132
Остер, м. 17, 47, 158, 214
Остер, р. 15, 16, 207, 208, 210
От'ізний Клин 151
Охтирка 132
Охтирський пов. 131
Очкасово 151
Ошмянський пов. 13
Павлівка 136
Панькевичі 213
Патин 133, 207, 209; див. також Лопатин
Пацинь 62, 160

Перекоп, с. 208, 210
Перскоп (Кримський) 65, 159
Перекопська Орда 86-87, 134
Переяслав 36, 38, 44
Переяславль-Заліський 91, 95, 165, 166, 169, 170
Переяславська земля 35, 36, 44, 47, 66, 72, 73, 111, 112, 134, 137
Переяславське князівство 38, 39, 47
Переяславщина 38, 39, 44, 47, 111
Песі Кості 128-129
Печерська вол. 136
Південна Росія 13, 30
Південна Русь 27, 37, 47, 57, 58, 66, 83, 85, 111, 154, 165
Південно-Західна Росія 13, 22, 29, 40, 48, 57, 59, 97, 126, 145, 157, 158
Південно-Західна Русь 5, 7, 53, 60, 71, 80, 81, 82, 84, 88, 171
Північне Причорномор'я 158
Північно-Східна Русь 11, 61, 69, 76, 79, 90, 140, 141, 142, 171, 187
Підляшшя 57
Піна 135
Пінськ 83, 161
Пінська земля 56
Пірна (Ірпін) 69
Пірчо 211
Плохово 208, 209, 211
Погориння 75
Подвиння 31
Подесення 27, 40, 44, 138, 157, 191
Поділля 53, 81, 83, 84, 88, 101, 112
Подільська земля 81, 83, 84, 88
Подніпров'я 31, 32, 34, 39, 44, 67, 111, 142
Подунав'я 32
Познань 161
Познаховичі 211
Покуль (Пакулька) 208, 211
Поле 147
Полісся 45
Полонка 197
Полоцьк 92, 93, 190
Полоцька земля 48, 123
Полоцький пов. 193
Полоччина 81
Полтава 45
Полтавська обл. 133
Полтавщина 46, 65, 67
Полуднева Україна 6, 60
Польське королівство (Корона Польська) 27, 32, 61, 69, 90, 113, 152, 178, 203
Польсько-Литовська держава 7, 154, 191
Польща 11, 48, 56, 61, 70, 80, 81, 88, 130, 146, 161, 170, 176, 178, 186, 187, 189, 192, 200, 203
Понімання 62
Понт 67
Поостер'я 143
Поочя 48, 180, 182
Попова Гора 17, 92, 194, 212, 213
Посейм'я 40, 44, 50, 136, 138, 139, 157, 191, 215
Посожжя 51
Посулля 132, 215
Почеп 17, 43, 49, 84, 114, 160, 163, 195, 201, 212
Правобережжя (Волги) 79
Правобережжя (Дніпра) 38
Правобережна Україна 6
Прилуцьке городище 200
Проня 75
Пропойськ (Пропошеськ) 52, 213
Псел 30, 44, 47, 87, 129, 131, 135, 137
Пселець 135
Псков 84, 175, 200
Путивль 16, 26, 27, 40, 43, 50, 51, 57, 73, 77, 84, 86, 102, 108, 109, 112, 113, 116, 117, 122, 124, 125, 126, 131, 133, 134, 135, 138, 145, 148, 156, 157, 159, 160, 161, 195, 201, 207, 209

- Путивльський пов. 13, 21, 22, 24, 42, 122, 124, 125-126, 128, 130, 146, 147, 150, 151, 156, 198
- Путивльський р-н 139
- Путивльщина 22, 86, 108, 109, 110, 122, 125, 126, 128, 129, 132, 157, 198, 215
- П'янів 151
- П'ятигір'я 65
- П'ятигори 65
- П'ятигорськ 65
- Радогощ 43, 51, 84, 114, 160, 163, 179, 195, 198, 201
- Радунь (Руднь) 17, 208, 210
- Ракові гори 134
- Ратно 168
- Ргощ (Рогощі) 199
- Ржев 170, 175
- Ржевська земля 75
- Рибниця (Рибиця, Рибинка) 131, 135
- Рила 136
- Рильськ 24, 40, 43, 48, 50, 51, 76, 84, 108, 112, 114, 116, 117, 159, 160, 163, 174, 192, 193, 200, 201
- Рильський пов. 146, 155
- Рим 188, 189
- Рівненська обл. 78
- Річ Посполита 24, 25, 43, 45, 126, 130, 131, 157
- Річиця 82
- Рковичі 21
- Рогозичі 213
- Ромен, м. 128
- Ромен, р. 47, 133
- Російська держава 7, 23, 25, 27, 42, 43, 47, 48, 56, 71, 74, 100, 140, 149, 152, 159, 172, 178, 180, 183, 186, 190, 195, 214-215
- Російська імперія 27
- Російська Федерація 71, 133, 135, 143
- Російське царство 176
- Росія 7, 8, 17, 22, 27, 46, 48, 62, 70, 72, 76, 85, 95, 96, 105, 119, 129, 130, 131, 141, 146, 147, 153, 159, 170, 174, 176, 179, 180, 182, 183, 186, 190, 191, 192, 194, 202, 205, 214
- Рославль 15, 18, 75, 196, 212
- Рославський пов. 196
- Росоха 21
- Ростовець 112
- Ростовська земля 36
- Росуха 212
- Рошський пов. – див. Оршинський пов.
- Руда 209, 211
- Руса 103
- Русія 176, 185
- Русь 7, 34, 36, 37, 38, 39, 56, 62, 65, 69, 70, 71, 74, 75, 76, 78, 80, 85, 111, 116, 117, 119, 124, 135, 140, 142, 153, 166, 167, 170, 172, 174, 176, 180, 181, 185, 188, 189, 190, 192, 194, 196, 198, 199, 200, 202, 215
- Руська земля 28, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 55, 63, 85, 88, 170, 176, 177, 178, 201
- Рухово 212
- Рязанська земля 36, 75
- Рязань 64, 69, 168, 169, 175
- Сал 128
- Салавняне 210
- Сарай 79
- Сарматія 67
- Свибрижа – див. Сибреж
- Свинь 16, 208, 210
- Свишнова (Свищова) 209, 211
- Свічковичі 21
- Своричовська (земля) 21
- Севськ 24
- Сейм 27, 31, 43, 47, 87, 128, 129, 132, 135, 136
- Серебронський ез 211
- Серенськ 48, 159, 170

- Серпейськ 120, 182, 185
 Ссрпухів 159, 172
 Сибреж (Силориж, Свibriжа) 17, 199, 208, 211, 215
 Синелець 133
 Синецька вол. 133
 Синеч 128, 133, 134
 Сині Води, Синя Вода 10, 60, 73, 76, 78, 87, 88, 111
 Синча (Сінча) 133
 Ситниковичі 207, 210
 Сiвер, Сiвера, Сiверська земля, Сiверщина 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 33, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 70, 71, 72, 79, 84, 88, 89, 90, 94, 95, 97, 99, 100, 101, 102, 103, 107, 109, 111, 112, 113, 114, 121, 123, 124, 125, 129, 130, 131, 136, 137, 138, 139, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 154, 155, 157, 158, 159, 160, 161, 163, 165, 168, 171, 173, 174, 175, 178, 182, 183, 189, 190, 191, 195, 198, 200, 203, 204, 205, 215
 Сiверодонецьк (Сiверськодонецьк) 29
 Сiверськ 29, 32
 Сiверська Гура 32
 Сiверське князiвство 27, 32, 50, 69
 Сiверський Донець 29, 49, 87, 136
 Сiверський і Краєвський бан 32
 Сiверюшки (Великі, Малі) 32
 Сiлезія 32
 Скнятин (Снятин) 128, 133
 Скороходовичі 213
 Слабин 199, 208
 Славута 29
 Слiпорiд (Снепород) 44, 66, 128
 Слобода 213
 Слободка (Гомельського пов.) 211
 Слободка (Чернiгiвського пов.) 143, 199, 208, 210, 214
 Слобожанщина 45
 Смоленськ 70, 71, 72, 93, 95, 101, 120, 121, 161, 167, 169, 177, 200
 Смоленська земля 36, 48, 49, 62, 72, 123, 142
 Смоленський пов. 184
 Смоленщина 81
 Смолин(о) 106, 115, 142, 208, 210, 214
 Смячеськ (Смянеськ) 17, 208, 210
 Снагость 136
 Снепород – див. Слiпорiд
 Снов 16, 208, 210, 215
 Сновськ 143, 208, 210, 215
 Сож 27, 51, 209, 211
 Сокольське Гнiздо 209, 211
 Солова (Солотинка) 135
 Солов'яни 212
 Сосна 76, 77
 Сосниця 111, 207, 210, 215
 Спаська (земля) 21
 Старий Оскол 135
 Стариця 75
 Стародуб (-Сiверський) 16, 17, 20, 36, 43, 48, 49, 50, 55, 75, 77, 83, 84, 91, 92, 95, 100, 101, 102, 103, 104, 107, 112, 113, 114, 117, 118, 121, 124, 125, 138, 145, 152, 153, 155, 160, 163, 166, 167, 173, 174, 192, 193, 194, 196, 201, 207, 209, 212
 Стародубське князiвство 55, 167
 Стародубський пов. 146
 Стародубський полк 24
 Стародубщина 70, 101, 147
 Степова Україна 6
 Стугна 62
 Суботовське 151
 Субочевичі 213
 Суджа, м. 135
 Суджа, р. 131
 Суздальська земля 63
 Сула 16, 31, 44, 45, 46, 47, 66, 128, 129, 133, 137, 207, 208, 209, 210, 215

Сума (Сумка) 131
Сумська обл. 128, 131, 133, 139, 215
Сумський пов. 131
Сумський р-н 128
Сухий Вир 209, 211
Східна Європа 7, 10, 31, 74, 85, 96, 98,
101, 135, 145, 167, 172, 175, 178

Таванський перевоз 158
Твер 75, 84, 93, 96, 160, 175, 179
Телятичі 197
Терешково 21
Терн 132
Тески 134
Тесновий ліс 209, 211
Тиха Сосна 75, 76
Торговиця 215
Торопець 42
Торуса 49, 159
Троки 82
Тростянецький р-н 133
Троцький пов. 199
Трубецьк, Трубчевськ 36, 43, 50, 73,
77, 91, 92, 93, 95, 98, 99, 113, 114,
121, 122, 151, 160, 163, 166, 193,
201
Тула 75
Туреччина 159, 160, 161
Турів 55
Турівське князівство 55
Тушин 134
Тюфанове 151

Убідь 125
Углич 75, 174
Угра 107, 173
Удава 131
Удай 44, 45, 46, 47
Уди 49
Україна 6, 8, 22, 27, 30, 31, 69, 76, 86,

109, 111, 125, 138, 140, 148, 154,
157, 159, 160, 161, 162, 192, 201
Україна-Русь 23, 35, 36, 45, 59, 66, 72,
74, 81, 82, 88, 97, 101, 109, 110, 113,
125, 133, 140, 147, 168, 171, 204
Українська РСР 22, 31, 40, 139, 172, 201
Унеятин – див. Неятин
Утешків 128, 129, 134
Утешківська (Втешківська) вол. 128,
132
Утя 209, 211
Ушаковичі 212
Ушно 152, 208, 210

Фатіж 136
Флоренція 188

Хальче 150
Харків 136
Харківська губ. 133
Хвашня 212
Херсон 77
Хозарський каганат 34
Холхола 209, 211
Хомкиничі 212
Хоробор 143, 208, 210, 214, 215
Хорол 44, 133
Хотень (Хотінь) 76, 128, 129, 134
Хотенська вол. 128, 132
Хотимль 115, 193, 194
Хотмишль (Хотмишськ) 76, 129, 133,
134, 135
Хотмишська вол. 132, 133

Царгород 65, 77; див. також Констан-
тинополь
Центральна Україна 13
Центральне Чорнозем'я 23, 140
Церкви:
Афанасія Олександрійського

- (Рильськ) 155
 Миколн (Новоселця) 15, 208, 210
 Миколи (Орша) 155
 Миколи (Рильськ) 155
 Миколи (Торуса) 49
- Чаша (земля) 21
 Чаша, р. 129
 Чемесов 128
 Черкаси 45, 46, 66, 67, 101, 158, 163
 Черкаське староство 65
 Чернігів 16, 28, 35, 36, 38, 39, 40, 43, 44, 49, 50, 51, 52, 53, 55, 73, 77, 83, 94, 96, 97, 99, 106, 111, 112, 113, 114, 125, 138, 139, 141, 145, 152, 158, 160, 161, 163, 173, 179, 182, 192, 193, 195, 199, 201, 202, 204, 205, 207, 208, 209, 210, 214, 215
 Чернігівська вол. 53
 Чернігівська земля 35, 36, 43, 54, 111, 134
 Чернігівська обл. 22, 132
 Чернігівське князівство 8, 27, 29, 36, 39, 44, 48, 50, 52, 55, 59, 167
 Чернігівський пов. 17, 42, 51, 106, 107, 122, 125-126, 146, 150, 199, 214
 Чернігівщина 8, 14, 16, 21, 22, 38, 39, 40, 47, 70, 110, 111, 125, 140, 143, 162, 199, 214, 215
 Чернігово-Сіверська земля 9, 73, 183
 Чернігово-Сіверське князівство 166
 Чернігово-Сіверщина 186
 Черпетово 142
 Чечерськ 83
 Чорнобильський пов. 83
 Чорторійськ 97
 Чялбаш 134
 Шерепи (Шереп'я) 143, 199, 208, 210, 214
- Шиловичі 207, 210
 Шостовичі (Шестовця) 199, 208, 210
- Щучна 46
- Юр'їв 170
- Яголдайова "тьма" 87, 135
 Яголдайове городище 135
 Яголдайовщина 135, 151, 198
 Яриловичі (Яриловці) 209, 211
 Ярковичі 184

Підп. до друку 07.09. 1998 р.
Формат 60x84/16. Папір офс. № 1.
Офс. друк. Ум. друк. арк. 14.18
Обл.-вид. арк. 15.25
Ціна договірна.
Наклад 300. Замовлення 250

Поліграфічна дільниця
Інституту української археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського НАН України
м. Київ, Трьохсвятительська, 4

